УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-4 (17-20) Рік V

НЬЮ ЙОРК 1968 МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Загальне Представництво на Німеччину і Европу:

Dr. O. Wintoniak
„Dniprowa Chwyla"
8 München 2, Dachauerstr. 9
West Germany

Австрія:

Mr. Borys Jaminskyj
Anastasius-Grün-Gasse 5/2/20
1180 — Wien
Österreich

Франція:

Mr. A. Joukovsky
55, rue des Pyrénées
75 — Paris, France

Великобританія:

Mr. W. Bondarenko
78 Kensington Park Road
London W. 11
England

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Dr. M. Antonovych
3804 Oxford Ave
Montreal 28, Que.
Canada

Манітоба:

Mr. O. Nawrockyj
442 Boyd Ave.
Winnipeg 4, Man.
Canada

Саскачеван:

Mr. Alexander Royick, M. A.
Department of Slavic Studies
University of Saskatchewan
Saskatoon, Sask. Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyi
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N. Y.

Mr. Mykola Duplak
219 Jane Dr.
Syracuse, N. Y. 13219

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Чікаґо:

Mr. Antin Kushchynskyi
2100 W. Chicago Ave.
Chicago 22, Ill.

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Флорида:

Dr. Roman Klimkevich
573 N. E. 102nd St.
Miami Shores, Fla. 33138

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-4 (17-20)

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

НЬЮ ЙОРК 1968 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

Головний Ред.: Любомир Винар

Редакційна Колегія:
Марко Антонович, Богдан Винар, Олександер Домбровський, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Теодор Мацьків, Ярослав Пастернак, Наталія Полонська-Василенко.

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Chief Editor: Lubomyr Wynar

Editorial Committee:
Marko Antonovych, Alexander Dombrovsky, Ihor Kamenetsky, Roman Klimkevich, Theodor Mackiw, Jaroslaw Pasternak, Natalia Polonska-Wasylenko, Bohdan Wynar, Mykhajlo Zhdan.

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio 43402
USA

Це число Українського Історика є почвірне (17—20) за 1968 рік.

Редакція в порозумінні з автором може скорочувати і виправляти статті. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і листи до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

The content of this publication cannot be reprinted without permission of the Editor.

оцифровано balik2

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

Ігор Каменецький: Німецька політика супроти України в 1918 році та її історична ґенеза 5
Олександер Оглоблин: Проблема предків Миколи Гоголя . . 19
Любомир Винар: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і Михайло Грушевський 37
Олександер Домбровський: Геродотова Скитія в Історії України-Руси М. Грушевського 60
Михайло Ждан: До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди 69

У ПЕРШУ РІЧНИЦЮ СМЕРТИ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

Омелян Пріцак: Іван Крип'якевич 82
С. Волинець: Спогад про проф. І. Крип'якевича 87

MISCELLANEA

Наталія Полонська-Василенко: До історії архівів Києва . . 90
Ярослав Рудницький: До історії українців Канади 92

МЕМУАРИСТИКА

Михайло Єреміїв: За лаштунками Центральної Ради . . . 94

БІОГРАФІЯ

Лев Биковський: Михайло Олександрович Міллер, 1883—1968 105

ГЕРАЛЬДИКА, СФРАҐІСТИКА І ҐЕНЕАЛОҐІЯ

Роман О. Климкевич: Найвищі відзнаки Західно-української Народної Республіки 119
В. Сенютович-Бережний: Родинні зв'язки князів Несвіцьких з князями Острозькими 124

ДИСКУСІЯ І ПОЛЕМІКА

Омелян Пріцак: Проєкт «Вступу до історії України» . . . 128
Наталія Полонська-Василенко: Архів Запорізької Січі та питання про видання його 134
Олександер Домбровський: До питання англійського перекладу *Історії України-Руси* М. Грушевського 138

БІБЛІОҐРАФІЯ

Любомир Винар: Українознавчі дисертації в американських університетах 142

З АРХІВУ

Петро Ісаїв: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського (6. VII.—7. IX. 1918) 146

ОҐЛЯДИ - РЕЦЕНЗІЇ

Лихо з розуму. Збірник матеріялів. Уклав Вячеслав Чорновіл, 1967 (Марко Антонович) 151

Микола Чубатий, *Історія християнства на Руси-Україні*, 1967. (Любомир Винар) 152
Богдан Винар, *Матеріяли до історії економічних дослідів на еміґрації 1918—1964*, 1967 (І. Витанович) 154
Ігор Соневицький, *Артем Ведель*, 1967 (Олександер Оглоблин) 157
Історія Української РСР, 1967 (Михайло Ждан) 162
Ol'ha Woycenko, *The Ukrainians in Canada, 1967* (В. Ю. Кисілевський) 163
Enrique M. Codo, *Gurrilas tras la Cortina de Hiero*, 1966 (Лев Шанковський) 166
William Darcovich, *Ukrainians in Canada*, 1967 (В. Ю. Кисілевський) 170
Mladen Bošnjak, O štampariji, štamparu i izdavaču Ukrainskih incunabula . . ., 1967 (Антін Івахнюк) 171
Jerzy Jedrzejewicz, *Noce Ukraińskie albo Rodowód Geniusza*, 1966 (M. D.) 172
Микола Старовійт, *У листопадовому рейді* (Василь Прохода) . 173

БІБЛІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ 176

ХРОНІКА 183

CONTENTS

Ihor Kamenetsky: German Politics in Ukraine in 1918 and its Historical Background 5
Alexander Ohloblyn: The Problem of Ancestry of Mykola Hohol . . 19
Lubomyr Wynar: Shevchenko Scientific Society and Michael Hrushevsky 37
Alexander Dombrovsky: Herodot's "Scythia" in M. Hrushevsky's "History of Ukraine Rus'" 60
Michael Zdan: The Problem of the Dependence of Halych- Volyn' Rus' on the Golden Horde 69
Omelan Pritsak: Ivan Krypiakevych 82
S. Volynets: Memoirs about Prof. I. Krypiakevych 87
Natalia Polonska-Vasylenko: On the History of Archives in Kiev . . 90
Jaroslav Rudnytsky: On the History of Ukrainians in Canada . . . 92
Michael Jaremijev: Behind the Scenes of Centralna Rada 94
Lev Bykovsky: Michael O. Miller 105
Roman O. Klimkevych: The Highest Insignia of West National Republic 119
V. Seniutovych-Bereznyj: "Family Relations Between Princes Nesvitskys and Princes Ostrozkys" 124
Omelan Pritsak: A Proposal on the "Introduction to the History of Ukraine" 128
N. Polonska-Vasylenko: The Archives of Zaporogian Sich and the Problem of Its Publication 134
Alexander Dombrovsky: Comments on the Problem of English Translation of M. Hrushevsky's "History of Ukraine Rus" . . . 138
Lubomyr Wynar: Dissertations on Ukraine in American Universities . 142
Peter Isajiv: Unpublished Letters from D. Doroshenko to V. Lypynsky . 146
Reviews 151
Bibliographical Notes 176
Chronicle 183

Ігор Каменецький

НІМЕЦЬКА ПОЛІТИКА СУПРОТИ УКРАЇНИ В 1918-му РОЦІ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА

Хоч німецьку політику супроти України, в ширшому розумінні цього слова, можна було б прослідити на багато століть назад, то все ж таки під багатьма оглядами ця політика від другої половини 19-го століття набирає особливого значення вже хоч би з того огляду, що саме в тому часі завершувалося об'єднання німецької нації в державній формі. Це був теж час коли український нарід почав виступати на міжнародньому форумі як модерна нація, а українське питання почало набирати значення політичної проблеми.

Німецька закордонна політика в другій половині XIX ст. знаходилася під впливом домінуючої особистості Бісмарка та його т. зв. «реальної політики». У відношенні до царської імперії та її проблем, політика Бісмарка була двозначного характеру. Під оглядом політично-суспільних поглядів, Бісмарк стояв найближче до консервативно-традиційних кіл Прусії і був щиро відданий інтересам та правопорядкові пруської королівської династії навіть тоді, коли він став першим канцлером об'єднаної Німеччини. На підставі тих переконань і побоювань, що ліберально-демократичні ідеї великої французької революції можуть підкопати традиційні монархістичні системи в Європі та викликати політичний хаос, Бісмарк вважав побажаним зберегти цілість і правопорядок, так Російської як і Австро-угорської імперій.[1] З другої сторони, Бісмарк не міг не завважити під час своєї дипломатичної служби в Росії (1859—1862) ретроградність, занепад та загальну непопулярність царського режиму і, будучи реалістичним спостерігачем, прийшов до переконання, що революція в Росії є кінець-кінців неминучою, а її вибух є тільки питанням часу.[2] Напрямні його політики були в першу чергу скеровані на те, щоб сповільнити революційний рух в російській імперії і в цей спосіб зміцнити національну та соціяльну стабільність в східніх провінціях Пру-

[1] Reinhard Wittram: „Bismarck und Russland", Werner Markert: *Deutsch-Russische Beziehungen von Bismarck bis zur Gegenwart,* Stuttgart: W. Kohlhammer, 1964. Див. також: Bascom B. Hayes: „Bismarck on Austrian Parliamentarism, 1867—1890 в Hans Kohn et al.: *Austrian History Yearbook:* Rice University, 1966, v. II

[2] Wittram, цит. праця, стор. 17 і 31—33.

сії і в Австрії, яка була загрожена революційним ферментом після подій 1848-го року. Тому Бісмарк піддержував автократичну владу царя в Росії з його традиційною аристократичною і бюрократичною опорою. Не виключаючи, одначе, провалу царської традиційної системи чи то під тиском російських слов'янофілів, чи то внаслідок революційних соціяльно-політичних сил, а також не виключаючи можливостей російської аґресії, він був склонний розглядати розчленування Росії, включаючи створення окремої української (малоросійської) держави.

Друга можливість, яка з Бісмаркової точки зору була менш побажаною,[3] передбачала створення свого роду «санітарного кордону» з західніх провінцій царської імперії, провінцій, що були в більшості випадків неросійського етнічного характеру.

Перший конкретний зв'язок Бісмарка з ідеєю розчленування Росії зустрічаємо в роках Кримської війни, отже в тому періоді політичної діяльности, коли його концепція відношення до Росії не була ще остаточно сформульована — напередодні його дипломатичної служби при царському дворі. В тому часі група ліберальних пруських аристократів професора Бетман-Гольвеґа[4] і пруського посла до Великобританії Бунзена[5] старалися здійснити ідею пруського військового союзу з Англією проти Росії. Ціллю такого союзу було передусім звільнення Прусії, а також решти Німеччини від консервативно-реакційного впливу царського уряду. Після невдач і розчарувань у зв'язку із «Весною народів» 1848-го року та російського диктату в Оломоуцькому договорі (1850) панувало загальне переконання в Европі, що Росія не тільки буде старатися спинити народні рухи в своїх кордонах, але теж старатиметься при допомозі дипломатичного тиску закріпити і зміцнити самодержавні системи в країнах Европи.

Як закорінене і довготривале було це переконання серед антиконсервативних кіл західньої Европи можна зауважити з того, що навіть 30 років після Кримської війни Фрідріх Енґельс бачив таку загрозу зі сторони царизму. Характеризуючи російську закордонну політику він писав 1890-го року: «Того дня, коли впаде могутність царя — цієї фортеці цілої европейської реакції — того дня інший вітер повіє по цілій Европі. Реакційні режими певні одного: незважаючи на свої

---

[3] Така розв'язка не тільки означала б захитання консервативного правопорядку в Европі, але водночас видвигала б питання відновлення польської держави, яка на думку Бісмарка мала б негативний вплив на політичну стабільність, а крім того скоріше чи пізніше викликала б польську «ірредєнту» в Прусії.

[4] Моріц Авґуст Бетман-Гольвеґ (1795—1877) був дідом німецького канцлера (1909— 1917) Теобальда Бетмана-Гольвеґа.

[5] Про Хрістіяна Й. Бунзена польський історик Йозеф Фельдман пише, що був він «одним з найбільш освічених людей з-поміж тогочасної польської аристократії, учений і дослідник стародавньої історії, який поєднував глибоку релігійність з ліберальними й конституційними переконаннями», див. Й. Фельдман: *Польща й Бісмарк*, Варшава, 1947, стор. 114. (Bismarck a Polska).

суперечки з царем за Константинополь, і т. д., може прийти момент, коли вони віддадуть усе чого він забажає — коли він оборонить їх перед революцією».[6]

Пруські ліберально настроєні аристократи, розуміється, не мали на думці поширювати ідеї революції Енґельса. Вони вірили, одначе, що в тісному союзі з ліберальною Англією національне об'єднання Німеччини здійсниться, і, що цей процес відбудеться на конституційно-ліберальній базі.

У зв'язку із тими плянами Бісмарк писав у своїх мемуарах:

> «Пригадую собі обширні меморіяли, якими ці панове обмінювалися між собою і якими вони, часами, старалися позискати й мене для своєї справи. Ціллю, до якої Прусія мала б зміряти... торуючи дорогу Англії, було розчленування Росії, відібрання її надбалтійських провінцій з Петербургом на користь Прусії й Швеції, а також цілого простору Польської республіки в її найобширніших кордонах і розбиття решти території на частини: велико-і-малоросійську незважаючи на те, що більшість малоросів належить вже до максимального територіяльного обсягу Польської республіки.[7]

З точки зору ліберальної групи Бунзена і Бетман-Гольвеґа, території відірвані від Росії були б включені в політичні системи, які в порівнянні з російським самодержавством представляли б рух у ліберальному напрямку в тій частині східньої Европи. Це відносилося передусім до територій, які мали б бути передані Швеції і новоствореній Польській республіці. Тому, що ініціятори тих плянів рахувалися з лібералізацією Прусії, також ті території, які мали б відійти до Прусії отримували шанси скористатися тою зміною суверенности і здобути конституційні права для населення.

Бісмарк, не заперечуючи інтеліґентного розсудку Бунзена і Бетман-Гольвеґа[8] і не атакуючи прямо їхніх політичних поглядів, відкидав їх плян як недодуманий в своїх наслідках та нереальний в даних обставинах.[9] Бісмарк уважав, що така політика перетворила б Росію в непримиренного ворога Прусії позбавляючи її таким чином прикриття із сходу. Добросусідські відносини з Росією Бісмарк уважав необхідними для успішних спроб об'єднання Німеччини під проводом Прусії, яка, на його думку, не могла бути завершена без воєнного конфлікту з Францією. Крім цього він вказував на небезпеку для Прусії на випадок створення Польщі, а також підкреслював неконсеквентність плянів реконструкції польської держави в її найобширніших кордонах у зв'язку з ідеєю створення української держави, яка втратила б велику частину своїх етнографічних земель в ім'я

---

[6] Фрідріх Енґельс: «Закордонна політика російського царизму» в Robert A. Goldwin et al. ed.: *Readings in Russian Foreign Policy*, Oxford University Press, 1959, стор. 91.

[7] Otto Bismarck: *Gedanken und Erinnerungen:* Cotta Co., 1905,т. I, стор. 130.

[8] Отто Бісмарк цит. в „Ein Bethmann Hollwegischer Plan für die Aufteilung Russlands", *Alldeutsche Blätter* (тижневик) Берлін, 17 квітня, 1915, стор. 127.

[9] Цит. стаття.

польських історичних кордонів. Крім тих арґументів реальної політики треба взяти до уваги факт, що під оглядом політичних ідей мотиви розчленування Росії для пруських лібералів і для Бісмарка були діяметрально протилежні. Бісмарк бачив у розчленуванні забороло перед можливою повінню революційних ідей і революційного хаосу із сходу. Бетман-Гольвеґ і Бунзен бачили у розчленуванні забороло перед самодержавством і тиранією.

Пляни вищезгаданих ліберальних пруських аристократів провалились, бо пруський король в тому часі вважав небезпеку народньої революції вдома пекучішою справою, ніж небезпеку зі сторони Росії. Упадок плянів Бунзена і Бетман-Гольвеґа треба вважати за останню спробу впливових німецьких кіл ліберального переконання, розв'язати міжнародні проблеми в центрально-східній Европі в дусі ідей революції 1848-го року та з участю народніх мас.

Нова спроба видвигнути ідею розчленування царської імперії виринула наприкінці 1887 і напочатку 1888 року. Її видвигнув був німецький філософ Едвард Гартманн, який був знаний як однодумець Бісмарка.[10] Згідно з його схемою Фінляндія мала б бути прилучена до Швеції, польські та балтійські провінції плянувалося перетворити в Балтійське королівство, а українські землі включаючи деякі російські та білоруські провінції мали б стати Київським королівством. При тому задумі північно-східні кордони України мали проходити по лінії Вітебськ-Дніпро-Курськ-Саратов-Волга-Астрахань. Передбачалось також прилучення Бесарабії до Румунії.[11]

Крім близьких особистих відносин між Бісмарком і Гартманом існує ряд інших вказівок на те, що Бісмарк або інспірував ту ідею розчленування, або вважав її політично вигідною в даному часі. Характеристичним, наприклад, у тому зв'язку є факт, що згадані ідеї Гартмана були опубліковані у формі статтей в журналі «Gegenwart», напередодні важливої політичної промови Бісмарка в німецькому парляменті. Остання стаття появилася два дні перед промовою Бісмарка 6-го лютого 1888-го року, — промовою, яка й включала пересторогу на адресу Росії. Пересторога сходилася із збільшенням напруження між Росією та Німеччиною, в якому Росія часто виявляла аґресивну настанову і ревізійні панславістичні тенденції.[12]

Дальші обставини, які підтверджували б, що тези Гартмана інспірував Бісмарк можна знайти в суті самої пропозиції розчленування, яка відбігає від схем Бунзена та Бетман-Гольвеґа по лінії бісмарків-

---

[10] Фельдман: цит. праця, стор. 331, також І. М. Куліничъ: «Україна в загарбницьких плянах німецького імперіялізму» (1900—1914 рр.), Київ: Видавництво АН Української РСР, 1963 стор. 32—33. Куліничъ покликається між іншим на статтю І. Франка в «Молода Україна», часть перша. «Приватні ідеї і епізоди», Львів, 1910, стор. 47.

[11] Куліничъ, цит. праця, стор. 3. Див. також Кулінича реф. до газ. «Діло» (Львів) з січня 30, 1888 р. Також див. Фельдман, цит. праця, стор. 331.

[12] Фельдман цит. праця. стор. 331.

ської критики того пляну. Передусім, немає в ній згадки про якісь республіканські держави. Всі відділені від Росії території мали б бути під монархістичними системами без згадки про можливість заведення там конституційного репрезентативного устрою. Відновлення польської держави, яку Бісмарк уважає небезпечною для державних інтересів Німеччини, відкидається. Польські етнографічні землі під російською окупацією мали б увійти разом з балтійськими провінціями у Балтійське королівство, в якому політичною елітою була б німецька балтійська аристократія. Українська національна проблема, щоправда, видвигається, але це також покривається з бісмарківською політикою. Треба зауважити, що Бісмарк був першим німецьким державним діячем, який завважив зручність використання української проблеми рівночасно проти Польщі й проти Росії. У відношенні до принципу національного самовизначення він виявляв цілковитий брак принциповости і вважав націоналізм в позитивному змислі тільки знаряддям, яке можна в пригожий момент використати для інтересів німецької держави.[13]

Плян Гартмана віддзеркалює подібну поставу до даного питання. Так, наприклад, території двох пропонованих ним королівств мали б включати конґльомерат різних національностей, об'єднуючим чинником яких була б не етнічно-історична база чи конституція, а особа короля та престиж його династії.

Без огляду на те, чи Бісмарк фактично стояв за тими схемами чи ні, міродайним чинником є факт, що велика частина впливової публічної опінії в Німеччині і закордоном була переконана в цьому і таке переконання не могло залишитися без впливу на спадщину Бісмарка в ділянці закордонної політики.[14] Таке припущення причинялося до того, що на Бісмарка покликалися не тільки ті німецькі політичні кола, яких постулятом були добро-сусідські відносини з консервативною неділимою російською імперією, але також для тих, які хотіли відтіснити Росію від німецьких кордонів далі на схід. При тому ігнорували факт, що Бісмарк не розумів таких зростаючих чинників в 19-му і 20-му століттях як націоналізм і емансипація мас, а також вплив індустріялізації на суспільні зміни, які створили своєрідне напруження не тільки в Німеччині, але й на сході Европи. Круги, які ґльорифікували Бісмарка не розуміли, що його традиції та досвід в більшості випадків не відповідали потребам нового між-

[13] Характеристична оцінка Бісмарка під тим оглядом за Третього райху: «Бісмарк обраховував все на підставі відношення даного чинника до зміцнення могутности держави або її безпеки, і так національні ідеї були для нього підходящими тільки тоді, коли вони зміцнювали державу. Також у закордонній політиці він не керувався загальними принципами, як наприклад, симпатіями до певного державного устрою; він інтересувався тільки питанням, до якої міри дана чужоземна потуга служитиме інтересам або спричинить шкоду його рідному краю. (Hans Dahmen: *Die Nationale Idee von Herder bis Hitler,* Köln: H. Schaffstein, 1934).

[14] Кулінич, цит. праця, стор. 31—35, теж див. Фельдман: цит. праця, стор. 330—331.

народнього правопорядку в центрально-східній Європі. Під тим оглядом дві бісмарківські альтернативи, а саме підтримка єдности царської імперії при умові збереження Росією традиційного самодержавного устрою, а також використання національного стремління того, чи іншого народу в східній Європі для опортуністичної політичної гри на засаді «діли та пануй» не належали до реальної політики на довгу мету. Сила впливу тих напрямних на закордонну політику німецького уряду щодо східньої Европи не збільшувала шансів на успіх німецької дипломатії ні в І-ій ні в ІІ-ій світових війнах.

II. ЕВОЛЮЦІЯ НІМЕЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ СУПРОТИ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ БЕРЕСТЕЙСЬКОГО ДОГОВОРУ

Добросусідські відносини між Німеччиною і Росією почали погіршуватися наприкінці 19-го сторіччя і на це зложилися різні причини: не тільки відхід Бісмарка від керма німецької держави і напрямні закордонної політики Вільгельма ІІ-го, але також ряд об'єктивних проблем та ірраціональних мотивів, які заторкали життя суспільства обох країн. До цих проблем належали наслідки швидкої індустріялізації Німеччини, що змінили військовий білянс між двома державами в некористь Росії і спонукали царську владу до тарифних обмежень супроти німецьких фабричних виробів, щоб забезпечити ріст індустрії в Росії. Ці заходи викликали протизаходи в ділянці торгівлі зі сторони Німеччини. Така тарифна війна почалася за останніх років влади Бісмарка і продовжувалась і тоді, коли Вільгельм ІІ-ий перейняв головну відповідальність за закордонну політику Німеччини. До погіршення відносин спричинився також ріст німецького та російського націоналізмів, які в своїх екстремних формах проявлялися в ідеології пан-ґерманізму і пан-славізму. Дальшим ускладнюючим фактором з німецької точки зору, був масовий відплив німецького населення з аґрарних східніх областей Німеччини на захід, а також до Америки, де завдяки індустріялізації життьовий рівень був вищий. Наприклад, в роки 1895—1900 із цієї причини приблизно один мільйон населення вибув із 416 сільсько-господарських повітів.[15] В деяких повітах стан населення зменшився в порівнянні з кількістю населення перед 1820-им роком.[16] Виїзд німецького населення із східніх областей, які межували з російською імперією, національний рух серед польського населення «під пруським забором» особливо в Познанщині і в Верхньому Шлезьку та наплив соток тисяч слов'янських рільничих робітників зі сходу в згадані провінції, загострю-

[15] Graf Baudissin-Berlin: „Innere Kolonisation. Grundsätzliches und Praktisches" in Wilhelm Volz (ed.), *Der Deutsche Volksboden (Aufsätze zu den Fragen des Ostens)* Breslau, F. Hirt, 1962, стор. 375.

[16] Gustav Aubin-Halle (Saale): „Die Historische Entwicklung der ostdeutschen Agrarverfassung und ihre Beziehungen zum Nationalitätenproblem der Gegenwart" W. Volz цит. праця, стор. 363.

вали почуття національної небезпеки серед німців. На загострення німецько-російських відносин складалося також те, що найважливіший німецький союзник Австро-угорська монархія, почувалася теж загроженою зі сходу з уваги на російську політику на Балканах та вплив пан-славістської пропаґанди. Серед тих обставин скристалізувалося з початком 20-го сторіччя в німецьких урядових колах заінтересування національними відцентровими рухами в царській Росії. У практичній політиці це заінтересування сходилося з піддержкою українських культурних і політичних уґрупувань, в якому німецькі чинники урядового й неурядового характеру брали участь.

Ціль цієї політики супроти Росії була, як і раніше, превентивно-оборонного характеру в змислі Бісмарка, хоч тепер вона набирає конкретніших форм. Відхилення від закордонної політики Бісмарка базувалося на необмежених амбіціях Вільгельма II-го, що хотів зробити Німеччину світовою потугою, а не тільки европейською. Територіяльні амбіції й пляни поширення торговельних сфер впливів вільгельмської Німеччини лежали не серед розлогих територій царської імперії, а передусім в заморських колоніях, серед світових ринків збуту і там, де доступ до сировини вважався найдогіднішим. З европейських територій першість в тому змислі мав Балканський півострів, не лише як один із ринків збуту, але також як шлях з Німеччини через Австро-Угорщину до дружньої Оттоманської імперії й взагалі до Близького Сходу. В зв'язку із плянованою німцями залізничною лінією з Берліну до Баґдаду Балканський півострів набирав особливого значення.

Конфлікт з Росією виринав тоді на тлі її загрози супроти Австро-Угорщини, як також в рямцях російської блокади німецького суходільного шляху на Близький Схід. Одною можливістю в даних обставинах був розрахунок на обопільне порозуміння, можливість яка відносилася до припинення піддержки національних рухів, ліквідації політики ворожих мілітарних блъоків і повернення добросусідських відносин, які існували за першої половини влади Бісмарка. Така можливість без сумніву існувала і нею німецькі й австрійські політики займалися навіть у розгарі І-ої світової війни.[17] Другою можливістю було відтіснення Росії від границь Австро-Угорщини і від побережжя Чорного моря, створюючи охоронний кордон перед пан-славістською пропаґандою та усуваючи небезпеку російської інтервенції на Балканах і в Туреччині. В тому змислі створення буферних держав

[17] Про пляни сепаратного миру з Росією наприкінці 1914-го року і з початком 1915-го, див. документи: *Auswärtiges Amt Bonn: AA, We 2, geh., Bo. I:* Bethmann-Hollweg an Zimmermann 19. II. 1914, über seine Unterredung mit Falkenhayn, *Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv,* Wien: P. A. Karton, rot 500, XLVII, Krieggeh., Aufzeichnung vom 14. 8. über Unterredung Burians mit Bethmann-Hollweg vom 13. 8. 1915. Див. також Fritz Fischer: Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918, Düsseldorf: Droste Verlag, 1961, стор. 217–237. Про пляни сепаратного миру з Росією 1917-го року див. F. Fischer: цит. праця, стор. 467–485.

із західніх частин російської імперії, в тому числі й України, набирало особливого значення.[18]

З вибухом першої світової війни заінтересування Німеччини в національних проблемах царської імперії зростає. Вже в перших днях вибуху війни німецький канцлер Бетман-Гольвеґ бере до уваги можливість організації й підтримки революційних національних рухів в царській імперії. Спочатку ті пляни відносяться до Конґресової Польщі, прибалтійських провінцій і Кавказу. В другому тижні війни, одначе, німецький канцлер також згадує про заміри Німеччини викликати повстання в Україні. Цю ідею знаходимо в меморандумі Бетман-Гольвеґа до німецького посла у Відні і вона зв'язана з пляном канцлера створити ряд буферних держав з неросійських народів в тих західніх провінціях царської імперії, які сусідують з Німеччиною або з Австрією.[19] Цей плян не є категоричний і береться під увагу тільки на випадок особливо корисного ходу війни на східньому фронті. Ціль створення буферних держав на сході здебільшого стратегічно-оборонного характеру. Ті наміри німецького уряду потверджуються також австрійським міністром закордонних справ Бертольдом. Через австрійського посла в Константинополі Бертольд пересилає з початком листопада 1914-го року ноту турецькому урядові, в якій від імені центральних держав заявляється:

> «Нашою головною ціллю в цій війні є тривале ослаблення Росії і тому на випадок нашої перемоги створення незалежної української держави було б нам дуже по душі».[20]

Австрійський підхід до ідеї незалежности України зміняється одначе з роками війни з приязного в холодний, а то й у ворожий. Ще в 1915-му році, коли Німеччина намагається заключити мировий договір із Росією й Австрії грозить небезпека втратити Східню Галичину в користь Росії, австрійський посол до Німеччини висуває проект створення коронного краю України (Kronenland Ukraine) зі Східньої Галичини, Буковини і прикордонної полоси (Grenzstreifen) наддніпрянської України.[21] Одначе в процесі війни бачимо ряд протиукраїнських заходів австрійського уряду. До тих заходів належав неґативний підхід до ідеї побільшення леґіону Українських Січових Стрільців, поступове редукування піддержки діяльности Союзу Визволення Укра-

---

[18] Fischer, цит. праця, стор. 150–151.

[19] *Auswärtiges Amt, Bonn: AA, Wk II a, geh., Bd. 1,* „Bethmann-Hollwegs Erlass vom 11 August 1914 an den deutschen Botschafter in Wien", див. F. Fischer: праця цит. стор. 150–151.

[20] Док. цит. „Mitteilung der k.u.k. Botschaft Berlin an AA, 21. 11. 1914", див. F. Fischer: *цит. праця,* стор. 151.

[21] Такий плян подав до відома німецькому канцлерові австрійський посол в Берліні Гогенлоге див.: *Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof und Staatsarchiv,* Wien PA, Karton rot 842, Krieg 4, Allgemeines, 1914—1915, Hohenlohe an Burian, 9. 8. 1915, також див. цит. праця Ф. Фішера, стор. 237.

їни,[22] а навіть заборона тій організації проводити національну працю серед українців, що попали в австрійський полон будучи вояками російської армії.[23] Найнеприємнішою несподіванкою, яку галицькі українці зазнали зі сторони австрійського уряду 1916-го року було плянованe поширення коронного краю Галичини. Ця автономія практично означала б збільшення контролі польської адміністрації в Галичині, що в свою чергу в очах галицьких українців було рівнозначне з польонізацією.

На вищезгадану політику Австрії склався ряд внутрішніх і зовнішніх обставин. З кожним роком війни чим далі, тим виразніше зарисовувалася слабість Австрії на різних фронтах війни і все більше занепокоюючою ставала інтервенція німецької мілітарної й економічної машини в сферах, які вважались перед тим в засягу австрійських державних інтересів. Це між іншим також відносилося до української проблеми. Німецьке заінтересування Україною, особливо в економічному відношенні, стало зростати від 1915-го року, і це, а також інші зацікавлення Німеччини в тому напрямку не відповідали інтересам Австрії.[24] Наприклад, Німеччина перейняла піддержку Союзу Визволення України не намагаючись зневтралізувати соціялістичної закраски тієї організації. Це, а також підтримка німецьким урядом революційних рухів серед неросійських народів у царській Росії вважають австрійським урядом за двосічну зброю. Австрія побоювалась, що революційний рух міг би перекинутись на територію її власної імперії та загрозити її соціяльній структурі та державній єдності.[25]

Проникнення і закорінення домінуючих німецьких впливів у плянованій українській державі означало б невигідне для Австрії німецьке сусідство на сході. Загрожувала також небезпека, що Україна в спілці з Німеччиною скоріше чи пізніше вимагала б повернення Східньої Галичини та північної Буковини.

До того долучувався факт, що із-за продовжування війни все критичнішою ставала політична та економічна ситуація в Австро-Угорщині. На початку 1917-го року небезпека внутрішнього розколу Придунайської монархії досягла стану безпосередньої загрози. Серед тих обставин ідея сепаратного миру з Росією набирала на популярності серед австрійських урядових кіл. Одночасно австрійські урядові чин-

---

[22] *Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof und Staatsarchiv,* Wien PA, I. 902, Liasse Kr. 8. b. *Ereignisse in der Ukraine 1914—1922,* Philadelphia: W. K. „Lypynsky Institute, 1966, Sec. I—IV Band I, стор. 131—134.

[23] *Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof und Staatsarchiv,* Wien PA, Karton rot 939, Krieg 19 D-K. Nr. 5395, k.v.k. Armee Oberkommando an Burian 29. 8. 1915.

[24] Див. Der deutsche Botschafter in Wien Tschirschky an das Auswärtige Amt, Berlin, 10. 8. 1914; Auswärtiges Amt, Bonn, Wk III a, Bo. I., також Ф. Фішер, цит. праця стор. 156—57.

[25] Tschirschky, цит. джерело: також *Österreichisches Staatsarchiv Abt. Haus-, Hof und Staatsarchiv,* Wien, PA, Karton rot 832. Krieg 3, E—F, Larisch über ein Gespräch mit Zimmermann, 19. 3. 1917.

ники здавали собі справу, що, хоч Росія може зрезиґнувати з Конґресової Польщі, яка приносила царському урядові мало користи, будучи водночас осередком антиросійських ферментів, не було багато виглядів, що Росія погодиться на сепаратний мир пов'язаний із відокремленням України. Так видвигнення проблематики незалежної України вважалося багатьма австрійськими дипломатами як чинник протидіючий можливості сепаратного миру.

До охолодження відносно українського питання спричинився також австрійський плян включити Конґресову Польщу й польські та українські землі під австрійським контролем під габсбурзьку корону у формі польського королівства. До цього проєкту австрійський уряд потребував піддержки польських провідних кіл і польського суспільства. Тому, що польсько-українські національні інтереси перехрещувалися, а також тому, що Польща була для Австрії під багатьома оглядами важливішим політичним козирем, українське питання сходило в австрійській політиці на друге місце.[26]

Внаслідок цього українська політична орієнтація поступово почала ґравітувати до Німеччини. Це проявляється не тільки в тісній співпраці Союзу Визволення України з представниками німецького уряду та впливовими колами німецького суспільства, але також в інтенсивній публіцистиці українських науковців, політиків, журналістів у Німеччині як також в безпосередньому зверненні представників українського суспільства до німецького кайзера для піддержки українських аспірацій.[27]

В Німеччині існували під час війни три головні групи, які особливо цікавилися проблематикою Східньої Европи і впливали на політику німецького уряду: 1) Пан-ґерманська Ліґа (Alldeutscher Bund), а пізніше під час війни також утримувана Ліґою «Партія Батьківщини» (Vaterländische Partei), 2) Академічна група, яка концентрувалася довкруги професора Отто Гецша, 3) Журналістично-академічне коло, в якому д-р Паул Рорбах (журналіст і політик) був ключевою особистістю.[28]

---

[26] Польське королівство під скіпетром Габсбурґів було б не тільки заборолом перед російським пан-славізмом, але також бар'єром супроти небажаних німецьких впливів на сході Европи. Крім цього релятивно сильна польська аристократія давала консервативному австрійському урядові до певної міри запоруку соціяльної стабільности. Створення незалежної України видавалося Австрії з бігом часу ідентичним з революційним рухом мас — процесом небезпечним для стабільности Австро-угорської монархії. Див. *Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof und Staatsarchiv,* Wien, PA, Karton rot 832, Krieg 3, E—F, Larisch über ein Gespräch mit Zimmermann, 19. 3. 1917.

[27] Див. Soter S. Ortynsky, „Bischof von Philadelphia an Kaiser Wilhelm, 22. I. 1916 *Auswärtiges Amt, Bonn:* Österreich No: 94. Bo. 23 (Galizien und Bukowina) A 5989, також: Ф. Фішер: цит. праця, стор. 157–158.

[28] Paul Rohrbach 1869–1956, німецький публіцист, журналіст, політик-пропаґатор німецького ліберального імперіялізму (див. Ф. Фішер, цит. праця стор. 20, 180–1), також один з основоположників німецько-українського товариства в 1918-му році.

1) Пан-ґерманська Ліґа ставила перед собою ціль розбити царську імперію і відсунути Росію дальше на схід, при корисній міжнародній кон'юнктурі, навіть до кордонів, які Росія мала за часів Петра І-го перед його територіяльною експансією.[29] Українські аспірації до незалежности бралися Ліґою до уваги як чинник, що послабить Росію. Одначе, справді незалежна Україна не входила в пляни Ліґи. У своїх максимальних плянах представники Ліґи натякали на можливості німецької колонізації Галичини і побережжя Чорного моря, включаючи виселення расово чужих елементів. У мінімальних розрахунках Ліґа готова була створити на сході Европи напівколоніяльні держави, які передусім служили б потребам «вищої культурної» німецької нації.[30]

2) Професор Гецш репрезентував більшість німецьких академічних знавців Росії, які стояли на консервативно-традиційних позиціях в оцінці царської імперії та німецької політики супроти неї. Ця група базувала свою політику на тезі, що царську Росію треба в основному вважати суцільною державою та, що Німеччина повинна старатися відновити добросусідські відносини з Росією, згідно з напрямними політики Бісмарка. Гецш та його консервативні однодумці не були проти певних територіяльних уступок Росії на користь Німеччини, особливо за рахунок балтійських провінцій і польсько-пруської прикордонної полоси, одначе ці домагання були відносно обмеженого характеру і не зміняли суті консервативної тези, що, мовляв, інтеґральна консервативна царська Росія в приязних відносинах з Райхом, запевнить Німеччині рівновагу й дасть їй вільну руку в европейській та світовій політиці.[31]

3) Д-р Паул Рорбах, обстоював з певними застереженнями емансипацію неросійських народів у царській Росії і думав, що незалежна Україна повинна стати головною точкою опору в східній Европі проти евентуальних спроб Росії поширити свої володіння в західньому напрямку.

---

[29] Ф. Фішер, *цит. праця*, стор. 194–195 і стор. 114 і 15.

[30] Heinrich Class: „Der Alldeutsche Verband", *Panther*, Deutsche Monatschrift für Politik und Volkstum (Leipzig), жовтень, 1915, стор. 1140–1145; див. також „Ein mitteleuropäischer Staatenbund?", *Alldeutsche Blätter*, Berlin, 9. 1. 1915, стор. 9—11 і 16. 1. 1915, стор. 19—21; R. F. Kaindl: „Deutsche Belange im Osten", *Alldeutsche Blätter*, I. V. 1915, стор. 142—143; „Gen Ostland woll'n wir fahren", *Alldeutsche Blätter*, 7. VIII, 1915, стор. 269—271; цікавим у цьому зв'язку є: *Auswärtiges Amt, Bonn:* Österreich No: 94, Abt. A, Bo. 24 (Galizien und Bukowina)

[31] Ф. Фішер, *цит. праця*, стор. 344, 347; також Walter Laquer: *Deutschland und Russland*, Berlin, Propyläen Verlag, 1965, стор. 45—46, 152—153. T. Schieman, всупереч своєму антиросійському наставленню від вибуху І-ої світової війни, був свого часу також однодумцем вищезгаданої групи, головно з уваги на його симпатії до устрою «самодержавства». Гецш, який був його студентом, перейняв від нього після вибуху війни видавничу відповідальність за німецьку консервативну газету „Kreuzzeitung". Дивись: Hans Joachim Beyer: Zur Entwicklung der deutschen Ostforschung bis 1918, im *Jahrbuch der Weltpolitik*, Berlin, 1944, стор. 1088—9.

Політичні мотиви Рорбаха не виходили із якихось правно-моральних засад, як, наприклад, 14 точок Вільсона, а головним чином з двох політичних висновків: по-перше, що майбутнє Німеччини лежить в її заморських колоніях і торгівлі і по-друге, що Німеччина мусить мати забезпечені тили зі Сходу. Рорбах не вірив, що тривалі мирні відносини з Росією можливі, і передбачав, що під тиском зросту населення Росія пробуватиме поширити свою територію на захід.[32]

Слаба сторінка позиції Рорбаха полягала в тому, що в той самий час, коли він обстоював право на незалежність деяких неросійських народів в царській Росії, він був також гарячим пропаґатором німецького імперіялізму в інших частинах світу. Навіть у відношенню до національного питання само-визначення в рамках царської імперії його позиції неконсеквентні. Це особливо відносилось до питання незалежности балтійських народів. Їхні прагненчя до національного визволення стрічались з далеко меншим ентузіязмом Рорбаха, ніж справа незалежности України. Можна було мати поважні сумніви до якої міри і як довго міг Рорбах погодити критицизм чужого імперіялізму з ґльорифікацією свого власного.[33]

Фактично німецька закордонна політика під час першої світової війни формувалася або принаймні уточнювалася формально в чотирьох центрах. До тих центрів належали: уряд канцлера та міністерство закордонних справ, цісар з його надвірними порадниками, головна квартира збройних сил і райхстаґ. Хоч їхня політика щодо Сходу не завжди була консеквентною, можна в загальному вважати, що цісар і штабквартира німецьких збройних сил лявірували між поглядами Пан-ґерманської Ліґи й кіл професора Гецша, а канцлер і міністерство закордонних справ стояли ближче до групи д-ра Рорбаха.

У тому часі коли військові операції були в центрі уваги німецького уряду політично-територіяльні проєкти на сході силою факту сходили на другий плян. З вибухом революції в царській Росії і намаганням Центральних держав добитися сепаратного миру на східньому фронті, потреба консеквентної пропозиції відносно окупованих територій, майбутніх кордонів та ясної постави до національних рухів, з яких деякі вже зарисовувалися в державних контурах на сході Европи, ставали необхідністю.

Ситуація, яка склалася для Німеччини впродовж 1917-го року, була справді повна парадоксів. З одної сторони вже ґаніше пропоновані схеми розчленування російської імперії ставали близькою реальністю. З другої сторони, кинені в тому часі ідеї національного самовизначення, що їх запропонував американський президент Вільсон, а також пропаґовані Леніном, видвигали питання розчленування імпе-

---

[32] Paul Rohrbach: „Die Russischen Fremdvölker und wir", *Deutsche Politik* (тижневик), Berlin, 25. VI. 1917, стор. 791–795; див. також Ф. Фішер: *цит. праця:* стор. 20, 158, 181.

[33] Paul Rohrbach: „Am Scheideweg der deutschen Zukunft", *Das Neue Deutschland*, тижневик, Berlin, 10. VI. 1915, стор. 908–912; також „Gen Ostland woll'n wir fahren" Alldeutsche Blätter, 7. VIII. 1915, стор. 269.

рій в загальному, а тим самим ставили під знак запитання також національну проблему на територіях, що знаходилися під німецькою та австрійською суверенністю. Німецький уряд прийшов до переконання, що в даних обставинах не можна здійснити політики розчленування обійшовши принцип самовизначення, а водночас він був свідомим, що видвигаючи такий принцип Німеччина куватиме двосічну зброю.

Другим парадоксом даної ситуації було побоювання німецьких дипломатів, що піддержка рухів за незалежність неросійських народів центральними державами утруднить заключення сепаратного миру з російським урядом, який з уваги на катастрофічний стан Австро-угорської монархії ставав все більше необхідним.[34] Одначе російський тимчасовий уряд принципово не відкидав автономних чи незалежницьких прав неросійських народів, а большевицький уряд такі права навіть спеціяльно підкреслював. Проблематичним було застосування тих теоретичних прав на практиці.

Третім парадоксом було назрівання процесу послаблення російського контролю над неросійськими народами і зросту на силі їхніх національних урядів. Ігнорування їхньої фактичної незалежности могло виявитись також рисковною політикою для Німеччини, тим більше, що виникала небезпека, що західні аліянти можуть здобути ті новостворені держави для себе, особливо на випадок сепаратного миру центральних держав з Росією.[35] Це відносилося передусім до України, якої незалежний статус Англія й Франція визнали ще перед тим, як центральні держави зав'язали з нею дипломатичні зносини.

З другої сторони треба завважити, що німецька політика на сході під час першої світової війни могла бути елястичнішою в порівнянні з політикою Гітлера вже хоч би тому, що уряд 2-го Райну не вважав східню Европу необхідною ціллю своєї експансії. Одним словом територіяльні уступки царської Росії, її сировина чи ринки збуту не лежали в центрі німецького заінтересування. Спонтанний розвал царської імперії по лінії різних національностей відбувався без безпосередньої інтервенції центральних держав і здійснював сам собою одну із цілей німецької політики, а саме добитися зменшення тиску Росії в західньому напрямку та на Балканах.

Так, незважаючи на вже згадані парадокси політичної ситуації, виринала можливість знайти спільний знаменник інтересів з Росією, а також із новоствореними державами на Сході Европи. Мир без анексій і контрибуцій при одночасній тактовній піддержці принципу національного самовизначення в колишній царській імперії, давав ви-

---

[34] *Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof und Staatsarchiv*, Wien, PA, 504 G—L. XLVII/3—20, Czernin an Kaiser Karl I: Über die unbedingte Notwendigkeit, den Krieg zu beenden, 12. IV. 1917. Див.: *Ereignisse in der Ukraine*, 1914—1922, Philadelphia, W. K. Lypynsky Institute, 1966, Ser. I—IV, Band II, стор. 1—3.

[35] Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien, PA, 1056, Kr. 70/6, Telegramm No: 60, Merey an das k.u.k. Min. d. Äussern, 16. XII. 1917, *цит. збірка док.* стор. 3–4.

гляди на успіх у тому напрямку. Маємо вказівки на те, що німецьке міністерство закордонних справ здавало собі справу з того і напередодні Берестейського миру працювало частинно в тому напрямку.

Берестейський мир, хоч і виявляв уже певні відхилення в користь німецької імперіялістичної політики, в загальному був узгоджений з принципами національного самовизначення, і між іншим включав домагання в справі виведення військ центральних держав з великої частини східньо-европейських територій, які вони окупували в процесі військових операцій. Чому німецька політика обмежених цілей на Сході Европи не була витримана і чому політика «санітарного кордону» перемінилась в імперіялістичний «Drang nach Osten» незабаром після укладення Берестейського миру — питання незвичайно цікаве. До речі аналіз цього питання сходиться з висвітленням не тільки політичної ситуації в Німеччині в останній фазі І-ої світової війни, але також і з зрозумінням пізнішої гітлерівської експансії на схід.

Олександер Оглоблин

ПРОБЛЕМА ПРЕДКІВ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

(Закінчення)

III

В історії роду полтавських Гоголів (Гоголів-Яновських) великою подією було одруження Опанаса Дем'яновича Гоголя-Яновського з Тетяною Семенівною Лизогуб.[67] Шлюб справді був незвичайний — і досить нерівний. Опанас Дем'янович, що народився 1738 року, був значно старший за свою дружину.[68] А головне, соціяльний і маєтковий стан їх був далеко не однаковий. Батько Тетяни Семенівни, Семен (Симон) Семенович Лизогуб, належав до одного з аристократичних і багатих родів Гетьманщини, а до того ще був правнук гетьмана Петра Дорошенка і внук гетьмана Івана Скоропадського. Мати її, Анна Васильовна Танська, походила зі шляхетського роду Танських, а по матері була внучкою полковника Ніженського Степана Забіли й правнучкою генерального обозного Петра Забіли. Ці споріднення й посвоячення збільшили й так велике багатство Лизогубів. Супроти цього власний (спадковий) маєток Опанаса Дем'яновича — 5 душ обох статей в с. Кононівці (1788 р.)[69] — виглядав більш, ніж мізерно. Отож, фамільна традиція Гоголів оточила цей шлюб романтичною леґендою, яку дослідники Гоголя залюбки пов'язують з історією «Старосветских помещиков».

Біографи Гоголя мало цікавилися його предками по лінії Лизогубів. Але цей визначний рід сам по собі заслуговує на увагу історика. Вже родоначальник Лизогубів — Кіндрат Іванович Кобизенко був неабиякою постатю. Козак м. Гелмязова, Переяславського полку, він змушений був (мабуть, після поразки козацьких повстань 1630-х років)[70] податися на Дін, де став отаманом т. зв. «воровских» (московська назва

---

[67] В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 292: III, 109.

[68] В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 292; III, 108. Дата народження Тетяни Семенівни Лизогуб докладно невідома. Модзалевський подає «после 1760 года» (Родословникъ, III, 108), але, мабуть, вона народилася раніше, десь у 1750-х роках.

[69] А. Лазаревскій, Очерки, 452.

[70] Чи не був це Кіндрат Іванів, сотник у гетьмана Я. Острянина, який, після поразки повстання, подався з ним року 1638 на Слобожанщину. Див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, Нью Йорк, 1956, стор. 75, прим. 1.

для вільного козацтва) козаків, здебільшого виходців з Лівобережної України, що діяли на Північному Кавказі й на Каспію (аж до Баку й Персії), завдаючи великої шкоди московсько-іранській торговлі й великих турбот відповідним урядам. На скарги й протести іранського уряду, Москва відповідала, що «государство великое не без вора»,[71] і що тії козаки «не из Астрахани и не с Терека (московські володіння. — *О. О.*); приходят воровать на море с Дону; не одних шаховых, и царского величества людей грабят и побивают». Але в 1650 році, підчас морської бурі, загін Кобизенка вибило на беріг, і рештки його, разом з отаманом, потрапили в московський полон. Кобизенка й двох його помічників було страчено в Терському городку, у присутності іранського посла; решта померли в тюрмі або були заслані до Москви.[72] Це була перша, але не остання трагічна зустріч Лизогубів, родичів Миколи Гоголя, з московським світом.

Кіндрат Кобизенко залишив на Переяславщині дорослих синів, з яких двох було вписано до козацького реєстру 1649 року: Іван Кобизенко (Кондрат'єв), як козак Рощенкової сотні Канівського полку, і Яків (Яцко) Кобизенко, як козак Гелмязівської сотні Переяславського полку. Це були майбутні визначні діячі Козацько-Гетьманської держави: Іван Кіндратович Кобизевич-Лизогуб, сотник Канівський (1658), полковник Канівський (1659, 1662—1663) і Уманський (1659—1661), нобілітований королем Яном Казимиром (1661), противник московського й польського панування на Україні, розстріляний на початку 1663 року, в Чигирині, з наказу гетьмана Юрія Хмельницького, що тоді був під польською зверхністю; — і Яків Кіндратович Лизогуб († 1698), полковник Канівський (1665—1669), генеральний осаул гетьмана Петра Дорошенка (1669—1674), якому Москва надала дворянство й пропонувала гетьманську булаву на Правобережжі (1674), згодом полковник Чернігівський (1687—1698), відомий державний і військовий діяч Мазепинської доби.[73] Це був предок Миколи Гоголя.

Єдиний син Якова Лизогуба — Юхим Якович Лизогуб, одружений з донькою гетьмана Петра Дорошенка — Любов'ю Петрівною,[74] був генеральним бунчужним (1688—1691) і генеральним хорунжим (1691—

---

[71] Це була традиційна московська формула відповіді на аналогічні протести сусідніх держав: «А без вора ни в котором государстве не живет» (1592 р. — Г. Н. Анпилогов, Новые документы о России конца XVI — начала XVII века. Москва, 1967, стр. 43).

[72] С. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. VI, М., 1961, стр. 560—562. Дослідники генеалогії Лизогубів (О. Лазаревський, гр. Г. Милорадович, В. Модзалевський) згадують про Кіндрата Івановича Лизогуба, козака м. Гелмязова, Переяславського полку, як родоначальника Лизогубів, але, очевидно, не знають про його сумну долю.

[73] Про Лизогубів — див. А. Лазаревскій, Люди Старой Малороссіи. Лизогубы. — «Кіевская Старина», 1882, I, стр. 101—125; В. Модзалевскій, Родословникъ, III, 96—122. Про Якова Кіндратовича Лизогуба й сина його Юхима — див. нашу працю «Гетьман Іван Мазепа та його доба», показник, *sub voce*.

1698), а по смерті батька, полковником Чернігівським (1698—1704).[75] З його трьох синів — середній, Яків Юхимович Лизогуб (1675—1749), вихованець Київської Академії, генеральний бунчужний (1710—1728) і генеральний обозний (1728—1749), був одним з найвизначніших державних діячів Гетьманщини першої половини XVIII століття. Протягом довгого часу очолював він український уряд. В 1723 році, як заступник і довірена особа гетьмана Павла Полуботка, він був депортований до Росії, кілька літ (до 1726 р.) був ув'язнений у Петербурзі й мало не потрапив до Сибіру. В 1738—1743 р.р. він, як відомий правник, був керівним членом кодифікаційної комісії, що складала «Права, по которим судится малороссийский народ». А в 1740-х р.р. він стояв на чолі української урядової депутації в Петербурзі, яка провадила переговори в справі відновлення гетьманського уряду. Його вважають за автора т. зв. Лизогубівського літопису, написаного в дусі українського автономізму.[76]

Молодший брат Якова Ю. Лизогуба — Семен Юхимович Лизогуб (к. 1680—1734) не зробив великої кар'єри, хоч і був зятем гетьмана Івана Скоропадського (одружений з його старшою донькою, Іриною Іванівною).[77] У трагічні місяці українсько-московської війни 1708—1709 р. він був при гетьмані Мазепі, разом з ним бачив руїну й згарища Батурина, що так барвисто описано (можливо, ним самим) у Лизогубівському літопису, і щойно напередодні Полтавської битви перейшов на бік нового уряду. Якийсь час був він під арештом у Києві, але скоро був амнестований, звичайно, завдяки тестеві. Але він так і залишився бунчуковим товаришем («знатним») і брав участь у кількох воєнних походах (зокрема проти Ірану), як «командир» над бунчуковим товариством. Вихованець Київської Академії (1699), він був невдоволений з підлеглости духовенства Гетьманщини російському Синодові, і волів мати стосунки з церковними колами сусідньої Правобережної України й Білорусі.[78] Помер він підчас польського похо-

[74] Любов Петрівна Дорошенко († 1708 року) була старшою донькою Гетьмана (від першого подружжя; імення її матері — невідоме). Шлюб її з Юхимом Яковичем Лизогубом відбувся в січні р. 1673, у Каневі (В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 453; III, 99).

[75] Див. прим. 73.

[76] Див. прим. 73. Про Лизогубівський літопис — див. D. Doroshenko, A Survey of Ukrainian Historiography. — „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.", Vol. V—VI, No. 4 (18) — 1, 2 (19—20), New York, 1957, p.p. 54—55; М. Марченко, Українська історіографія, К., 1959, стор. 80—81; О. Оглоблин, Гетьман Іван Мазепа та його доба, стор. 365. На нашу думку, співавтором цього твору був брат Якова, Семен Юхимович Лизогуб.

[77] В. Модзалевскій, Родословникъ, III, 103. Ірина Іванівна Скоропадська (к. 1679—1760), донька Гетьмана від першого шлюбу — з Пелагією Нечипірівною Калениченко, донькою Чернігівського полкового обозного (В. Модзалевскій, Родословникъ, т. IV, К., 1914, стр. 662, 663).

[78] Про С. Ю. Лизогуба, окрім літератури, вказаної у прим. 73, див. нашу працю «Гетьман Іван Мазепа та його доба», стор. 365; С. Соловьев, История России, кн. X, М., 1963, стр. 310—311; Н. Костомаровъ, Историческія монографіи и изслѣдованія, т. XVI, Мазепа и Мазепинцы. СПБ.,

ду 1734 року, у Гродні, і був похований там «в кляшторѣ Базиліанов, при пушечной и дробной стрѣльбѣ с церемоніей», як оповідає мемуарист (Яків Маркович).[79] Це був прапрадід Миколи Гоголя.

Іншої вдачі, та й людиною іншої — післяполтавської доби був син Семена Юхимовича — Семен (Симон) Семенович Лизогуб (к. 1708—1709 — к. 1781), прадід Миколи Гоголя. Значна й багата людина, він ціле життя числився в складі бунчукового товариства, віддаючи свій час переважно родинним і маєтковим справам. Вихованець, як і його батько, дядько й брати, Київської Академії,[80] він присвячує велику увагу культурним і релігійним питанням. В. Чаговець, що користався архівом Гоголів-Яновських, де знаходилися також папери С. С. Лизогуба, характеризує його, як людину розумну, освічену, дуже релігійну й доброї, лагідної вдачі. Чаговець відмічає в ньому «знание Священного Писания, которое заметно во всех его письмах, наполненных текстами из священных книг и проникнутых духом христианской терпимости и доброты». «Все... свои деньги, кроме самых необходимых, он употреблял на дела благотворительности... Даже лица, совершенно посторонние, обращались к нему зачастую с просьбами и никогда не получали отказа...» Його листи «проникнуты религиозно-мистическим настроением и, если отбросить некоторые архаические выражения, могут напомнить нам письма Н. В. Гоголя, в последний период его жизни: та-же проповедь любви к ближнему, та-же покорность воле Божией и ожидание наказания за грехи... Это религиозное настроение, перешедшее от отца к дочери, Татьяне Семеновне, жившей до глубокой старости[81] в доме Гоголей, там, в семье нашего поэта, получило свое дальнейшее развитие...».[82] Навіть якщо ця характеристика С. С. Лизогуба дещо переяскравлена, вона досить вірно малює моральний і культурний облик прадіда Гоголя. Будь-що-будь, можна цілком погодитися з В. Чаговцем, коли він каже, що «религиозность, впадающая иногда в мистицизм, есть одна из фамильных черт Гоголей и ведет свое начало из рода Лизогубов».[83]

1885, стр. 557, прим. 2 до стр. 554; «Письма и бумаги императора Петра Великого», т. IX, вип. 2, М., 1952, стр. 1154—1155.

[79] В. Модзалевскій, III, 103.

[80] Ibid., 102, 104, 105, 106. Див. О. Оглоблин, Гетьман Іван Мазепа та його доба, 271.

[81] Заповіт Т. С. Гоголь-Яновської, складений 20. VI. 1825 року, говорить про її «глубокую старость и слабость здоровья» («Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», XVI, відд. III, стр. 43—45). Здається, вона була жива ще 1826 року (див. лист Гоголя до матері з 12. IX. 1826 р. — «Сочиненія Н. В. Гоголя, изд. Брокгаузъ-Ефронъ», т. 9, стр. 16). Мабуть, вона померла десь р. 1827 (або на початку 1828), бо Гоголь каже, в листі до дядька, Петра Петровича Косяровського, з 8. IX. 1828 р. про «принадлежащее (йому) по завещанию (ясно, що бабки) имение» (ibid., стр. 40; див. ibid., стр. 230).

[82] В. Чаговецъ, стр. 18, 21—24, 36—37, 40.

[83] Ibid., 24.

Зате родинне життя Семена Семеновича Лизогуба було не дуже щасливим, бо дружина його, Анна Васильовна, єдина донька полковника Переяславського Василя Танського, була зовсім іншої вдачі,[84] яку вона, мабуть, успадкувала по своїх предках, Танських і Забілах.

Трагічну постать Василя Михайловича Танського, прапрадіда Миколи Гоголя, докладно й яскраво (може, навіть занадто яскраво) намалював В. Чаговець у «Семейной хронике Гоголей».[85] Польського шляхетського роду (гербу Наленч відм.), мабуть, волоського (молдавського) походження,[86] молодший брат Антона Танського, компанійського полковника часів Мазепи (1706—1708), згодом полковника Білоцерківського (1710—1712) і Київського (1712—1742),[87] Василь Тансь-

[84] Ibid., 17, 19, 22—23. Подробиці про шлюб А. В. Танської з С. С. Лизогубом р. 1742, оперті на документальних даних, — див. ibid., 17—18.

Дружина С. С. Лизогуба й мати Тетяни Семенівни Гоголь-Яновської, бабки письменника, завдала дещо клопоту історикам і генеалогам. Документи, що їх опублікували О. Лазаревський («Очерки», 452), В. Науменко («Кіевская Старина», 1897, ч. 10, стр. 13—16: В. Н., Письмо Ивана Танскаго къ В. А. Гоголю) і особливо В. Чаговець («Семейная хроника Гоголей», стр. 8—21), стверджують, без жадного сумніву, що Лизогуб був одружений з Анною Васильовною Танською, і від цього подружжя народилася Тетяна Семенівна, згодом дружина О. Д. Гоголя-Яновського. Тим часом гр. Г. О. Милорадович, який користався справою про дворянство Танських в архіві Чернігівського Дворянського Депутатського Зібрання, у своєму родоводі Лизогубів подав, що дружиною С. С. Лизогуба була Анна Антонівна Танська, донька полковника Київського Антона Михайловича Танського, старшого брата Василя Танського, внучка (по матері) Семена Палія (гр. Г. А. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговскаго дворянства, т. II, СПБ. 1901, ч. 6, стр. 103). Це внесло плутанину в генеалогію Танських і Лизогубів, а тим самим і Гоголів. В. Модзалевський, який у родоводі Лизогубів, у III томі свого Родословника правильно написав, що дружиною С. С. Лизогуба була Анна Васильовна Танська («Родословникъ», III, 106), але помилився, вважаючи її вдовою по С. І. Сулимі й С. Мироновичу (насправді, то була Анна Антонівна Танська), в IV томі Родословника, у родоводі Сулим визнав свою помилку й назвав Анну Антонівну Танську дружиною Сулими, а згодом Мироновича, зате приписав їй ще третього чоловіка — С. С. Лизогуба («Родословникъ», IV, 807), що, розуміється, було помилкою.

На жаль, V том Родословника Модзалевського, де мав бути докладний родовід Танських, залишився неопублікованим. Рукопис його знаходиться в Рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук УССР в Києві.

[85] В. Чаговецъ, 8—21.

[86] Етнічне походження Танських не досить ясне. Звичайно вважають, що вони походили з Волощини (Молдавії) — див. А. Л(азаревскій), Антонъ Танскій, полковникъ Кіевскій (1712—1734). — «Кіевская Старина», 1894, ч. 4, стр. 146. Але деякі нащадки Танських на початку XIX ст. гадали, що їхні предки були родом з Плоцького воєводства в Польщі й лише згодом переселилися до Молдавії. Див. В. Н(ауменко), Письмо Ивана Танскаго къ В. А. Гоголю. — «Кіевская Старина», 1897, ч. 10, стр. 13—16. Те, що брати Танські (зокрема Василь) були «волоськими» полковниками (або ротмистрами), себ-то командирами «волоських хоругов» (наймані відділи, які були на початку XVIII ст. не тільки на Україні, але й на Литві, і в московському, і в шведському війську), не може бути безперечним доказом їх волоського етнічного походження.

[87] Про А. М. Танського — див. А. Л(азаревскій), Антонъ Танскій, полковникъ Кіевскій (1712—1734). — «Кіевская Старина», 1894, ч. 4, стр. 146—

кий почав свою кар'єру підчас українсько-російської війни 1708—1709 р., як ротмистр волоської «компанії» в російському війську, а потім, за гетьмана Івана Скоропадського, був «знатним військовим товаришем». Людина рішуча, смілива й спритна, до того ще з доброю освітою й знанням мов (володів кількома мовами, зокрема латинською й французькою),[88] він був призначений російським урядом р. 1726 на полковника Переяславського. Ще раніше дістав він, титулом своїх заслуг підчас шведської й турецької воєн, від гетьманського й царського урядів великі маєтки, які він поширював так ретельно й безоглядно, що дуже дався взнаки як сусіднім землевласникам, навіть великим (як, приміром, Київо-Видубецький манастир),[89] так особливо козакам і посполитим свого полку: за влучним виразом В. Чаговця, він був «деспотом как в своем полку, так и в своих владениях».[90] Довгий час це проходило безкарно, бо за Танським стояли й гетьманський уряд Данила Апостола, і російський уряд. Але врешті численні скарги й протести на дії Танського примусили уряд зарядити над ним слідство, і р. 1734 він був депортований до Москви, а наступного року засланий до Сибіру. Щойно в 1741 році Танський був амнестований і р. 1742 повернувся на Україну. Хоч він не дістав жадного уряду, але був нагороджений великими маєтками у Переяславському полку (зокрема м. Яготин, с. Келеберда, хутір Купчин та інші). Він помер 1763 року.[91]

Генеалогічна проблема Танських, предків Гоголя, досить несподівано і, як побачимо далі, безпідставно стала проблемою історико-літературною. Відомо, що в першій половині XVIII ст. був на Україні «славный стихотворец во вкусе площадном, во вкусе Плавтовом» — Танський. Опанас Лобисевич, у своєму листі до архиєпископа Білоруського Георгія Кониського з 30. IX. 1794 року, припускає, що Танський міг бути автором інтерлюдій до трагедокомедії Кониського

151; й о г о-ж, Дополненіе къ свѣдѣніямъ объ Антонѣ Танскомъ и его тещѣ. — «Кіевская Старина», 1895, ч. 2, стр. 65—66. Антін Танський був одружений з Марією Семенівною Палій, донькою славнозвісного Фастівського (Білоцерківського) полковника Семена Палія. Див. «Дѣло о дворянствѣ Танскихъ» 1804 року («Київський Центральний Архів Давніх Актів, збірка Археографічної Комісії, справа ч. 958). Про герб Танських — див. В. В. Л у к о м с к і й и В. М о д з а л е в с к і й, Малороссійскій Гербовникъ, СПБ, 1914, стр. 179.

[88] В. Ч а г о в е ц ъ, 8.

[89] Діставши р. 1715 від гетьмана Івана Скоропадського с. Озеряни в Переяславському полку (універсал Гетьмана З. XII. 1715 р. — «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», кн. XVI. відд. III, стр. 41—42). В. Танський напав р. 1716 на сусіднє золодіння Київо-Видубецького манастиря, с. Ярославку. «На Ярославских пахатних полях оружейно и ґвалтовне наѣхавши, самовластне велѣлесь, — писав Танському Гетьман 2. IX. 1716 р., — килкадесят коп збожа людзкого того ж манастира подданых жителей Ярославских же взяти и запровадити оное до своей маетности Озерян, произносячи еще од себе и похвалки в смерть законников забивати» (документ був у нашій збірці рукописів у Києві).

[90] В. Ч а г о в е ц ъ, 11.

[91] I b i d., стр. 11—21.

«Воскресеніе мертвых».[92] На думку М. І. Петрова, це був предок Гоголя.[93] З легкої руки Петрова, біографи й дослідники творчости Гоголя почали вважати Василя Танського, полковника Переяславського, автором українських інтерлюдій, і, приміром, В. Гіппіус «эстетическую и прямо литературную наследственность» в родині Гоголя веде від Василя Танського.[94]

Це, звичайно, непорозуміння. Насамперед ми не знаємо імення «стихотворця» Танського. Й ледве чи предок Гоголя — Василь Танський займався літературою: жадних даних для цього нема. Цим «стихотворцем» був, мабуть, хтось з молодшого покоління Танських, нащадків братів Василя—Антона, сини якого вчилися в Київській Академії, й Михайла, Ніженського полкового обозного, — або-ж якийсь представник іншої лінії чи навіть іншого роду Танських. Так чи так, це не був предок Гоголя.[95]

Під стать Василеві Танському була й дружина його, Анна Степанівна, народжена Забіла, донька полковника Ніженського Степана Забіли й унучка генерального обозного Петра Забіли. Чомусь ця лінія споріднення Гоголів залишилася поза увагою дослідників. Але й тут, серед Забіл, предків Миколи Гоголя, бачимо кілька цікавих історичних постатей. Пращур Гоголя, Петро Михайлович Забіла (1580—1689), з дрібної (службової) шляхти (гербу Остоя), до Хмельниччини був «адміністратором добр королівських» у Борзні. Один з перших на Лівобережжі він перейшов на бік козацтва і в 1649 році був наказним полковником Борзенським, а в 1654—1661 р.р. сотником Борзенським. На чолі свого полку, Забіла бере участь у військових і дипломатичних акціях на литовсько-білоруському фронті в 1650-х роках і не раз їздить посланцем до Москви. Він був остільки відомою й впливовою особою на Чернігівщині, що московський уряд вже в 1656 році дав йому царську грамоту на п'ять сіл коло Кролевця. Проте, в 1659 році він, разом з гетьманом Іваном Виговським, воює проти Москви. Він зумів пережити Чорну Раду 1663 року й за гетьмана Івана Брюховецького був генеральним суддею (1663—1669). Р. 1665 він їде з Брюховецьким до Москви й дістає там дворянство. Він пережив Брюховецького, що його повстання проти Москви Забі-

---

[92] Археографическій Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, т. II, Вильна, 1867, стр. 145—148.

[93] Н. Петровъ, Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII вѣка. К., 1880, стр. 112—113.

[94] В. Гиппиус, Гоголь. Л., 1924, стр. 10. Гіппіус має тут на увазі, крім Танського, ще дядька (двоюрідного) М. Гоголя по матері, Івана Косяровського, автора низки російських віршів і поеми «Нина» (1826 р.). Див. П. Филипович, Українська стихія в творчості Гоголя. Вінніпеґ, 1952, стор. 6.

[95] Докладніше про це — див. нашу працю «Опанас Лобисевич, 1732—1805», Мюнхен-Нью Йорк, 1966, стор. 59—62.

Зате, у Гоголів було споріднення з іншим визначним представником української барокової літератури — Георгієм Кониським, який по матері, народженій Мокрієвич, доньці Євфросинії Нечипірівни Калениченко, був братом у других Семена Семеновича Лизогуба, прадіда М. Гоголя.

ла підтримував, в 1669 році став генеральним обозним (1669—1685) і був головним українським діячем підчас переговорів з Москвою, що завершилися Глухівською угодою 1669 року. Як лідер лівобережної старшини, Забіла очолює змову проти гетьмана Дем'яна Многогрішного в 1672 році, маючи надію дістати гетьманську булаву. Але Москва не забувала його ролі за Виговського й за Брюховецького, й гетьманом став Іван Самойлович, якому ні Забіла, ні його родина ніколи не могли цього подарувати. Він дожив Мафусаїлова віку й помер 1689 року,[96] залишивши численних нащадків, які не лише керували Борзенською сотнею до кінця Гетьманщини, але чимало з них були визначними державними діячами, зокрема генеральними старшинами в XVII—XVIII столітті.[97]

В батька вдався й син, Степан Петрович Забіла († 1694), предок Гоголя. Він був сотником Борзенським (1674—1678) і генеральним хорунжим (1678—1683) і брав участь у Чигиринських походах 1677—1678 років. Опозиція Самойловичу перервала кар'єру С. Забіли, і він залишився тільки «знатним військовим товаришем», зокрема підчас Кримського походу 1687 року, коли він, разом з вищою старшиною й при допомозі московського уряду, взяв участь у Коломацькому перевороті. За це новий гетьман, Іван Мазепа, дав йому ніженське полковництво й низку маєтків. Як полковник Ніженський (1687—1694), Степан Забіла був визначним діячем ранньої Мазепинської доби. Але амбітний і енергійний, він приєднався до старшинської опозиції Мазепі, який, особливо в очах лівобережної старшини, до якої належали Забіли, був «чужою» (з Правобережжя) людиною, і в записках одного з родичів Забіли залишилася глуха вістка про те, що Степан Забіла «по чину довольно служил; получил милость высочайшую (себ-то царську) равенством гетману, за що отруен по ненависти» (десь коло 1695 року).[98] Його донька, Анна Степанівна, яка була першим шлюбом за представником старого київського патриціянського роду — Федором Биковичем, а другим шлюбом (к. 1715 року) за Василем Танським,[99] й була прапрабабкою Миколи Гоголя.

Ледве-чи Гоголь знав, живучи в Ніжені, що його предок (прапрапрадід) був полковником Ніженським, а граф Ілля Безбородко, який заснував «Ніженську Гімназію вищих наук», де вчився Гоголь, був також нащадком генерального обозного Петра Забіли.[100]

---

[96] Про П. М. Забілу — див. А. Лазаревскій, Описаніе, т. II, стр. 135—137; В. Модзалевскій, Родословникъ, т. II, стр. 74—75; „Z dziejów Ukrainy", 294; М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, Нью-Йорк, 1957, показник, sub voce.

[97] А. Лазаревскій, Описаніе, II, 138—140; В. Модзалевскій, Родословникъ, II, 75 і далі.

[98] А. Лазаревскій, Описаніе, II, 11—12; В. Модзалевскій, Родословникъ, II, 75; О. Оглоблин, Гетьман Іван Мазепа та його доба, 36 і показник, sub voce.

[99] В. Модзалевскій, Родословникъ, II, 79, 695.

[100] Мати кн. Олександра Безбородка й його молодшого брата, гр. Іллі Безбородка, Євдокія Михайлівна Забіла, донька генерального судді Михайла Тарасовича Забіли, була правнучка генерального обозного Петра

Одруження Опанаса Гоголя-Яновського з Тетяною Лизогуб поріднило Гоголів, окрім Лизогубів, Танських і Забіл, ще з кількома аристократичними, зокрема гетьманськими родами, насамперед з Дорошенками й Скоропадськими. Отож, Микола Гоголь був прямим нащадком гетьманів Михайла й Петра Дорошенків (прапрапраправнук останнього) й Гетьмана Івана Скоропадського (прапраправнук його). Навіть Андрей Бєлий, якби знав про це, мусів би відкликати свої слова про «фикцию выдвигаемой родовитости» Гоголя.[101]

Та справа не тільки з цьому. Зрештою, ледве-чи сам Гоголь знав про своє походження від гетьмана Петра Дорошенка (споріднення Лизогубів зі Скоропадськими, мабуть, було йому відоме). Можливо, не знав він і того, що красуня Наталя Миколаївна Пушкіна (народжена Гончарова), дружина О. С. Пушкіна, також була нащадок (прапраправнучка) Петра Дорошенка — і знала про це.[102] З листування Гоголя з Пушкіним видко, що обоє далеких, але несвідомих того родичів відчували обопільну симпатію.[103]

І ще одне споріднення відіграло ролю — на цей раз фатальну — в житті Гоголя. Як відомо, Гоголь помер у Москві, в домі свого друга, графа Олександра Петровича Толстого. Взаємини Гоголя з Толстим ще якслід не висвітлені.[104] Трагічний фінал Гоголя, загибіль II тому

Забіли. Таким чином, Безбородки були брати у третіх Тетяни Семенівни Гоголь-Яновської.

[101] А. Бельій, 29. Зрештою, ще П. Куліш, маючи на увазі споріднення Гоголів з Лизогубами й Танськими, казав, що «Гоголь, по своей родословной, принадлежал к высшему сословию в Малороссии и в числе своих предков мог считать несколько личностей, хорошо памятных истории» (В. Вересаев, Гоголь в жизни, 17).

[102] Наталя Миколаївна Пушкіна, нар. Гончарова (1812—1863), була донька Миколи Опанасовича Гончарова (1787—1861), нащадка відомих калузьких великих фабрикантів, і Наталі Іванівни Гончарової, нар. Загрязької (1785—1848). Її дід, Іван Олександрович Загрязький († 1807), був син генерал-поручника Олександра Артемовича Загрязького (1716—1786) і дружини його, Катерини Олександрівни Дорошенко (нар. 1720), єдиної доньки старшого сина Гетьмана, Олександра Петровича Дорошенка й дружини його, Прасковії Федорівни Пушкіної. Маєток Гетьмана, с. Яропольць, коло Москви, шляхом цих шлюбів і спадку, перейшов до Гончарових, що володіли тою половиною його, де була могила «прадедушки Дорошенка» (як називав предка своєї дружини Пушкін), до революції 1917 року. Див. В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 453, 455; Б. Модзалевскій, Родъ Пушкина (А. С. Пушкинъ, Полное собраніе сочиненій, изд. Брокгаузъ-Ефронъ, т. I, СПБ. 1907), стр. 11, прим. 1; А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений, т. X, М., 1966 стр. 439 (лист до дружини з 26. VIII. 1833 р.).

[103] Сочиненія Н. В. Гоголя. Подъ ред. В. В. Каллаша. Изд. Брокгаузъ-Ефронъ. Т. 9. Письма, стр. 57 (лист Гоголя до Пушкіна з 21. VIII. 1831), 80 (лист Гоголя до Пушкіна з 7. X. 1835).

А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений, т. X, стр. 378 (лист Пушкіна до Гоголя з 25. VIII. 1831).

[104] Окрім джерельної публікації Е. Некрасової «Н. В. Гоголь. Его отношенія къ графу А. П. Толстому» («Въ память С. А. Юрьева. Сборникъ, изданный друзьями Покойнаго». М., 1890, стр. 239—245; перевиданий року 1891), здається, в гоголезнавчій літературі нема нічого спеціяльного на цю тему.

«Мертвих Душ» і смерть письменника, пов'язані з домом Толстого, кинули понуру тінь на це знайомство. Ще сучасники Гоголя (зокрема родина Аксакових) вбачали в Толстому того «чорного духа», який спричинився до трагедії Гоголя, і цей погляд панує і в новітній літературі про Гоголя.[105] Дехто (наприклад, Євген Маланюк) вважає навіть, що Толстой був «фактичним урядовим наглядачем» за Гоголем.[106] Цьому сприяв, звичайно, і «формулярний список» гр. О. П. Толстого (1801—1867). Генерал-майор у відставці (1840—1855), колишній Тверський губернатор (1834) і військовий губернатор Одеси (1837), згодом дійсний таємний радник, обер-прокурор Св. Синоду (1856—1862), людина глибоко зацікавлена релігійно-моральними проблемами, містик, прихильний до католицизму,[107] не кажучи вже про аристократичне походження, — все це ніяк не могло подобатися багатьом сучасникам і біографам та дослідникам (зокрема совєтським) Гоголя.

Ми не маємо ні змоги, ні потреби спинятися тут на взаєминах Гоголя й гр. О. П. Толстого. Але мусимо вказати, що вони були родичі, хоч, може, про це й не знали. Обидва вони були нащадки гетьмана Івана Скоропадського. Гоголь походив од шлюбу старшої доньки Гетьмана (від першого подружжя[108]), Ірини Іванівни Скоропадської,

---

[105] С. Т. Аксаков (в «Истории моего знакомства с Н. В. Гоголем») каже: «... Я считаю это знакомство (з гр. О. П. Толстим — *О. О.*) решительно губительным для Гоголя» (див. Е. Некрасова, op. cit., 239). «Осиротели мы совершенно, невозвратно, и последнее наше сокровище отнял у нас Толстой своим ханжеством... Зачем лишил он нас еще одной части Мертвых Душ?» — писала М. Г. Карташевська своєму дядькові С. Т. Аксакову в березні м. 1852 року («Н. В. Гоголь. Материалы и исследования», т. I. М.-Л., 1936, стр. 188). «Известна роковая роль, которую сыграл в жизни Гоголя один из наиболее отвратительных представителей реакционной поповщины — А. П. Толстой, будущий обер-прокурор Святейшего Синода» — пише І. Сергієвський («Литературное наследство», т. 58, стр. 538— 539. Див. ibid., 755).

Більш спокійну й об'єктивну оцінку взаємин Гоголя й гр. О. П. Толстого дає В. Гіппіус: «Близкие отношения Гоголя с гр. Александром Петровичем Толстым (1801—1867), в это время чиновником на покое, а впоследствии обер-прокурором Синода, — начинаются около 1843 г.; они сошлись на общих переживаниях, причем гр. Толстой несомненно поддерживал в Гоголе аскетические настроения в их ортодоксально-церковной форме...» («Н. В. Гоголь. Материалы и исследования», I, 112). А втім, ці настрої були властиві Гоголеві й раніше. Є всі підстави думати, що це була фамільна традиція (див. вище, прим. 82—83). Будь-що-будь, відомі нам листи Гоголя до Толстого свідчать про близький і сердечний характер їх взаємин (принаймні з боку Гоголя). До речи, знайомство Гоголя з гр. О. П. Толстим почалося ще в 1830-х р.р. (Е. Некрасова, op. cit., 243). Треба зауважити також, що Гоголь був знайомий не лише з О. П. Толстим та його дружиною, Анною Георгієвною (нар. княжною Грузинською), але й з його братами, гр. Олексієм і Іваном Петровичами, й сестрою, Софією Петрівною Апраксіною та її родиною (Е. Некрасова, op. cit., стр. 243, 244).

[106] Є. Маланюк, Книга спостережень. Проза. Торонто, 1962, стор. 210.

[107] Андрей Белий називає гр. О. П. Толстого католиком (op. cit., стор. 192—193).

[108] Див. прим. 77.

з Семеном Юхимовичем Лизогубом. Гр. О. П. Толстой був нащадок (правнук) гр. Петра Петровича Толстого, полковника Ніженського (1719—1727), одруженого з Уляною (Анастасією) Іванівною Скоропадською (1703—1733), молодшою донькою Гетьмана (від другого шлюбу — з Анастасією Марківною Маркович).[109] Даремно писав Андрей Бєлий, що «великороссийский аристократ, „боярин" по крови, был наиболее чужд» — «мещанину в дворянстве» Гоголеві, якому, мовляв, був заказаний доступ у ті аристократичні салони, куди легко входив і де вільно поводився граф Лев Толстой.[110]

Будь-що-будь, не в чужому домі в Москві й не серед чужих людей закінчилося життя великого письменника-українця. Коло вмираючого Гоголя було двох його родичів: гр. Олександер Петрович Толстой, нащадок гетьмана Скоропадського, й Іван Васильович Капніст, нащадок гетьманів Дорошенків.[111]

IV

Більш пощастило в літературі про Гоголя батькам письменника, зокрема Василеві Гоголеві-Яновському, українському письменникові початку XIX століття. А втім, Андрей Бєлий не залишає й їм спокою. «Отец Гоголя — пише він — пробовал служить... при Малороссийском почтамте «по делам сверх комплекта»; болезненный мечтатель, он писал стихи и устраивал, подобно Манилову, разные «долины спокойствия», был «большим мастером на малые дела». Мать... Марья Ивановна была дочь почтового чиновника Косяровского».[112] Отже, той самий світ «писцов и поповичей», себ-то «низших сословий», з яких, на думку Бєлого, вийшли Гоголі, і серед них Микола Гоголь.

Андрей Бєлий спирається тут на перестарілих відомостях В. Каллаша, автора-популяризатора кінця XIX — початку XX століття. Но-

---

[109] В. Модзалевскій, Родословникъ, IV, 663. Гр. Олександер Петрович Толстой був син гр. Петра Олександровича Толстого (1769—1844), внук гр. Олександра Петровича Толстого (1719—1792) і правнук гр. Петра Петровича Толстого († 1728), зятя гетьмана Івана Скоропадського. Див. В. В. Руммель и В. В. Голубцовъ, Родословный сборникъ русскихъ дворянскихъ фамилій, т. II, СПБ., 1887, ст. 496, 499, 502, 510.

Ми не маємо точної дати смерти гр. О. П. Толстого. Руммель і Голубцов (op. cit., 510). подають загально «186..». В інших авторів знаходимо то 1867 (Гіппіус — див. вище, прим. 105), то 1873 (В. Вересаев, Гоголь в жизни, стр. 522), то 1874 рік. Припускаємо, що це був 1867 рік.

[110] А. Белый, 30.

[111] С. Н. Дурылин, «Дело» об имуществе Гоголя. — «Н. В. Гоголь. Материалы и исследования», I, стр. 366—367, 371—373.

Іван Васильович Капніст (1794—1860), на той час московський цивільний губернатор, був син поета Василя Капніста, мати якого, Софія Андріївна, нар. Дунин-Борковська, була правнучка Юхима Яковича Лизогуба й дружини його, Любови Петрівни Дорошенко, доньки Гетьмана.

[112] А. Белый, 29.

вітні публікації (зокрема проф. О. А. Назаревського[113] й французького автора спеціяльної статті про Гоголя-батька, Robert Triomphe[114]), не кажучи вже про давно (ще 1908 року) опублікований родовід Гоголів-Яновських у Родословнику Модзалевського, малюють зовсім іншу картину. Батько Миколи Гоголя — Василь Опанасович народився 1777[115] року; вчився, як і І. Котляревський, у Полтавській семінарії (яка, до речі, не була суто-церковною школою) і в 1787 році числився значковим товаришем (цікавий випадок надання цього звання, як чину, малолітньому). 27. XI. 1787 року він був переіменований із значкових товаришів у корнети. Спроба продовжити студії (в Московському Університеті) або-ж вступити до ґвардії не вдалася,[116] і в 1799 році Василь Опанасович числиться при Малоросійському поштамті, в чині титулярного совітника.[117] Ледве-чи можна сумніватися, що ця служба, поза комплектом (штатом) і, звичайно, без платні, була суто-номінальною, потрібною тільки для набуття чину колезького асесора, з яким він і вийшов у відставку р. 1805. Ясна річ, державна служба не цікавила Гоголя-батька, інтереси якого були в зовсім інших сферах — господарчій і культурній; до того-ж він тоді й одружився.[118] Пізніше, в 1815—1818 р.р., за вибором місцевого шляхетства, він був хорунжим Миргородського повіту,[119] іноді виконуючи обов'язки повітового маршала.[120] Жив він здебільшого в своєму фамільному маєтку-хуторі Купчинському, який він переіменував на село Василівку, але подовгу перебував у Кибинцях, маєтку свого родича Трощинського, що його справами він завідував. Андрей Белий пише про російські вірші Гоголя-батька,[121] але чомусь не згадує, що він був автором кількох комедій в українській мові,

---

[113] А. Назаревский, Из архива Головни. — Н. В. Гоголь. Материалы и исследования», I, 315—357.

[114] Robert Triomphe, Le père de Nicolas Gogol. — „Revue des Études Slaves", XXIV, 82—106.

[115] В. Модзалевський (Родословникъ, I, 293) подає, як дату народження, 1780 рік. Але дата на надгробку — 1777 рік (В. Вересаев, К биографии Гоголя, 292).

[116] П. Е. Щеголевъ, Отецъ Гоголя. — «Историческій Вѣстникъ», 1902, ч. 2, стр. 657—660; R. Triomphe, op. cit., 84—86. В. Модзалевський датує призначення В. О. Гоголя корнетом — 1797 роком («Родословникъ», I, стр. 293). Ці (та інші) розбіжності в датах служби В. О. Гоголя можна з'ясувати лише на підставі архівних документів. Але загальний перебіг і характер її не викликає жадного сумніву: служба була суто-номінальною.

[117] П. Щеголевъ, op. cit., 660; В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 293. Звичайно, тут допомогла протекція Д. П. Трощинського, старого знайомого Опанаса Дем'яновича.

[118] П. Щеголевъ, 659—660; В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 293; R. Triomphe, 85—86. Василь Опанасович одружився з Марією Іванівною Косяровською 1805 року (В. Вересаев, К биографии Гоголя. Заметки. — «Звенья», М., 1933, т. 2, стр. 291—293).

[119] В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 293.

[120] П. Щеголевъ, 660. Див. В. В. Капнистъ, Собрание сочинений, т. II, М., 1960, стр. 489—490 і прим. на стор. 604—605 (листи Капніста до В. Гоголя з 10. II. і 11. IV. 1815 р.).

[121] А. Белый, 29.

з яких одна («Простак») дійшла до нас.[122] Помер Василь Опанасович 1825 року.

Мати Миколи Гоголя — Марія Іванівна (1791—1868) була з роду Косяровських. Косяровські — козацько-старшинський рід на Полтавщині, споріднений з Трощинськими, Лукашевичами та іншими полтавськими старшинськими фаміліями, який походив од Леонтія Павловича Косяровського, знатного військового товариша Лубенського полку (1710).[123] Батько дружини Василя Гоголя-Яновського — Іван Матвієвич Косяровський, після військової служби, був не звичайним «почтовым чиновником», а Харківським губерніяльним поштмайстром — досить видна посада вкінці XVIII століття. Поштове відомство Російської імперії, що раніше було пов'язане з Колегією закордонних справ, реорганізували українці — Олександер Безбородко (з 1781 р.) і Дмитро Трощинський, який був спочатку (з 1793 р.) членом Головного Поштового Управління, а потім головою його (з 1796 до 1799 р.; головний директор пошт у 1801—1802 р.р.). Воно мало важливе господарче, а навіть політичне значення (особливо на Україні), бо, крім властивих поштових функцій, відало сухопутним транспортом цілої імперії. Безбородко дуже цікавився ним, обсаджуючи відповідальні посади своїми людьми, зокрема власними родичами й приятелями. В петербурзькій централі Поштового Управління служили в той час такі визначні діячі культури, як Микола О. Львов і Василь В. Капніст. Всі призначення на поштдиректорські й поштмайстерські посади йшли з Петербургу. Малоросійським поштдиректором (у Чернігові) спочатку був Лаврентій Якович Селецький, давній знайомий Безбородка, одружений з Уляною Васильовною Лизогуб (кузина Тетяни Семенівни Гоголь-Яновської),[124] а згодом Григорій Петрович Милорадович, представник відомого старшинсько-шляхетського роду Гетьманщини й нащадок гетьмана Павла Полуботка, небіж (по жінці) кн. О. Безбородка й кузен віце-канцлера гр. Віктора Кочубея, вихованець Кеніґсберзького й Ґеттінґенського університетів.[125] Помічником поштдиректора був відомий знавець історії України, власник великої збірки історичних матеріялів, Адріян Чепа.[126] Київським поштмайстром був тоді (на початку XIX століття) Осип Савич Бажанов, людина високої культури, старий («неизменный и

---

[122] Надрукована в «Основі», 1862, II. Нове видання: Василь Гоголь, Простак. Комедія на 1 дію. Київ, 1955.

[123] В. Лукомскій и В. Модзалевскій, Малороссійскій Гербовникъ, стр. 81. Р. 1780 військовий товариш Остап Косяровський мав підсусідків у Красноколядинській сотні, Прилуцького полку (А. Лазаревскій, Описаніе, III, 248).

[124] Про Л. Я. Селецького — див. В. Модзалевскій, Родословникъ, IV, 591—592.

[125] Про Г. П. Милорадовича — див. В. Модзалевскій, Родословникъ, III, 523; D. Oljančyn, Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine. — „Kyrios", 1937, Heft III, S. 276; Heft IV, S. 356.

[126] Про А. Чепу — див. статті О. Лазаревського в «Кіевской Старинѣ», 1890, V; 1891, I; і В. П. Горленка в «Кіевской Старинѣ», 1893, I, і його-ж — «Южнорусскіе очерки и портреты», К., 1898.

искренний друг», як називав його Капніст) приятель В. Капніста, який радився з ним, пишучи свої цікаві, нещодавно опубліковані коментарі до «Слова о полку Ігореві».[127] Переяславським поштмайстром був Федір Назарович Тимковський, батько відомих українських і російських культурних діячів першої половини XIX століття, дід Михайла Максимовича.[128] Мабуть, не дуже різнився від них їх харківський колеґа — Косяровський, свояк Трощинського,[129] який, очевидно, й допоміг йому здобути цю впливову й на той час почесну посаду.

Все це було дуже далеко від того, знайомого А. Бєлому, типу здебільшого малокультурного провінціяльного поштового чиновника, який створився в Росії пізніше, і до якого з ледве прихованою іронією ставилася російська громадськість і — з легкої руки самого Гоголя — література XIX — початку XX століття.

Родинні зв'язки Гоголів з Трощинськими були вже досить висвітлені в літературі. Немає жадного сумніву, що вони грали велику ролю в житті родини письменника. Можливо що ця роля в давній літературі була дещо перебільшена, й характер відносин батьків Гоголя з упливовим російським вельможею та його оточенням у миргородському маєтку Трощинського — с. Кибинцях був трохи ідеалізований, так само, як і оцінка Кибинців, як «українських Атен».[130] І все-ж тенденція як-мога применшити, а навіть принизити як постать самого Трощинського і значення Кибинецького осередку в історії української культури, так і вплив їх на родину Гоголів, що так настирливо провадиться в російській (зокрема в совєтській) літературі XX століття,[131] ледве-чи науково обґрунтована. Особливо це стосується Андрея Бєлого, що проробив цілком неприпустиму в науці операцію з Дмитром Трощинським, який ніби-то «вышел в министры» (лапки належать Бєлому — *О. О.*) из казачков»,[132] себ-то з поміщицьких лакеїв.

---

[127] Див. В. Капнист, Собрание сочинений, II, 460—461.

[128] Про Ф. Н. Тимковського — див. гр. Г. А. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговскаго дворянства, т. II, «Дополненіе», стр. 297—299.

[129] Сестра І. М. Косяровського — Анна Матвієвна Косяровська († 1833) була одружена з Андрієм Прокоповичем Трощинським, братом Д. П. Трощинського. Їх син, Андрій Андрієвич Трощинський (1774—1852), генерал-майор, був спадкоємцем свого дядька. Але свояцтво Гоголів з Трощинськими було давніше: донька Степана Трощинського, полковника Гадяцького (див. далі), була за бунчуковим товаришем Степаном Степановичем Забілою, сестра якого, Анна Степанівна Забіла, була дружиною Василя Танського, полковника Переяславського (В. Модзалевскій, Родословникъ, II, 695).

[130] В. Чаговецъ, Семейная хроника Гоголей, 38. Кибинці Трощинський купив р. 1787 в бунчукового товариша Соханського (А. Поповъ, стр. 6, прим. *).

[131] Це зокрема помітне у працях С. Дуриліна («Из семейной хроники Гоголя», М., 1928), О. Назаревського (op. cit., стр. 321—323) і, звичайно, в совєтських популярних біографіях Гоголя.

[132] А. Белый, 29. Леґенда про «бедного казачьего мальчика» (Д. П. Трощинського) веде свій початок від Куліша (див. В. Вересаевъ, Гоголь

Це, безперечно, вигадка. Насамперед Трощинські — це старий український шляхетський рід (гербу Шеліґа відм.).[133] Василь Трощинський (Трущинський) був серед «шляхти повіту Білоцерківського», яка р. 1654 присягала на вірність московському цареві.[134] Його нащадок (син або внук), Степан Трощинський, племінник (мабуть, двоюрідний) гетьмана Мазепи, був військовим товаришем (1693), гетьманським «дворянином» і господарем Гадяцького замку (1690—1697), обозним полковим Гадяцьким (1697—1704) і полковником Гадяцьким (1704—1708). Підчас українсько-московського зриву 1708 року, він знаходився зі своїм полком на Правобережжі й не міг приєднатися до Гетьмана. Заарештований російським урядом, як родич і прихильник Мазепи, Трощинський помер в ув'язненні в Києві, р. 1709.[135] Він був одружений (з 1690 р.) з донькою компанійського полковника Іллі Новицького (з українського шляхетського роду) — Марією († 1718).[136] З двох синів Степана Трощинського, старший — Андрій († 1740) був військовим канцеляристом (1712—1725) і бунчуковим товаришем (1725—1740) і володів маєтком у Гадяцькому полку, як і брат його, Іван, бунчуковий товариш (1733), що помер бездітним підчас польського походу 1733 року.[137] Після того рід Трощинських зубожів і дещо підупав. Андрій Степанович Трощинський залишив трьох синів — Прокопа, Мартина й третього, невідомого з імення, — що були звичайними військовими товаришами (1752 р.)[138] й мали володіння на Миргородщині («сотнѣ Мыргородской в селах Петрѣвцах и

в жизни, стр. 19) й не раз повторювалася в пізнішій літературі (приміром, «Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи», відд. II, т. IV, за ред. М. Петрова, К., 1907, стр. 337—338: «сынъ козака Трощины»). Але ще добре поінформовані сучасники Куліша спростували цю леґенду. Анна Васильовна Гоголь (сестра письменника) писала С. П. Шевирьову у квітні 1852 року: «Трощинский не был сын простого козака, но отец имел 100 душ — стало быть, был дворянин, и брат его был сотником...» («Литературное наследство», т. 58, стр. 763). Справді, в «послужном списке» Д. П. Трощинського сказано, що він походить з «малороссийского шляхетства» (А. Поповъ, стр. 3). Див. «Русская Старина», 1882, ч. 6, стр. 641.

[133] В. Лукомскій и В. Модзалевскій, Малороссійскій Гербовникъ, 188.

[134] Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, т. X, СПБ., 1878, стр. 781—790.

[135] Про нього — див. А. Лазаревскій, Люди Старой Малороссіи. Трощинскіе. — «Кіевская Старина», 1888, ч. 11, стр. 371—372; Н. Костомаровъ, Мазепа и Мазепинцы, стр. 655, прим. 1; О. Оглоблин, Гетьман Іван Мазепа та його доба, стор. 149—150; «Письма и бумаги императора Петра Великого», т. VIII, ч. 2, М., 1951, стр. 892, 941, 948. Лазаревський (op. cit., 372) помилково каже, що С. Трощинський дожив віку в своїому маєтку, с. Ручках, Гадяцького полку.

[136] В. Модзалевскій, Родословникъ, III, 672.

[137] А. Лазаревскій, Люди Старой Малороссіи. Трощинскіе, стр. 371; Л. Окіншевич, op. cit., 202. Степан Трощинський мав ще 2 доньки: одна була за С. С. Забілою (див. прим. 129), а друга за Олександром Ситенським, Гадяцьким полковим писарем (А. Лазаревскій, op. cit., 371, 372).

[138] А. Лазаревскій, op. cit., 371.

Черевках»).[139] З 4-х синів Прокопа Андрієвича — старший, Андрій, був сотником Яреським (1771);[140] обидва середні — Юхим і Дем'ян — урядів не мали, й лише наймолодший — Дмитро зробив блискучу кар'єру.

Дмитро Прокопович Трощинський народився 1749 року, вчився в Київській Академії, потім, з 1766 року служив канцеляристом у Малоросійській Колегії й р. 1769 дістав чин полкового писаря. Він брав участь у російсько-турецькій війні і в 1773—1774 р.р. «состоял при земских делах Княжества Молдавского». Року 1774 він був призначений фліґель-ад'ютантом «капітанського чину» до штабу генерала кн. М. В. Репніна і в 1775—1776 р. був секретарем його, як російського надзвичайного й повноважного посла в Константинополі. Разом з Репніном, він був на мировому конґресі в Тешені р. 1779, а в 1783 р. при резервному корпусі в Польщі. З 1784 р. Трощинський був правителем канцелярії гр. О. Безбородка, свого далекого родича,[141] і супроводжував його підчас подорожі Катерини II до Криму 1787 року. Завдяки власним здібностям і протекції Безбородка, Трощинський швидко здобуває собі впливове становище при Дворі й в адміністрації. Р. 1793 він був призначений статс-секретарем Катерини II, і ці обов'язки виконував також за Павла I і Олександра I. Павло I зробив Трощинського сенатором і головою Поштового Управління, але в 1800 році раптом звільнив його з усіх посад. Трощинський, що взагалі відігравав неабияку ролю в політичних подіях того часу,[142] бере участь у змові проти Павла I. Після перевороту 1801 року він був поновлений на своїх посадах, дістав чин дійсного таємного радника й був призначений на члена Державної Ради. В 1802—1806 р.р. Трощинський був міністром (без лапок Бєлого!) уділів, а в 1814—1817 р.р. — міністром юстиції. В міжчасі він був обраний на Полтавського губерніяльного маршала шляхетства (1812—1814) й узяв активну участь в організації полтавського ополчення підчас війни з Наполеоном. В 1817 році Трощинський остаточно подався до димісії й, маючи великі

---

[139] Л. Окіншевич, op. cit., 216.

[140] А. Лазаревский, op. cit., 371. Лазаревський помилково називає його сином Івана Степановича Трощинського, який (за словами самого Лазаревського) помер бездітним (ibid., 372).

[141] Марія Іллінична Трощинська, нар. Новицька, прабабка Д. П. Трощинського, була рідна тітка матері кн. О. Безбородка — Є. М. Безбородко, нар. Забіла, мати якої була Новицька.

[142] Трощинський (і О. Безбородко) чимало допомогли старшинам-українцям (зокрема генералові Павлові Білусі-Кохановському й капітанові Федорові Лукашевичу), причетним до т. зв. Смоленської змови 1797—1798 р.р. (див. Т. Г. Снытко. Новые материалы по истории общественного движения конца XVIII века. — «Вопросы истории», 1952, ч. 9, стр. 111—122).

Треба згадати ще, що саме Трощинський висунув таких визначних діячів українського походження, як М. М. Сперанський (див. вище, прим. 52), В. Н. Каразин та інш.

Нещодавно опубліковані матеріяли свідчать про те, що Трощинський допоміг О. Радіщеву визволитися з заслання в 1801 році (Д. С. Бабкин, А. Н. Радищев. Литературно-общественная деятельность. М.-Л., 1966, стр. 244).

маєтки на Полтавщині, Київщині, Поділлі й Вороніжчині,[143] прожив останні роки (він помер р. 1829) в Кибинцях, оточений багатством, розкішшю й культурою.[144] Він був близьким приятелем багатьох українських автономістів, зокрема Василя Капніста, Павла Коропчевського, Михайла П. Миклашевського та інших.[145] Був членом Російської Академії й меценатом української культури — літератури, мистецтва, театру, музики, протектором композитора Артема Веделя,[146] письменника й свого родича Василя Гоголя та інших українських культурних діячів.[147]

Такий був цей «министр из казачков», як його називає Андрей Белий.

*

Проблема предків Миколи Гоголя і впливу фамільних відносин і традицій на його життя, духовість і творчість може бути розв'язана лише на суто науковому — історичному й генеалогічному — ґрунті. Ми намагалися зробити це на підставі документальних фактів, лише зрідка дозволяючи собі припущення, але завжди побудовані на таких фактах.

---

[143] Р. 1793 Трощинському було надано 500 душ на Лівобережній Україні, а р. 1795 — 5 тисяч душ на Правобережжі, зокрема староства Вербовецьке й Хрептіївське на Поділлі й Кагарлицьке староство на Київщині (А. Поповъ, стр. 5, 6, прим. **); «Русская Старина», 1882, ч. 6, стр. 645), яким володіли його спадкоємці ще в другій половині XIX століття. Крім того, Павло I надав Трощинському р. 1797 містечко Верхню Тишанку й с. Іскорець на Вороніжчині з 30 тис. десятин землі й 2 тисячами душ («Русская Старина», 1882, ч. 6, стр. 647). Загалом Трощинському належало понад 70 000 десятин землі (А. Назаревский, op. cit., 347), доми в Києві й Петербурзі й рухоме майно мільонової вартости («Русская Старина», 1882, ч. 6, стр. 656).

[144] Про Д. П. Трощинського — див. А. Н. Поповъ. Записка Дмитрія Прокофьевича Трощинскаго объ учрежденіи министерствъ. — «Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества», т. III, СПБ., 1868, стр. 1—22; «Дмитрій Прокофьевичъ Трощинскій, 1754—1829». — «Русская Старина», 1882, ч. 6, стр. 641—682.

В літературі звичайно подається, як дата народження Трощинського, 1754 рік. Але більш імовірною є дата Попова, який користувався відповідними документами, зокрема «послужним списком» Трощинського. До того ще Попов подає докладну дату: 26 жовтня 1749 року. Сумніви Попова (op. cit., стр. 21) щодо навчання Трощинського в Київській Академії — ледве-чи обґрунтовані.

[145] Див. нашу працю «Люди Старої України», стор. 104, 108, 125, 155, 157—159, 161.

[146] Ігор Соневицький, Артем Ведель і його музична спадщина. Нью Йорк, 1966, стор. 70, 101—103, 113, 128. Між іншим, Яків М. Маркович присвятив Трощинському свої «Записки о Малороссіи» (СПБ., 1798).

[147] Українська діяльність Трощинського — культурна і, можливо, політична — заслуговує на спеціяльну студію. Недарма сучасники (і зокрема М. Гоголь) називали його «благодетелем Малороссіи» (див. «Сочиненія Н. В. Гоголя», вид. Брокгауз-Ефрон, т. 9, «Письма», стр. 18: лист М. Гоголя до матері з 15. X. 1826).

Загальна картина цілком ясна. Гетьмани Михайло й унук його Петро Дорошенки, гетьман Іван Скоропадський, полковники чернігівські — Яків і син його Юхим Лизогуби, генеральний обозний Петро Забіла й син його, полковник Ніженський Степан Забіла, полковник Переяславський Василь Танський, можливо, полковник Подільський Остап Гоголь і чимало інших визначних державних і військових діячів Козацько-Гетьманської України, а навіть отой козацький отаман Кіндрат Кобизенко, — ось світ і коло предків Миколи Гоголя. Це був світ суто український, а не «смешение кровей, впитанное с молоком матери (?! — *О. О.*)».[148] З цим козацько-шляхетським світом і його побутом, а не з «бытом писцов и поповичей», був спадково — кажучи ізящним словом російського поета (А. Бєлого) — «снюханный» Микола Гоголь, у «дворянському тілі» якого справді жила «козацька душа».[149]

У відомого російського письменника українського походження XIX століття — Григорія Петровича Данилевського є цікавий і колоритний твір з побуту українського панства першої половини XIX століття — «Не вытанцовалось».[150] Герой цієї повісти, ще молодий дідич, статський совітник Говоруха-Щебетковський, нащадок старих українських фамілій (автор явно натякає на Павла Полуботка), зазнав — і не без власної причини — публічної зневаги й образи в одному сусідньому панському домі. І ось вночі — у важкому півсні — ввижається йому, що приходять славні предки й гостро картають його за сором і ганьбу їх знаменитого роду, що спричинив недолугий нащадок, — а він нічого не міг сказати на свою оборону ...

«Прадедовская душа шалила» і в Гоголі, і голос предків сильно промовляв до нього. Але Микола Гоголь своїх предків, свій рід і свою націю не посоромив.

---

[148] А. Белый, 31.

Твердження В. Чагсвця («Семейная хроника Гоголей», стр. 4, 8, 22), що серед предків М Гоголя були Полуботки («отчасти Полуботок»), являється непорозумінням. Джерело його, можливо, у книзі кн. А. Б. Лобанова-Ростовського («Русская родословная книга», т. II, СПБ., 1895, стр. 119—120, 225), який помилково вважав Калениченків за «вторую ветвь» Полуботків і писав, що першою дружиною Івана Ілліча Скоропадського була «Пелагея Никифоровна Полуботок». Справді-ж, Лизогуби й Скоропадські не були споріднені з Полуботками (було тільки досить далеке посвоячення).

Сучасний совєтський історик (В. Г. Сарбей) з цього приводу пише таке: «Українські буржуазні націоналісти (?! — О. О.), популяризуючи Полуботка, створили легенду про те, ніби-то він був одним з предків великого письменника М. В. Гоголя. Лазаревський викрив брехливість і цієї вигадки, довівши документальним матеріялом, що Полуботок не був предком Гоголя» (В. Г. Сарбей, Історичні погляди О. М. Лазаревського. К., 1961, стор. 86. Автор покликається тут на статтю О. Лазаревського «Полуботокъ въ „оковахъ"» — «Кіевская Старина», 1902, кн. 4, стр. 13, примітка, й на згадані вище праці Лазаревського про предків Гоголя).

[149] «Вылетела козацкая душа из дворянского тела» («Страшная месть». — Н. В. Гоголь, Собрание сочинений, т. I, М., 1950, стр. 164).

[150] Г. П. Данилевскій, Сочиненія, том 24.

Любомир Винар

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА І МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Розвиток Наукового Товариства ім. Шевченка, як загально-української наукової установи до вибуху І-ої Світової війни нероздільно пов'язаний з науково-організаційною діяльністю М. Грушевського. Завдяки його організаційному хистові й наполегливій праці над консолідацією українського наукового життя, Наукове Т-во ім. Шевченка в короткому часі розвинулося в правдиву, хоч неофіційну, українську академію наук. За словами І. Крип'якевича, довголітнього члена НТШ, «час його (М. Грушевського — Л. В.) головування до світової війни 1914 р., це найсвітліша доба в розвитку Товариства».[1]

Щоб належно насвітлити й оцінити вклад Грушевського в розвиток НТШ, треба коротко зупинитися над початками Товариства.[2]

За ініціятивою видатного громадського діяча і письменника Олександра Кониського (1836—1900) і колишнього Кирило-методіївця Дмитра Пильчикова (1826—1893), при матеріяльній допомозі меценатки Єлисавети з Скоропадських Милорадович (1830—1890) у Львові в 1873 році засновано Літературне Товариство ім. Шевченка і закуплено для нього друкарню.[3] Дня 11 грудня 1873 року галицьке Намісни-

---

[1] І. Крип'якевич, *Михайло Грушевський.* Львів, 1935, стор. 25.

[2] Треба зазначити, що початки НТШ, як також і його історичний розвиток ще дотепер належно не вивчені. З важливішої літератури про НТШ згадаємо такі праці: Волод. Гнатюк: «Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові», *Літературно Науковий Вісник,* річ. 24. кн. 1—11, 1925. Він видав також популярну брошуру *Наукове Товариство ім. Шевченка,* Львів, 1923. 15 стор.; Володимир Дорошенко: *Огнище української науки, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка,* Нью-Йорк, 1951, 116 стор.; *Історія Наукового Товариства ім. Шевченка,* Нью-Йорк: Наукове Тво. ім. Шевченка, 1949 51 стор. Кирило Студинський: «Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928», *ЗНТШ,* т. 150, 1929, стор. 9–18. З праць Грушевського про НТШ треба згадати його річні справоздання з діяльности Товариства, які появлялися в *Хроніці НТШ* в роках 1900—1913, а до того часу в *ЗНТШ.* В Записках НТШ також появилася його коротка стаття «З нагоди 150-ої книги Записок») т. 150, 1929, стор. 1–7). Німецькою мовою написав Грушевський про НТШ дві статті: „Die bisherige Entwickelung der Ševčenko-Gesellschaft", *Die Chronik der Ševchenko-Gesellschaft der Wissenschaften,* XI, 1900, n. 1, pp. 3—23; „Erstes Decennium wissenschaftlicher Tätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg", *Archiv für slavische Philologie,* 1905, Bd. 27, pp. 279—299. Інша література про НТШ вичислена в згаданій праці з 1951 р. В. Дорошенка, стор. 18.

[3] З інших діячів які були меценатами Товариства треба згадати Мих. Жученка (1840—1880) і о. Ст. Качалу, посла до сойму і парляменту.

цтво затвердило статут Товариства, якого головним завданням було «вспомагати розвій руської літератури», видавання книжок і часописів літературних і наукових», «видає премії і запомоги літератам», «заводить власну друкарню».[4] Перші збори новоствореного товариства відбулися 4 червня 1874 року і на них вибрано головою д-ра Корнила Сушкевича, який головував аж до своєї смерти в 1885 році.

Безпосередньою причиною заснування цього товариства у Львові наддніпрянськими й галицькими діячами були невідрадні обставини українського культурно-національного життя під російським царатом.

Валуєвський циркуляр з 1863 року підкосив розвиток української літератури й культури на великій Україні. Отож наддніпрянські діячі вирішили перенести осередок національно-культурної праці до Галичини, де в обставинах конституційного життя, були для цього значно ліпші умови. Відомий емський указ з 1876 р., в якому засуджено українську мову і публікації на знищення і смерть, потвердив розумні передбачення київських діячів відносно створення нового культурного осередку у Львові.

До того ще треба додати, що стосунки наддніпрянців з галичанами в другій половині XIX ст. були доволі жваві. Зв'язки П. Куліша, О. Кониського, М. Драгоманова, В. Антоновича та інших з галичанами підготовили пригожий ґрунт для створення в Галичині українського піємонту.

Як вдало відмітив С. Єфремов, Галичина стала притулком українства в XIX ст. і тут могло «сховатися бідолашне українське письменство од тиску російського централізму».[5] Треба ще згадати, що в Галичину з Великої України йшла систематична матеріяльна допомога на видавання часописів, книжок, куплення будинків і друкарень для культурної праці, тощо.[6]

---

[4] З статуту товариства, за В. Дорошенком, цит. праця, стор. 21 Статут підписали в характері основників галицькі діячі: о. Степан Качала (1815—1888), Мих. Димет († 1890), Мих. Коссак, Омелян Огоновський († 1894), Олександер Огоновський (1848—1891), Корнило Сушкевич (1840—1885), Теофіль Барановський (1840—1897), Л. Лукашевич († 1882), Юліян Романчук (1931). Треба зазначити, що з вищезгаданих осіб лиш о. Ст. Качала зложив пожертву на закуп друкарні. Найбільший даток зложила, як ми згадували, Єлисавета Милорадович (8 000 руб.). (Текст цитат подаємо в правописі оригіналу).

[5] С. Єфремов, *Історія Українського Письменства*, т. II., 1919, стор. 129.

[6] Цікавий, але дещо нерівний огляд зв'язків наддніпрянських українців з наддністрянськими подає В. Дорошенко в статті «Галичина і Східня Україна) короткий історичний огляд)», Наступ Календар-Альманах, Прага 1942, стор. 111—124.

З важливіших праць присвячених обопільним зв'язкам треба згадати такі: Мих. Возняк: «Погляд на культурно-літературні зносини галицької України та російської в першій пол. XIX стол.», *Неділя*, чч. 43—44, Львів, 1912; «Епізоди культурних зносин галицької і російської України в 1 пол. XIX в.», *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*, кн. XIII. Кн. XIV, 1914—1915.

К. Студинський, «До історії взаємин Галичини з Україною в роках 1860–1873», *Україна* (Київ), кн. 2. 1928; Мирон Кордуба, «Зв'язки

Новостворене Т-во ім. Шевченка мало подібні культурно-освітні завдання, як вже існуюча Просвіта (1868), і тому така дуплікація завдань за деякий час виявилася нераціональною. Крім того, в перших роках свого існування Товариство не проявило замітнішої діяльности з уваги на загальний стан культурного руху в Галичині в тому періоді, а також через важку конкуренцію друкарні Т-ва з друкарнею Ставропігії.

Отже згодом наддніпрянські і галицькі діячі вирішили перетворити літературне товариство на Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, що сталося на загальних зборах товариства 13. III. 1892 року. Головним промотором перетворення товариства на наукове був Олександер Кониський і Олександер Барвінський та Демян Гладилович. Найважливішим завданням Наукового Товариства, як читаємо в його статуті, було «плекати та розвивати науку в українсько-руській мові, зберігати та збирати всякі пам'ятки старинности і предмети наукові «України-Руси».[7]

Тоді на перших загальних зборах на основі нового статуту, що відбулися 11 травня 1893 році, вирішено наукову працю Товариства провадити в трьох головних секціях: Історично-філософічній, Філологічній і Математично-природничій секції. Також постановлено реалізувати видання *Записок* Товариства, що мали стати його науковим органом.

В своїй *Автобіографії* з 1905 року Грушевський скромно зазначає, що після свого приїзду до Львова «взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім Товаристві ім. Шевченка».[8] Ми можемо сказати, що у зв'язку з його переїздом до Львова в 1894 році зачинається новий період в НТШ, в якому Грушевський виявився неперевершеним організатором наукового життя і праці.

В основному працю Грушевського в НТШ в хронологічному аспекті можемо розділити на 4 головні періоди, які мали окремі фази свого розвитку і творили своєрідні етапи його праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка. Перший період, який тривав від 1892 до 1894 року, характеризується співпрацею Грушевського в *Записках НТШ*. В тому часі Грушевський перебував в Києві і не брав безпосередньої участи в розвитку наукової праці в НТШ. Другий період зачинається від його приїзду до Львова і триває до 1897 року, коли Грушевського обрано головою НТШ. В тому часі Грушевський був фактичним керманичем наукової праці НТШ і головним промотором його наукових видань. Третій, найголовніший період праці Грушевського в НТШ, охоплював роки 1897—1913, в якім він був головою НТШ і ніс повну відповідальність за многогранну діяльність Товариства і

В. Антоновича з Галичиною», *Україна*, кн. 5, 1928; Мих. Лозинський, «Обопільні стосунки між Великою Україною і Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв.», *Україна*, кн. 2, 1928.

[7] *Історія Наукового Тов. ім. Шевченка*, цит. пр., стор. 15.

[8] М. Грушевський, Автобіографія, стор. 5.

його розвиток. Четвертий і останній етап співпраці Грушевського з НТШ тривав з деякими перервами від 1920 року до 1929/30, в якому він спорадично містив свої праці в *Записках НТШ* і був в безпосередньому зв'язку з деякими членами НТШ. Перший і останній періоди праці Грушевського в НТШ були незначними і тому про них лиш коротко згадаємо. Натомість праця Грушевського в роках 1894—1913 на форумі НТШ творить цілу епоху в розвитку українського наукового життя і заслуговує на повне обговорення. Його діяльність в НТШ треба розглядати в двох основних площинах — науково-організаційній і адміністративній праці і в редакційно-видавничій. Лише на основі глибшої аналізи цих двох головних аспектів його діяльности — зможемо реконструювати його колосальний вклад в розвиток українського наукового життя і взагалі в культурно-національне життя української нації.

Перший свій зв'язок з Науковим Т-вом ім. Шевченка М. Грушевський завдячував Олександрові Кониському, який притягнув його до співпраці в *Записках НТШ*. В 1892 році в першому томі *Записок* появилася стаття Грушевського, під псевдонімом М. Сергієнка «Громадський рух на Вкраїні-Руси в XII віці».

Роля О. Кониського в культурно-національному розвитку Галичини взагалі, а ранньої діяльности НТШ зокрема, не може бути недооцінена.[9] Саме він був головним промотором зміни статуту Товариства й ініціятором видавання *Записок НТШ*. Кониський зобов'язався притягнути до співпраці в Записках цілий ряд видатних придніпрянських вчених і тим самим зробити цей новий науковий журнал, виразником наукової праці соборної України. Проте це завдання йому вдалося виконати лиш частинно. В листі з 18 червня 1890 року до Олександра Барвінського, одного з його найближчих однодумців в Галичині, Кониський писав: «За статті до збірника Товариства Шевченка я прохав і обіцяли Ант(нович), Лучиць(кий), Мова і Нечуй; але вже і терміни давно минули, а ті обіцянки — мабуть — так, як інші колишні — пішли з вітром. Не скажу вже, що з того й вийде. Тільки журби та суму більше, більш нічого».[10] Зражений несповненими обіцянками київських учених старшої ґенерації, Кониський у тих роках

[9] М. Грушевський в своїй статті про Кониського писав: «Спеціяльно важне значіння мали відносини Кониського до Галичини — для розвою національної ідеї і в Галичині й на Україні. Що до довгости, тяглости й інтенсивности його участи в галицькім життю з Кониським на рівні можна поставити тільки Драгоманова, хоч, розуміється, впливи його діяльности далеко не були такі глубокі й сильні, як в Драгоманова. Зате для навязання спільности між сими двома частинами України-Руси, розтятими кордонами, його діяльність була найбільша; а на зміцнення українського руху в Росії се мало превелике значення», М. Грушевський, «Памяти Олександра Кониського», *Записки НТШ*, т. 39. кн. I, 1901, стор. 11; Про взаємини Грушевського з Кониським гляди нашу працю «Життя і наукова діяльність Мих. Грушевського», *Український Історик*, чч. 1—2, (9—10), 1966, стор. 28—30.

[10] М. Возняк, «Ол. Кониський і перші томи «Записок», *Записки НТШ*, т. 150, 1929, стор. 340.

покладає надії на молодших адептів науки, між якими на перше місце вибивається молодий історик Грушевський. У листі з 26 квітня 1892 року, Конiський писав Барвінському, що «До Збірника (*Записок* — Л. В.) треба д о б і р н о г о, такого, як дав Хлопець («Хлопець» — це один із ранніх псевдонімів М. Грушевського)».[11] Надії О. Конiського на Грушевського зовсім виправдалися — у відносно короткому часі по своєму приїзді до Львова, він став не лиш одним із найплідніших співробітників *Записок*, але й їх головним редактором і взагалі реформатором наукової праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка.

По своєму приїзді до Львова восени 1894 року,[12] Михайло Грушевський відразу включився у працю Наукового Товариства ім. Шевченка, стаючи головним організатором його наукової праці. Треба зазначити, що до того часу Товариство вже розгорнуло деяку видавничу діяльність. У першу чергу треба згадати поважну наукову працю Омеляна Огоновського «Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache» (1880), в якій автор джерельно доводив самостійність і рівноправність української мови серед інших слов'янських мов. У 1885 році Товариство перебрало від Омеляна Партицького (1840—1895) видання часопису «Зоря».[13] У 1893 році появилися два томи поезій Т. Шевченка під редакцією О. Огоновського, а також окремими відбитками із «Зорі» видано оповідання Б. Грінченка (В. Чайченка), Нечуя-Левицького, Лесі Українки та інших видатних українських письменників. До приїзду Грушевського також видано чотири випуски *Записок НТШ*, в яких він містив свої праці. В 1894 році Управа НТШ складалася із таких членів: *Олександер Барвінський* — голова, Сидір Громницький — заступник голови, Осип Маковей — секретар і бібліотекар, Кость Панківський — адміністратор майна, Осип Ганічак і Петро Огоновський — вільні члени управи, Григорій Величко і Остап Макарушка — заступники.[14] В 1893 році, згідно з новим статутом Товариства, обрано також президії трьох наукових секцій НТШ: *Історично-філософічна секція* — директор Наталь Вахнянин, заступник директора — Кость Левицький, секретар — Володимир

[11] *Там же*, стор. 344.

[12] Докладніше про приїзд Грушевського до Львова в нашій праці «Галицька доба життя Михайла Грушевського», *Український Історик*, ч. 1—2 (13—14), 1967, стор. 6—9.

[13] «Зоря» виходила від 1880 до кінця 1897 року. В часописі співпрацювали галицькі, придніпрянські й буковинські історики. У відносно короткому часі, головно завдяки редакторові Вол. Левицькому (Вас. Лукич) «Зоря» стала видатним літературним і науковим періодиком. В ній друкувалася відома *Історія руської літератури* Омеляна Огоновського, яка вийшла окремою відбиткою в чотирьох томах (1889—1894). «Зоря» відіграла визначну ролю у відродженні української літератури в Галичині і Великій Україні.

[14] Цю Управу обрано на перших загальних зборах НТШ, що відбулися на основі нового статуту Т-ва, 11 травня 1893 році у Львові. Див. — Волод. Гнатюк: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові», *Літературно-Науковий Вістник*, т. 87, кн. 2. 1925, стор. 174.

Коцовський; Філологічна секція — директор Омелян Огоновський, заступник директора — Омелян Партицький, секретар — Остап Макарушка; Математично-природнича секція — директор Іван Верхратський, заступник директора — Щасний Сельський, секретар — Володимир Шухевич.

У 1893 році Наукове Товариство начислювало 137 членів, головно з кругів галицької інтеліґенції.[15] Треба зазначити, що в першому році постання НТШ не бачимо в його рядах наукового дорасту — проблема, на яку спеціяльну увагу звернув і позитивно розв'язав М. Грушевський, який у дуже короткому часі, по своєму приїзді до Львова, приєднав до співпраці в *Записках НТШ* своїх студентів, які згодом стали зав'язком його історичної школи у Львові.[16]

Досліджуючи перший період праці Грушевського в НТШ (1892—1894), цікаво звернути увагу на одну статтю Грушевського, яка кидає трохи світла на його глибинний підхід в тому часі до наукової й культурно-національної праці, а також на його науково-організаторські здібності. На увазі маємо його статтю присвячену 100 ювілеєві появи Енеїди Котляревського, в якій він подає свої побажання з приводу відзначення цієї епохальної події.[17] В першу чергу Грушевський уважає, що «Ґенеза творчої діяльности Котляревського єсть в значній мірі ґенеза українського націоналізму, й доки не виясснено буде єго культурних і громадських обставин, того важного з погляду культурного розвитку нашого народу моменту, доти не можна буде докладно зрозуміти й того повороту в культурній історії нашої громади, провідником котрого був Котляревський».[18] Дальше він пише, що «доки не буде вистудійоване широко й ґрунтовно того повороту в історії нашої громади, що вяжеться з іменем і діяльністю Котляревського, доти не можна буде вияснити ні розвитку нашого націоналізму й взагалі культурно-громадського життя нашого народу за новіші часи, ні рішити докладно багатьох тих питань, які ставить сучасне культурне життя української громади».[19] У зв'язку з цим Грушевський радить систематично збирати матеріяли, які насвітлили

---

[15] Характеристичний з того погляду є соціяльний склад членства НТШ в 1893 році. В тому часі Товариство начислювало: 9 університетських професорів (тут також включено професорів політехнік), 5 директорів гімназій, 27 професорів середніх шкіл, 1 крайовий інспектор, 1 член виділу крайового, 10 лікарів, 4 інженерів, 7 адвокатів, 5 нотарів, 16 судових урядовців, 23 священиків, 4 народніх учителів, 2 дідичів і обивателів міст, 11 літератів, 2 інших урядників, 1 товариство, 1 жінка. «Справоздання про діяльність і розвиток наукового товариства ім. Шевченка», *Записки НТШ*, т. II. 1893, стор. 189.

Ці статистичні дані виразно вказують, що в Товаристві в тому часі не було жодних представників української академічної молоді.

[16] Докладніше в нашій праці «Галицька доба життя Михайла Грушевського», *Український Історик*, чч. 1—2, 1967, стор. 13—16.

[17] М. Сергієнко, «Для ювілею Івана Котляревського», *Записки НТШ*, т. II. 1893, стор. 147—161.

[18] М. Сергієнко, *цит. праця*, стор. 151.

[19] *Цит. праця*, стор. 157.

б не лиш родовід нової української літератури і життя І. Котляревського, але також причинилися б до опрацювання українського побуту тих часів. Він пропонує видання наукового життєпису Котляревського і нове ілюстроване видання його творів у зв'язку в сторіччям Енеїди, яке припадало на 1898 рік.

Як можна зреалізувати цей задум? Грушевський на це питання дає ясну відповідь «Певне, що всю ту справу має виконати не оден чоловік; для сего треба праці цілого гурту людей, що поділили б межи собою роботу згідно з своїми спеціяльностями. Така збірна робота могла б краще від усего показати культурні сили української громади. Істориків України взагалі й близче Гетьманщини, істориків українського письменства, філологів у нас не бракує, й вони manu coniuncta змогли б добре виконати таку роботу; есть і артистичні сили; знайшлись би мабуть при охоті матеріяльні засоби для видання».[20]

Ми зокрема довше зупинилися на тому першому ширшому проєкті М. Грушевського, в якому він підкреслив конечність співпраці спеціялістів різних ділянок українознавства. Вже тоді Грушевський виявив себе добрим організатором наукової праці. Управа Наукового Товариства уважно поставилася до пропозиції молодого науковця. На засіданні Філологічної Секції, що відбулося 8 червня 1893 році, на якому зачитано працю Грушевського, вирішено надрукувати її в *Записках НТШ*, а також «віднестись до п. Сергієнка з просьбою о вказання людей на Україні, що схотіли би причинитися своїми працями до здійснення його бажань».[21]

Це був перший діловий зв'язок Управи НТШ з Грушевським в справі наукової співпраці. Знаємо, що в 1898 році Наукове Товариство вже за головства М. Грушевського, величаво відзначило в Галичині столітні роковини відродження українського письменства. За його ініціятивою основано в ювілейному році Українську Руську Видавничу Спілку при якій створено допомоговий фонд для українських письменників і літератів ім. І. Котляревського. Тоді також з рамені НТШ перевидало перше видання Енеїди Котляревського з 1798 року.

1894—1897

З переїздом Грушевського до Львова восени 1894 року, Наукове Товариство ім. Шевченка вступило в найбільш продуктивний період свого існування і діяльности. Михайло Сергійович перш за все звернув свою увагу на поширення наукової праці Товариства, видання НТШ, науковий доріст в Галичині і розширення бібліотеки. Відразу після свого приїзду Грушевський став директором Історично-філософічної Секції на місце Анатоля Вахнянина (1841—1907), першого голови Просвіти, а на початку 1895 року його призначено редактором

[20] *Там же*, стор. 161.
[21] «Справоздання...», *цит. праця*, стор. 187.

Записок НТШ — офіційного журнала Товариства. У тому самому році на пропозицію Грушевського засновано Археографічну комісію НТШ, яку він очолив.[22]

Можна сміло твердити, що в 1895—1897 роках Грушевський був головним промотором наукової праці в Товаристві. За його заслуги і самовіддану працю, в 1896 році, на внесок о. Д. Танячкевича, Загальні Збори НТШ «однодушно і при оплесках іменували проф. Грушевського почесним членом Товариства»,[23] а тодішній голова Ол. Барвінський назвав його в своєму звіті «головним керманичем наукової роботи в нашім товаристві».[24]

Досліджуючи діяльність Грушевського в НТШ до його вибору на голову Товариства, мусимо коротко зупинитися на його основних думках відносно завдання і цілей Наукового Товариства ім. Шевченка. Думаємо, що найкращим джерелом його поглядів на працю НТШ в 1895—97 роках є дві записки зложені Грушевським для загальних зборів Товариства в 1896 і 1898 роках, в яких він докладно зупиняється над ранньою діяльністю Товариства і визначає напрямні його наукової діяльности.

Про завдання Товариства в той час Грушевський писав:

«Сю мету: стати осередком наукової роботи на своєродній мові, особливо в галузях безпосередньо звязаних з нашим краєм і народом, скупити коло себе якнайширший круг наукових робітників, вірних народнім інтересам, організувати наукову роботу й у тій орґанізації виховувати нових робітників, нові наукові кадри — сю мету, кажу, розвивало Товариство далі протягом сих двох років енерґічно і успішно, не вважаючи на тяжкі перепони, які стрічало на своїй дорозі».[25]

Які перепони мав Грушевський на увазі? В першу чергу він згадував про загальні обставини серед яких проживав український нарід в Галичині і Великій Україні. «На Україні-Руси австрійський, писав Грушевський, Товариство наше не находило опертя в народній вищій школі, що в нормальних обставинах мала би становити таке опертє; тутешня суспільність позбавлена властиво всяких засобів і способів, що дають людям можливість приготовлятися до наукової роботи й їй віддаватися, і наукова робота на своєнароднім ґрунті стає актом патріотизму, певного пожертвования». В російській Україні, писав Грушевський, «наукова робота на рідній мові проскрибована

---

[22] Формально Археографічну Комісію основано 15 січня 1896 року. Головою став М. Грушевський, заступником голови — Іван Франко, секретарем К. Студинський. Крім них до Комісії належали О. Борковський, О. Колесса, В. Коцюбинський і К. Левицький. «З товариства. Діяльність секцій за першу третину р. 1896», *Записки НТШ*, т. XI. 1896, стор. 1.

[23] «Загальні збори Наукового Т-ва ім. Шевченка», *Записки НТШ*, т. XII, кн. IV. 1896, стор. 5.

[24] *Там же.*

[25] М. Грушевський, «Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в 1896 і 1897 р. Записка для загального збору 1898 р.», *Записки НТШ*, т. 21. кн. I. 1898, стор. 10.

цілком, стає ще в більшій мірі актом цивільної відваги, і се відстрашає від сеї роботи громаду, з невеликими виїмками, що варті тим більшого признання».[26] Треба згадати, що видання НТШ в Росії належали до категорії «абсолютно заборонених», за виїмком університетських бібліотек, і це, як вдало підкреслив Грушевський, послаблювало наукову працю українців в Україні й Галичині. Це були, так би мовити, зовнішні причини, які негативно відбивалися на праці Наукового Товариства. Грушевський рівночасно згадує про затяжну національну боротьбу, яка забирала «масу сил, відсуваючи на другий плян культурну роботу з огляду на політичні задачі». На увазі він має в першу чергу міжпартійну боротьбу в Галичині, яка негативно відбилася на праці Товариства, до якого належали члени ворогуючих Української радикальної й народовецької партій. Ці політичні ферменти дуже часто проявлялися на форумі НТШ і ставали гальмом в розгортанні наукової праці.

Дальшою перепоною в розгорненні праці Товариства була незадовільна матеріяльна база НТШ, яке не одержало належної допомоги від австрійського уряду. Проте незважаючи на ці внутрішні і зовнішні перешкоди на шляху розгорнення наукової праці, Товариство розвивалося і з кожним роком здобувало нові позиції в європейському науковому житті. Секрет того нагального розвитку НТШ, крився головно в науково-організаційних здібностях Грушевського, який в перших роках свого перебування у Львові, спрямував його на точно визначену ціль — створити з НТШ справжню українську академію наук і впровадити українознавство на міжнародний форум наукового життя і тим самим доказати повну незалежність українського історичного процесу і української культури.

*

Наукова праця Товариства виявлялася головно в діяльності секцій і комісій і в наукових виданнях. На засіданнях секцій відчитувано й обговорювано доповіді членів, які опісля були друковані у виданнях Т-ва, головно в *Записках НТШ*. Грушевський, як директор Історично-Філософічної Секції і голова Археографічної комісії НТШ, вже в 1895—96 роках прецизно накреслив напрямні розвитку їхньої праці і притягнув до співпраці у виданнях НТШ цілий ряд нових співробітників. Заки зупинимося на його видавничій діяльності в тому часі, хочемо кількома словами згадати про його вклад розширення бібліотеки НТШ — цеї основи наукових дослідів. Цілком правильно Володимир Дорошенко пише, що фактично Грушевського треба «вважати справжнім основником і навіть першим бібліотекарем бібліотеки НТШ».[27] У звіті із загальних зборів НТШ за 1895 рік зазначено, що

[26] *Там же.*

[27] В. Дорошенко, «Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові», *Записки НТШ*, т. 171, 1961. стор. 10. Праця В. Дорошенка являється найповнішим історичним нарисом про бібліотеку НТШ.

Грушевський був управителем бібліотеки і до помочі мав платного помічника».[28] Грушевський повністю розумів значення бібліотеки для розгорнення наукової праці. Він писав «На цілій нашій території від Сяна до Кубані нема ні одної бібліотеки, що мала б добре зібрані і хоч більш-менш повні колекції всього того, що належить до нашого народу і його території. Про самий Львів і взагалі австрійську Україну-Русь нема що й казати: часом найелементарніших публікацій щодо української історії, історії літератури, етнографії не можна добути. При такім неможливім стані бібліотечної справи для Товариства стає річею конче потрібною заходитися коло своєї власної бібліотеки».[29]

У 1895 році Грушевський виготував спеціяльний заклик в українській і французькій мовах в справі обміну книжками з різними слов'янськими і іноземними науковими установами. Цим шляхом вже в наступному році бібліотека НТШ збагатилася цінними науковими виданнями[30] і в короткому часі стала одною з найкращих бібліотек українознавчих дисциплін. В 1897 році бібліотекарем став Михайло Павлик, чоловік, як писав Грушевський, «щиро відданий інтересам порученої йому інституції».[31] Треба сказати, що з ранніх літ Грушевський мав нахил до збирання книжок і був добрим бібліотекарем. Уже згадано раніше, що Грушевський звернув свою увагу на науковий доріст в Галичині. Як професор Львівського Університету, він зав'язав дружні зв'язки з українськими студентами, зокрема, тими, які цікавилися історичною проблематикою. «Поруч із викладами, пише Крип'якевич, Грушевський вів і історичні вправи, де направляв своїх студентів до історичних дослідів. Тут виявив себе Грушевський великим педагогом. Молоді історики спершу читали і вияснювали історичні джерела, обговорювали праці інших дослідників, потім діставали обробляти різні завдання й так поволі втяглися до самостійної наукової праці».[32]

Рівночасно він заініціював уділювання стипендій на провадження наукової праці. Про це Грушевський писав, що матеріяльна допомога сприяє розвиткові наукової роботи; це робилося у формі «стипендій і грошевих запомог у властивім значінню, для уможливлення наукових студій і спеціяльних дослідів, екскурсій і т. п.... В наших обста-

[28] «Справозданє...», *Записки НТШ*, т. X. кн. II. 1896, стор. 1.

[29] М. Грушевський, «Записка для загального збору 1898», *цит. праця*, стор. 13.

[30] В 1896 році бібліотека НТШ одержувала видання київського університету, київської й петербурзької археографічних комісій, чеської академії наук, одеського й казанського історичних товариств та інших установ. Крім того бібліотека Просвіти передала дуплікати своїх видань, а також від Ол. Конисього й Патрицького одержано їхні колекції. Вже в 1900 році НТШ обмінювалося з 168 науковими установами, а в 1913 з 236. В. Дорошенко, цит. праця, стор. 14.

[31] М. Грушевський, «Записка...», цит. праця, стор. 13.

[32] Ів. Крипякевич, *Михайло Грушевський. Життя і діяльність*, Львів, 1935, стор. 21. Докладніше про це в нашій праці, Галицька доба життя Мих. Грушевського», *цит. праця*, стор. 13—14.

винах, писав він, навіть та сама по собі невелика сума, яка в сих двох роках могла бути уділена при убогих засобах Товариства, мала велике значіннє при повнім браку якихось фондів на сі цілі в нашім краю і зробила чималу прислугу науковій роботі».[33]

Про цю подію тодішній секретар виділу НТШ, Ілля Кокурудз писав: «Дбаючи про розвій наукового письменства в українсько-руській мові, підпомагав виділ тих студентів-академіків, що горнуться до наукової праці; і так уділив 3 студентам: С. Томашівському, М. Кордубі і Гіядору Стрийскому з Угорщини стипендії по 100 злр., дальше рекомендував праці студентів-академіків в «Записках», уділював допомогу на наукові праці і оснував стипендийний фонд для академіків, що віддаються науковій праці, з редакторських ремунерацій, котрі проф. Грушевський відступає на ту ціль».[34]

В 1897 році створено «Фонд ім. Грушевського», завданням якого було допомагати молодим адептам науки. Ми спеціяльно зупинилися на цьому важливому епізоді, щоб наглядно показати відношення Грушевського до студентської молоді, яке не обмежувалося лише моральною допомогою і академічним кермуванням, але включало також фактичну матеріяльну піддержку. З кожним роком Грушевський поширював матеріяльну базу Товариства, а в першу чергу допомоговий і видавничий фонди, які безпосередньо причинилися до скріплення наукової праці НТШ.

У 1895 і 1896 роках багато шуму викликала справа зміни статуту НТШ. Беручи до уваги нагальний розвиток наукової праці Товариства, деякі члени НТШ, уважали, що тодішній статут не відповідав напрямним праці Товариства. В 1896 році вибрано спеціяльну статутову комісію в складі К. Левицького, Ст. Федака і Івана Франка, яка мала зайнятися переглядом старого статуту і уложенням нового.[35] Тому, що ця справа привела до першого поважнішого конфлікту внутрі Товариства, уважаємо за доцільне зупинитися докладніше на цій статутовій справі. Немає сумніву, що Грушевський відіграв спеціяльну ролю в укладанні нового статуту. В грудні 1896 року відбулися надзвичайні загальні збори Товариства в справі прийняття цього статуту. Які були основні різниці в запропонованому новому статуті? В першу чергу творилася нова категорія дійсних членів, іменованих виділом, без оплати вкладки, на предложення секції за наукову працю. В майбутньому лише дійсні члени мали право рішати в справах наукової праці Товариства і могли бути членами наукових секцій. Давніші дійсні члени мали зватися звичайними і були зобов'язані платити річну вкладку. Позамісцеві члени отримали змогу

[33] М. Грушевський, «Записка...», цит. праця, стор. 13.

[34] Ілля Кокурудз, «Секретарське справоздання з діяльности виділу Наукового Товариства ім. Шевченка за рік 1897», *Записки НТШ*, т. XXI, кн. I, 1898, стор. 4—5.

[35] «Загальні збори Наукового Товариства Шевченка», *ЗНТШ*, т. XII, кн. 4. 1896, стор. 6.

голосувати через заступників.[36] Були запропоновані дві версії проєктів нового статуту Товариства — один виділом і статутовою комісією, другий комісією зборів. Перший признавав за звичайними членами лише дорадчий голос на секціях, другий признавав за ними рішальний голос в адміністративних справах і право активного й пасивного вибору до виділу Товариства. Грушевський обстоював першу версію статуту разом з Іваном Франком, уважаючи, що дійсні члени повинні мати рішальний голос в справах Товариства.

«В численних промовах, читаємо в звіті, одні уважали зміну безпотрібною так скоро по зміні 1892 р., інші признавали, що якраз тепер зміна не на часі, серед загального недовір'я обопільного і розбиття руської суспільности (на увазі мали радикалів і народовців — Л. В.), то знов підносилися закиди проти самих поодиноких проєктованих змін: проти укорочення прав теперішніх дійсних членів, проти підвищення вкладки, і т. д., при тім вказувано на те, що дотеперішній статут не перешкоджає науковій роботі, що згадані переміни перешкодять побільшенню числа членів і тіснішому зв'язку товариства з суспільністю руською».[37] Незважаючи на те, що запропонований проєкт отримав абсолютну більшість голосів присутніх, проте не мав потрібної для зміни більшости двох третіх голосів членів НТШ, і тому не пройшов. Товариство в 1896 році залишилося дальше при старому статуті. Друга справа, яка була піднесена на зборах і пристрасно обговорювана, було питання дальшого друкування в друкарні НТШ політичних часописів, а зокрема львівського щоденника «Діла».[38] З відкритою критикою такого рішення виступив д-р К. Левицький, покликуючися на те, що Товариство спершу було створено на те, щоб помагати українським народним видавництвам. Коли відклик Левицького до надзвичайних загальних зборів подано під голосування, виявилося, що більшість присутніх поділяє його думки і переголосовано дальше друкувати «Діло» в друкарні Т-ва. Не має сумніву, що тут ішлося головно про міжпартійну боротьбу радикалів з народовцями, яку на нещастя перенесено на форум Наукового Товариства. Внаслідок висліду голосування проф. Грушевський, Верхрацький і Франко, як директори наукових секцій НТШ, зреклися своїх позицій, бажаючи дати сатисфакцію виділові, а заразом запротестували проти внеску К. Левицького і його однодумців. Крім того Грушевський зложив на руки загальних зборів своє редакторство *Записок* і головство Археографічної комісії, заявивши, що «находить потіху в адресі членів з України, підписанім видатнішими іменами, де висловлено було признання провідникам наукової роботи Товарист-

[36] Докладний перебіг надзвичайних зборів і порівняння статутових проєктів з'ясований в звідомленні «Надзвичайні загальні збори», *ЗНТШ*, т. XIV, 1896, стор. 2—4.

[37] «Надзвичайні загальні збори», *цит. праця*, стор. 2.

[38] «Діло» було задовжене в друкарні Товариства з кінцем 1895 року на суму 3.792 ринських. Наслідком цього Управа Т-ва виповіла друк «Ділу» з початком 1896 року.

ва».[39] Це можна сказати, був перший поважніший конфлікт Грушевського з тодішньою українською політичною дійсністю в Галичині, яка мала неґативний вплив на розвиток наукової роботи в НТШ. Грушевський в тому часі не належав до жодної галицької політичної групи, присвячуючи увесь свій час науковій праці.

Надзвичайні збори НТШ нічого не могли ухвалити і розійшлися, залишаючи старий виділ аж до нових зборів, що відбулися в 1897 році і були переломовими в житті товариства.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРУШЕВСЬКОГО

Починаючи з 1895 року на Грушевського спав тягар редакційної й видавничої праці в НТШ. В тому році він став редактором *Записок НТШ*, які до того часу редаґував д-р Ю. Целевич (1-ий том, 1892), а згодом д-р Ол. Барвінський (т. II, 1893 і т. III і IV, 1894). Проте фактичним промотором і редактором перших чотирьох томів *Записок* був Олександер Кониський, який збирав до них матеріяли і приєднував співробітників з Великої України, а в їхньому числі і Михайла Грушевського.[40] В листі до М. О. Дикарева з грудня 1893 року Кониський писав «Тим то усім нам треба, що сили є дбати про *Записки*. — Ви тільки завважте, яка се важна річ! Вага її на всю пришлість. Отже куймо залізо, доки воно гаряче, і не берім на себе тяжкого гріха за легковаженє *Записок*. Справи більш важної досі не було ще в наших руках».[41] До приїзду Грушевського Записки появлялися нерегулярно з доволі принагідним змістом. Початки журналу НТШ були доволі тяжкі, беручи до уваги, що Товариство не розпоряджало відповідними фондами, а також Кониський натрапляв на великі труднощі з зібранням відповідних матеріялів.[42]

Перший том Записок містив статтю Грушевського про «Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці», Олександра Кониського «Дитинний вік Шевченка», О. Колесси «Українські народні пісні в поезії Б. Залеського», статтю Тадея Рильського з політичної економії про капітал і замітку О. Барвінського про заснування і розвиток тов. Шевченка. В другому томі знаходимо статтю С. Паначовного про стародавні грецькі колонії босфорські в межах Кубанщини, докінчення статті Рильського, працю Іванова з історії Волині на початку XIV

[39] «Надзв. Загальні збори», цит. праця, стор. 4.

[40] Докладніше обговорення ролі Кониського в обширній праці М. Возняка «Олександер Кониський і перші томи *Записок*», *Записки НТШ*, т. 150, 1929, стор. 339—390.

[41] *Цит. праця*, стор. 370—371.

[42] В численних листах Кониського до Дикарева знаходимо чимало нарікань, як він саркастично писав, на «еноралів», які «дали мені чесне слово написати для *Записок* статті з археології, історії, філології і т. д.... Де ж те слово? Де ті статті? Минуло три з половиною роки; вийшло 4 т. *Записок* і там з під «еноральського» пера нема і чотирьох рядків...», М. Возняк, *цит. праця*, стор. 382.

віку, статтю М. Грушевського з приводу століття Енеїди Котляревського і медичну статтю Черняхівського. Не бачимо в перших випусках *Записок* рецензійного відділу, як також жодної хроніки українського культурного життя.

В загальному можна ствердити, що зміст перших томів «Записок» під оглядом якости і укладу матеріялу не був сильний. Це між іншим зазначив у своїй рецензії Драгоманов, який підкреслив, що між іменами авторів «Записок» не знаходимо визначних дослідників з Великої України і Галичини. Він вирізнив в 1-ому томі лише статтю «Сергієнка — Грушевського про громадський рух на Україні», яка принесла «дещо нового, по крайній мірі на українській мові».[42]а Рецензуючи другий том *Записок,* Драгоманов ще раз підкреслив мізерність перших видань НТШ. Подібну позицію зайняв Кримський, який також вирізнив статтю Грушевського, але заразом стверджував, що «загальне враження від нового видання не особливо приємне».[43] Тут треба згадати про невдячну ролю Драгоманова, який відтягнув Франка від співпраці в перших томах *ЗНТШ.* Своє відношення до Товариства Драгоманов виразно зазначив він в листі до Ів. Франка в 1893 року в якому писав: «Довідуюсь я з України, що там не знають, як розуміти наші відносини до Тов. Шевч. — бо я проти него. Ви сміетесь над уставом і Барв., — а даєте йому роботу. В мене зостався в голові спомин, що Ви взяли свою роботу назад, чому я був радий, — аж перечитав Ваш лист і бачу, що одну роботу Ви взяли, а другу дали . . .[44] Маючи ж для своїх робот Ж. і Сл. і К. С., Ви зовсім не в крайности. Прекратіть же скандал: візьміть свою статтю в Тов. Шевченка».[45]

Франко послухав поради Драгоманова і відібрав свою працю про Вишенського, друкуючи її власним накладом. Цей епізод дуже характерний для тодішних обставин серед яких приходилося видавати перші томи *Записок.* Навіть Драгоманов не зумів відрізнити науки від політики і намагався перешкодити видавничій праці НТШ через свої «антинародовецькі» позиції.

Перебираючи редакторство Записок в 1895 році, Грушевський в першу чергу точно накреслив завдання *Записок.* В своїй записці з 1896 року, яку він підготовив для загальних зборів НТШ, Грушевський писав:

«Записки товариства мали своєю першою метою заснувати осередок наукової діяльности своєю рідною мовою і до нього притягнути вчених українсько-руських, нашими політичними і культурними обставинами призвичаєних ходити в сусіди до чужих видавництв і

---

[42]а *Народ,* 1893, стор. 128—130, цитуємо за М. Возняком.

[43] М. Возняк, *цит. праця,* стор. 353.

[44] Драгоманов мав на увазі працю Франка про «Варлаама і Йоасафа», яку він спершу дав для *Записок,* а опісля відібрав і дав для *Записок* *свою* монографію про Вишенського.

[45] *Переписка Мих. Драгоманова з Мих. Павликом,* т. VIII, Чернівці, 1911, стор. 23.

культивувати чужу науку. Не ставлячи вперед якої небуть програми що до напряму, провідних гадок, Записки заховували повну свободу в трактованю річи, ставляючи вимогою лише, щоб робота відповідала вимогам науковости... Поруч з тим, трохи пізніше — поставлена була ще інша спеціяльна мета — утворення в Записках орґана, що давав би перегляд наукової роботи над предметами, що безпосередньо з Україною зв'язані».[46]

В першу чергу Грушевський звернув увагу на реґулярне видання *Записок*. В 1894 році він видав чотири томи журналу, а від 1896 року *Записки* появлялися що два місяці, як офіційний орган трьох секцій НТШ. В 1897 році матеріяли членів Математично — природничої Секції друкувалися в «Збірнику Математично-природничої Секції», а *Записки* фактично стали українознавчим журналом.

Грушевський запровадив нові відділи до журналу й поширив його тематичний зміст. Зокрема було запроваджено рецензійний відділ і наукову хроніку, в якій подавалися бібліографічні огляди часописів видаваних в Україні і поза її межами. Ці огляди до 1914 року й дотепер не втратили своєї ваги. Звичайно *Записки* відкривалися поважними монографічними дослідженнями, а у відділі «Miscellanea» містилися короткі джерельні причинки до історії, етнографії або літератури. В рецензійному відділі містилися обширні критичні огляди на українознавчі праці, як також із інших ділянок слов'янознавства. На окрему увагу заслуговує «показник» — індекс до змісту журналу, який появлявся щорічно і до сьогодні становить основну бібліографію українознавства до 1914 року. В 1897 році виготовлено індекс до перших 20 томів *Записок*.[47]

Від 1897 формат Записок збільшився. До співпраці в журналі Грушевський притягнув визначні наукові сили з Великої України, Галичини, а головно своїх учнів-студентів, про що ми згадували вище. Серед співробітників *Записок* знаходимо Івана Франка, Олександра Кониського, Олександра Лотоцького, Остапа Терлецького, Степана Томашівського, Зенона Кузелю, Осипа Чайківського, Василя Герасимчука, Мирона Курдубу, Івана Крип'якевича, Івана Джиджору, Олександра Сушка, Степана Рудницького, Володимира Гнатюка, Євгена Барвінського, Кирила Студинського, Василя Щурата, Василя Доманицького, Олександра Колессу, Вячеслава Липинського, Івана Созанського та інших відомих дослідників. Частина тих співробітників творили історичну школу Грушевського, яка багато зробила для розвитку української історіографії ще перед першою світовою війною.

Притягнення до співпраці наддніпрянських і наддністрянських вчених у виданнях НТШ сприяло зближенню і співпраці українських

[46] М. Грушевський, «Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896», *ЗНТШ*, т. X, кн. 2, 1896, стор. 7—8.

[47] Звичайно показник до *ЗНТШ* складався з двох частин: I. Розвідки, замітки, огляди й матеріяли, 2. Рецензії й реферати. (Наукова хроніка і бібліографія). Відомо, що проф. Лев тепер працює над повним бібліографічним індексом до *Записок НТШ*.

науковців, розділених політичними, регіональними й релігійними кордонами. Це соборництво в науковій праці перенеслося згодом на інші ділянки українського національного життя і допомогло координації і консолідації загально-українських сил в культурній, суспільно-громадській і політичній площинах.

Немає сумніву, що *Записки НТШ* в роках 1895—1914, побіч київської «України» за редакцією М. Грушевського були найповажнішим українознавчим журналом. Грушевський до 1914 року зредагував сто двадцять томів *Записок* (тт. 5—116). Вони створили цілу епоху в розвитку української науки і культури.

В 1894 році Історично-Філософічна Секція НТШ перебрала на себе видання *Руської Історичної Бібліотеки,* яку започаткував в 1883 році О. Барвінський. В численних томах *Бібліотеки* друкувалися головно переклади історичних монографій українських і декого з російських істориків, присвячених історії України, з яких слід згадати праці А. Антоновича, М. Костомарова, М. Владимирського-Буданова, Д. Іловайського, Ол. Єфименкової, Ф. Леонтовича, І. Новицького, Я. Шульгина та інших дослідників. Основним завданням цієї серії, писав Грушевський, було «дати в приступній формі, в рідній мові головніші розправи про українську-руську історію».[48] У 1897 році О. Барвінський передав редакторство цієї серії Грушевському, який видав 9 томів *Бібліотеки.* Останній том цієї серії видано в 1904 році. Треба зазначити, що ранні томи *Бібліотеки* видавано без належного наукового апарату, за редагування Грушевського усі томи подавалися повністю, з усіма бібліографічними даними, так, що вони могли повністю заступити оригінали.

Заснована в 1895 році Археографічна Комісія НТШ, яку очолював Грушевський до 1914 року почала свою діяльність і зачала дві нові серії публікацій: *Жерела до Історії України Руси* і *Памятки української-руської мови і літератури.* В 1896 році Комісія видала І том пам'яток української мови і літератури, що містив старозавітні апокрифи, зібрані Іваном Франком з його вступною розвідкою, а в 1897 ІІ том *Жерел,* в якому знаходимо люстрації королівщиин в землях Перемиській і Сяноцькій, за редакцією М. Грушевського, з його вступною розвідкою про економічний стан селян в Перемиськім старостві всередині XVI ст. Обидві серії були коштовні, а тому вони виходили на переміну — одного року *Жерела,* а другого *Памятки.* В серії *Жерел* друковано матеріяли, які відносилися до політичного, економічного і мілітарного життя України. За редакцією Грушевського до 1914 року видано 11 томів *Жерел,* а за редакцією І. Франка 7 випусків «*Памяток*».[49] У 1906 році Археографічна Комісія розпочала

[48] М. Грушевський, «Наукова діяльність Т-ва ім. Шевченка в р. 1895», *цит. праця,* стор. 8.

[49] З інших випусків *Жерел* до 1914 року віднотуємо: «Галицькі акти і памятки з часів Хмельниччини» під ред. С. Томашівського (тт. 4—6, Львів 1898—1900), «Люстрації королівщини 1570 року» за ред. М. Грушевського

видання нової серії «Українсько-Руського Архіву», в якому друкувалися історичні й літературні жерельні матеріяли. До 1914 року видано було 14 томів цеї серії. Треба зазначити, що Грушевський завжди велику вагу надавав археографічним дослідам і видаванню джерел української культури.

Грушевський започаткував також видання щорічних *Збірників* Історично-Філософічної і Філологічної Секцій НТШ, а також Етнографічний Збірник Етнографічної Комісії. З хронологічного аспекту спершу згадаємо *Етнографічний Збірник,* перший том якого появився у 1895 році і був редагований Грушевським.[50] Ця серія була призначена для публікації етнографічних, етнологічних матеріялів. У 1897 році на пропозицію Ф. Вовка основано окрему Етнографічну Комісію НТШ, яка координувала збирання етнографічних матеріялів. Ця Комісія започаткувала в 1898 році друге серійне видання *Матеріялів до української етнографії* за редакцією відомого антрополога Ф. Вовка.[51] До 1913 року появилося 18 томів цеї серії. В *Матеріялах* друкувалися матеріяли з етнографії, фолкльору, а також з археології. *Етнографічні Збірники* редагували з 1897 року І. Франко або В. Гнатюк.

У 1898 році почали виходити Збірники Історично-Філософічної і Філологічної Секції НТШ. В першій серії друкувалася *Історія України-Руси* до 1914 року, якої появилося вісім томів у 14 випусках *Збірника.* У *Збірниках* Філологічної Секції друкувалася праця О. Кониського «Тарас Шевченко — Грушевський», а також наукові твори Драгоманова. До 1914 року вийшло 14 томів цеї серії. Згодом в 1901 році Філологічна Секція розпочала видавати серію «Української Руської Бібліотеки», в якій друкувалися клясики української літератури. За головування Грушевського в НТШ видано 8 томів цеї серії (повне видання творів Ю. Федьковича).

З інших видань треба згадати 20 томів *Збірників* Математично-природописно-лікарської секції, які появлялися від 1897 року і *Лікарський Вісник,* якого до 1914 року появилося 12 випусків. Починаючи з 1894 року Правнича Комісія НТШ видавала за редакцією К. Левицького «Часопись Правничу», яка виходила, як тримісячник, а від 1900 за редакцією Станіслава Дністрянського під назвою «Часопись Правнича і Економічна». Ця публікація перестала появлятися в 1906 році. Крім того правнича Комісія видавала «Правничу бібліотеку», останній том якої появився в 1909 році (всіх томів було чотири).

(т. 7, Л. 1903), «Матеріяли до історії козаччини» за ред. Ів. Крипякевича (Т. 8, Л. 1908), «Матеріяли до історії козаччини» за ред. М. Кордуби (т. XII, Л. 1912), «Дневник Якова Марковича» за ред. В. Модзалевського (т. 22, Л. 1913). Треба зазначити, що *Жерела* мали подвійну нумерацію окремих випусків і це спричиняє певну трудність в бібліографічному описі.

[50] В. Гнатюк пише, що перший том Збірника фактично зредаґував І. Франко, а другий він і Франко. В. Гнатюк, цит. праця, ЛНВ, т. 86, кн. 3, стор. 176.

[51] Про співпрацю Ф. Вовка з НТШ в праці К. Студинського «Матеріяли до життепису Федора Вовка», *Записки НТШ,* т. 150, 1929, стор. 405—427.

Ця пожвавлена видавнича діяльність Наукового Товариства підняла високо престиж української науки. Вже на Загальних зборах НТШ у лютому 1899 року Грушевський міг сказати, що «на нинішну свою висоту Товариства піднялося саме за останніх кілька років. Переживши в дуже скромних обставинах перші десятиліття свого існування, воно за останні пять років пустило в світ звиш 50 томів наукових публікацій, воно можна сказати, сотворило українсько-руську науку в очах і поняттях ученого світа, викликало і виховало кадри наукових робітників на ріжних полях, стало головним огнищем, осередком культурної роботи для всіх країн України-Руси та височенько підняло прапор українсько-руської культури!... Гарний приклад життєвости нашої суспільности, свіжости невичерпаних сил, що їх у нашого народа не могли знищити віковий гніт, упослідження і нужда».[52]

Важливу сторінку видавничо-редакційної діяльности Грушевського становить поява *Літературно-Наукового Вісника*, місячника літератури, науки і суспільно-громадського життя, який відіграв передову ролю в національному відродженні української нації в XX столітті.

В 1897 році Грушевський запропонував Управі НТШ видавати Літературно-Науковий Вісник замість тижневика для родин «Зоря», що його видавало Товариство в роках 1885—1897. В *Автобіографії* Грушевського з 1905 року знаходимо цікаву нотатку про початки *ЛНВ*. «З кінцем 1897 року, пише він, підніс я справу зреформування ілюстрованого тижневика «Зоря» на літературно-науковий місячник по типу европейських Revue; проєкт був прийнятий виділом Наукового тов. ім. Ш., і з 1898 р. почав виходити Літературно-Науковий Вістник, а в число редакторів вступив від початку і я (зразу з Маковеєм і Франком, пізніше з Гнатюком і Франком) і брав у нім діяльну участь, особливо в перших роках, коли видавництво ставилося на ноги і мені приходилося грати ролю Rédacteur en Chef (сам я містив статті по літературі і огляди суспільно-політичні) і в останніх, 1905—6, коли писав публіцистичні статті по ріжним питанням дня»[53]

До замітки Грушевського приходиться додати, що в склад редакції ЛНВ входив також Ол. Борковський, колишній редактор «Зорі», який одначе в короткому часі на власне бажання зрезиґнував з членства Редакційної колегії. Причини рішення Управи НТШ знаходимо в короткій замітці тодішнього секретаря Товариства Іллі Кокорудза з 1897 року: «... виділ набравши переконання, що дотеперішня літературна часопись «Зоря» вже не вдоволяє більше розвинених культурних і просьвітних потреб руской суспільности, постановив на предложенє голови проф. Грушевського перемінити «Зорю» на місячник, обємом вдвоє більший, що містивби в собі ориґінальну і перекладну белетристику та огляд літературного житя Русинів і инших

[52] «Справоздання з загальних зборів 2 н. ст. лютого 1899», *Записки НТШ*, т. 28. кн. 2, 1899, стор. 1.

[53] М. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 7—8.

народів».[54] Новий журнал заступив також видаваний І. Франком місячник літератури, науки і політики «Життя і Слово» (1894—97).

В місячнику містилися, крім оригінальної і перекладної белетристики, популярно-наукові статті, літературно-критичні студії з української і чужинецьких літератур та широкі огляди культурного і суспільно-політичного життя в Україні і Європі. Редакційне кредо ЛНВ з'ясоване в заклику до передплати журнала Володимиром Гнатюком: «Провідні думки, якими кермується редакція, можна коротко висловити так: не признаючись ні до якої літературної школи, ні до якої політичної партії, ні до якої секти і заховуючи собі право незалежної критичної думки та свобідної дискусії, шанувати індивідуальність авторів, цінити талант, де і в якій мірі він би не появлявся, піддержувати поперед усього оригінальну літературну і наукову продукцію на українсько-руській мові, та при тім по змозі знайомити громаду чи то в перекладах, чи в критичних та історико-літературних розвідках з виднішими появами літератур».[55]

Літературно-Науковий Вістник в короткому часі став справжнім европейським журналом, редагованим на високому рівні. Проте треба визнати, що ця незалежна і ліберальна лінія Редакційної колегії ЛНВ згодом привела до численних непорозумінь на форумі НТШ, про що згадаємо в наступному розділі. Співробітниками *ЛНВ* львівського періоду були найвизначніші інтелектуальні сили тодішньої України.[56] Проте найбільше праці в розбудову журнала вклали Грушевський, Франко і Гнатюк. Останній підкреслює зокрема рішення Грушевського прийняти до редакційної колегії Івана Франка «не зважаючи на обурення народовецьких кругів проти І. Франка. Сей факт, пише Гнатюк, не тільки визволив Франка від безробіття, але мав велике значення для дальшого розвитку Наук. Тов. ім. Шевченка. Десять найкращих років життя (1898—1907) віддав Франко цілковито праці для української літератури й науки і найліпші його праці й твори постали власне в тім часі».[57]

В 1901 році спав тяжкий удар на ЛНВ — російська цензура заборонила поширення місячника на Україні. «Редакція, пише І. Франко, від разу поклала собі метою здобути для нового видання доступ у Росію і в цій цілі не пускати нічого такого, що в іншій формі, прим. російською мовою, не могло б перейти через російську цензуру. Як тяжко приходилося осягати сю мету, се може зміркувати лиш той, кому доводилось «потрафляти в тон» примхуватого і дуже підзорли-

[54] Ілля Кокорудз, «Секретарське справозданє з діяльности виділу Наукового Товариства ім. Шевченка за рік 1897», *ЗНТШ*, т. XXI, кн. 1, 1898, стор. 5.

[55] Вол. Гнатюк, «Запросини до передплати на місячник Літературно-Науковий Вістник», *ЛНВ*, Річ. IV, т. XVI, 1901, стор. 1.

[56] У *ЛНВ* співпрацювали С. Єфремов, О. Кониський, А. Кримський, В. Леонтович, Г. Хоткевич, В. Винниченко, Б. Лепкий, В. Стефаник, М. Черемшина, В. Пачовський, В. Дорошенко, Б. Грінченко, А. Жук і низка інших визначних письменників і публіцистів.

[57] В. Гнатюк, «Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові», цит. праця, стор. 179.

ного та чуткого на всяку дрібницю пана».[58] Незважаючи на цю редакційну чуйність видавців, заборону в першу чергу спричинили доноси галицьких москофілів, які уважали, що *ЛНВ* може сприяти загальному національному пробудженню на Україні. Революція 1905 року скинула з ЛНВ й інших українських видань пута російської цензури, які могли розповсюджуватися в Україні. Володимир Дорошенко вірно відмітив, що *ЛНВ* «займає одне з передових, чи вірніше найчільніше місце», і що головним завданням було «будування української культурної соборности, як передумови соборности державної».[59] Літературно-Науковий Вістник повністю це завдання виконав і став правдивим дзеркалом інтелектуального росту і розвитку українського культурного і суспільного життя. Для багатьох журнал став школою української національної свідомости.[60]

До травня 1905 року *ЛНВ* виходив з рамені НТШ, а згодом видання журналу перебрала Українська Видавнича Спілка, заснована Грушевським. З рамені НТШ появилося 88 окремих випусків ЛНВ.

У 1907 році Грушевський переносить друк ЛНВ до Києва у зв'язку з лібералізацією політичного життя в Росії та скасуванням заборони української преси на Великій Україні. Грушевський бажав пересадити ідею соборности на «родючий велико-український ґрунт, щоб із слова сталася вона ділом».[61] В київському періоді *ЛНВ* Іван Франко вже не брав участи в редагуванні журналу, і ввесь тягар відповідальности за журнал впав на плечі Грушевського, який став його справжнім духовим батьком. Треба підкреслити, що в Києві ЛНВ був під постійним наглядом московської цензури. Про це доволі докладно згадує в своїх спогадах Юрій Тищенко (Сірий): «Само собою, пише Тищенко, цензурі й адміністрації поліційного характеру підлягав і «Літературно-Науковий Вістник». Проти нього особливо мали зуб як офіційні, так і добровільні чинники царського уряду. Видавець його і фактичний редактор М. С. Грушевський був занадто відомий цілій Росії. Його ім'я було синонімом українського сепаратизму, загрозою єдности і неподільности Росії».[62]

Київський період редакційно-видавничої діяльности Грушевського буде обговорений на іншому місці. Тут лиш хочемо коротко насвіт-

---

[58] І. Франко, «Заборона Літерат.-Наук. Вістника в Росиї», *ЛНВ*, т. XVI. 1901, стор. 38.

[59] В. Дорошенко, *Літературно-Науковий Вісник*, Авґсбурґ: УВАН, 1948, стор. 5.

[60] У зв'язку з ЛНВ, Дмитро Дорошенко писав, що «Зоря», а потім *Л. Н. Вісник*, стали для мене так би мовити за школу національної української свідомости. Вони відкрили мені новий світ. З «Зорі» я довідався про національне життя в Галичині, про наші тамошні товариства, довідався про імена Франка і Грушевського, які стали «властителями» моїх дум». *Мої спомини про давне минуле 1901—1914*, Вінніпеґ, 1949, стор. 7.

[61] В. Дорошенко, «Літературно-Науковий Вістник», *ЛНВ*, Річ. 32, кн. 1, 1948, стор. 49.

[62] Юр. Сірий, «Київ. Уривок з споминів», *Літературно-Науковий Збірник* (Гановер) 1949, стор. 72. В спогадах Тищенка знаходимо надзвичайно цікаві подробиці про київський період *ЛНВ*.

лити одне контроверсійне питання, яке до сьогодні виринає в публіцистичній і мемуарній літературі. Ідеться про причини, які спонукали Грушевського перенести ЛНВ зі Львова до Києва.

В своїх спогадах про Івана Франка, Анна Франко-Ключко малює нам доволі чорний образ. Вона пише: «Для того, щоб вибити ґрунт з-під тата остаточно, він (Грушевський — Л. В.) настоює на тому, щоб перенести «Літ. Наук. Вістник» і його редакцію до Києва (1907 року), а тим самим відбирає татові й той останний тяжко запрацьований кусок хліба. На запитання, що тато тепер буде робити, з чого сам буде жити й удержувати родину — Грушевський цинічно відповідає: «Можете перенестися до Києва». Мало того на засіданні Управи Товариства ім. Шевченка заявляє: «Ми вже досить дали Франкові, йому більше нічого не належиться» і жадає, щоб його зовсім усунули від співпраці у „Вістнику" і виданнях товариства».[63]

Співпраця Івана Франка в київському Літературно-Науковому Вістнику до *1910* року повністю спростовує дані авторки про домагання Грушевського, щоб Франко не співпрацював в *ЛНВ*. Ми розуміємо, що кожні спогади, по своїй природі, є субективними — проте уважаємо, що писання пані Ключко неправдиво і злобно насвітлюють взаємини цих двох найвизначніших українських вчених і суспільно-громадських діячів. Перенесення ЛНВ до Києва треба пов'язати з намаганням Грушевського затерти різницю між Великою Україною і Галичиною і причинитися до відродження соборницького патріотизму серед українського народу поділеного політичними кордонами чужих держав. Сю місію ЛНВ львівського і київського періодів повністю виконав. Літературно-Науковий Вістник появлявся в Києві до 1914 року. Згодом *ЛНВ* відродився на відносно короткий час по упадку царату в 1917 році і проіснував до 1919, коли його заборонила совєтська влада. Відновлено ЛНВ в 1922 році у Львові де виходив під редакцією Дм. Донцова до 1933 року. По другій світовій війні були спроби відновити ЛНВ у Німеччині в 1948 році, але появилися лиш два числа під редакцією Василя Шульги.

*

З інших публікацій НТШ треба згадати квартальник «*Хроніка НТШ*», що появлялася від 1900 в українській і німецькій мовах. В *Хроніці* містилися звідомлення з праці Секцій і Комісій НТШ, річні звіти управи Товариства, звідомлення про бібліотеку і музей НТШ, де-

[63] Анна Франко-Ключко, *Іван Франко і його родина*, Торонто: Ліґа Визвол. України, 1956, стор. 75—76. Ці контроверсійні спогади доньки Ів. Франка були докладно обговорені Волод. Дорошенком в його праці *Іван Франко і Михайло Грушевський*, Мюнхен, 1962, 37 стор. передрук з жур. «Сучасність», чч. 1—2, 1962). В свою чергу пані Ключко відповіла на працю Дорошенка цілою низкою статтей «В обороні правди» на сторінках торонтонського тижневика «Гомін України» (чч. 28—47, 1963). Треба також згадати, що згадані спогади п-ні Ключко були також видруковані на сторінках українського совєтського місячника «*Дніпро*» за 1956 рік в Києві.

тальний бібліографічний опис видань Наукового Товариства. До 1914 року *Хроніка* появлялася періодично. Це видання являється одним з основних джерел до дослідів діяльности Товариства. В роках 1900—1914 появилося 59 випусків *Хроніки*, в українській і німецькій мовах.

В 1909 новозаснована Бібліографічна Комісія НТШ започаткувала серійне видання «Матеріяли до української бібліографії» за редакцією Івана Левицького. До 1913 року появилося 3 томи «Матеріялів» в яких друковано продовження галицько-руської бібліографії Левицького.

Крім серійних видань НТШ під час діяльности Грушевського у Львові видавано окремі праці, з яких згадаємо «Історію української літератури» Ом. Огоновського, «Словарь українсько-російський» М. Уманця (Комарова і Спілки), видання творів Ст. Руданського, «Кобзар» Т. Шевченка, «Енеїду» І. Котляревського та інші важливі літературні українські публікації й наукові підручники.[64]

Для кращого перегляду видавничої діяльности НТШ в тому часі подаємо окрему бібліографічну таблицю видань Товариства, яка охоплює роки 1891—1913. Наше зіставлення базується на даних В. Дорошенка і *Хроніці НТШ* за 1900—1913.

Наукові видання НТШ за роки 1891—1913

Назва видання	число випусків
Записки НТШ	111
Збірник Історично Філософічної Секції	14
Збірник Філологічної Секції	18
Збірник Мат. Природ. Секції	20
Етнографічний Збірник	37
Жерела до Історії України	11
Лікарський Вістник	12
Матеріяли до укр. антропології і етнології	18
Матеріяли до української бібліографії	3
Пам'ятки української мови і літератури	7
Правнича Бібліотека	4
Студії з поля суспільних наук і статистики	3
Українська Руська Бібліотека	8
Українська Історична Бібліотека	9
Український архів	13
Хроніка НТШ (в українській мові)	59
Хроніка НТШ (в німецькій мові)	59
Часопись правнича	7
Часопись правнича і економічна	10
Разом:	423

[64] Докладний перегляд книжкових видань НТШ подано в праці В. Дорошенка *Огнище української науки* ..., цит. праця, стор. 115.

Не улягає сумніву, що за головування Грушевського, Наукове Товариство ім. Шевченка дійшло у своїй видавничій діяльности до вершин. Видання НТШ того часу не поступалися під оглядом наукового рівня і кількости, перед виданнями чужинецьких академій наук. Видання Товариства охоплювали всі важливі царини науки й виразно документували перед чужинецьким світом самобутність української культури.

Наші замітки про редакційно-видавничу діяльність Грушевського на форумі НТШ закінчимо його словами з 1897 року: «Не змарновано часу, не заведено надій, зроблено чимало, як на наші обставини — навіть і дуже. Тож тим більше заохоти до дальшої невсипущої, інтензивної праці на тім так мало обробленім полі нашої культури, з вірою в плодотворність тієї праці, в переконанню її глубокого значіння для підвигнення нашого народа».[65]

Цими словами М. Грушевський закінчував свій звіт про науково-видавничу працю Товариства за 1896/97 роки.

(Закінчення слідує)

[65] М. Грушевський, «Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка», *Записки НТШ*, т. XXI, кн. 1, 1898, стор. 17.

Олександер Домбровський

ГЕРОДОТОВА СКИТІЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ М. ГРУШЕВСЬКОГО.*)

З огляду на те, що Геродотова Скитія являється найважливішим джерелом до ранньої історії України. виринає питання, скільки уваги присвятив Грушевський тому великому екскурсові Геродотового твору в першому томі своєї Історії.

Грушевський починає з Геродотового оповідання про кіммерійців, приймаючи в засаді реляцію батька історії, що говорить про кіммерійців як про перед-скитську людність чорноморських степів, та опрокидуючи скрайний погляд декого з дослідників, прим. Мілленгофа, який взагалі заперечував існування кіммерійців на просторах античного північного Причорномор'я. Мілленгоф уважав кіммерійський логос у Геродотовому скистському екскурсі комбінацією попередників Геродота, а в тому й Арістея з Проконнезу, які хотіли «спрагматизувати» історію скитського набігу на Малу Азію. Схиляючися до концепції існування кіммерійців у причорноморських степах як реальної етнічно-політичної сили, Грушевський всеж таки призадумується над тим, чи не маємо ми в даному випадку до діла з якоюсь загальною, скоріше географічною, ніж етнографічною назвою (аналогічно до географічного поняття Скитії), занесеною греками, або ще перед тим фенікійцями, чи карійцями, на означення перед-скитської людности на терені причорноморських степів. При кінці XIX століття кіммерійська проблема потопала в вирі різних гіпотез. Тому Грушевський не надає спеціяльного значіння самій назві перед-скитської людности, чи краще сказавши орди, й не належить до тих, які будують свої гіпотези на інших гіпотезах.

Приступаючи до обговорення скитського питання, Грушевський схиляється до Арістеєвої концепції появи скитів у чорноморських степах, яка подає до відома, що внаслідок великого евразійського міґраційного руху арімаспи натиснули на ісидонів, ісидони — на скитів, а скити — на кіммерійців (Геродот, 4, 13). Згідно з комбінаціями хронологічних даних на підставі інших подій, а головно набігу скитів на Малу Азію, виходило б, що згаданий евразійський міґраційний рух міг відбутися десь приблизно в другій половині

*) Доповідь виголошена на урочистому науковому засіданні Секції Античної Історії при УВАН в приміщенні Академії в Нью-Йорку 20 травня, 1967, присвяченому 100-річчю народження М. С. Грушевського.

VIII, або в самих початках VII віку до нашої ери. Але Грушевський ставиться до того датування дуже обережно, а навіть скептично, бо воно опирається на фантастичному пояснюванні скитського набігу на Малу Азію. Автор Історії України-Руси може мати в дечому рацію, коли висуває здогад, що «В дійсності скити могли прийти раніше, а мандрівка їх могла тягнутися довший час» (стор. 108). Грушевський переповідає реляцію Геродота про, як він самий висказ/зується, «територіяльно-культурний поділ скитів» (стр. 109—110), ділячи їх на царських скитів і скитів-кочовиків, а з другої сторони на скитів-хліборобів і скитів-орачів. Вправді наш історик не дає у тому місці критичної оцінки Геродотового розподілу скитів і не підкреслює тут засадничої різниці між царськими скитами й скитами-кочовиками та з другої сторони «скитами-хліборобами» й «скитами-орачами», але з інших місць уступу про Геродотову Скитію видно недвозначно, що він відрізняв виразно панівну номадну орду як політичну верхівку, яка накинула осілій людности праукраїнської території свою владу й свою етнічну назву. Грушевський протиставить виразно панівній номадній орді автохтонне праукраїнське населення хліборобів, підкреслюючи, що етнографічне значення назви скитів відноситься до головної орди (в тому аспекті Геродот говорить про мову й звичаї скитські), а дальше та назва була вживана в політичному змислі на означення місцевого населення, підбитого властивими скитами (стр. 110). Вважаючи, що «етнографічна близкість сарматів зі скитами не підлягає сумніву» (стр. 111), автор Історії України-Руси стоїть на становищі іранського походження скитів на підставі лінґвістичних даних і деяких характеристичних моментів скитської культури. Наш історик переповідає за Геродотом описи деяких звичаїв скитів, отже воєнні звичаї, похоронний обряд і релігію, стараючися вияснити деякі назви скитських богів етимологічним пояснюванням їх.

Зокрема на увагу заслуговує погляд Грушевського про державний устрій скитів: «Державний скитський устрій в оповіданню Геродота, як я вже згадував, має характер деспотичної монархії. Царю служать не раби, а кому він звелить із скитів, і сих царських слуг, як ми бачили, ріжуть десятками на його могилі» (стр. 115). Нав'язуючи до згаданого тут похоронного звичаю у випадку смерти царя, наш історик переповідає Геродотову реляцію про покарання того зі скитів, хто б поважився поклястися при говоренні неправди на царське вогнище, а цар унаслідок того захворів би. Коли той, якого обжаловують у клятві на неправду, не признається до вини, цар кличе більше ворожбитів, щоб вирішили справу. Коли ворожбити підтверджують вину даної людини, тоді їй відрубують голову, а коли підтверджують, що вона не винна, тоді цар велить спалити перших фальшивих ворожбитів, які кинули неправдиве обжалування на невинну людину. Після тої дигресії Грушевський знову повертається до питання державного устрою скитів. «З оповідання про похід Дарія у Геродота виходило б — каже наш історик — що у

скитів було рівночасно кілька царів: виступає їх тут три. Можливо, що належали вони до трьох згаданих колін, і цар з коліна паралятів був головним (на підставі Геродотової реляції 4, 5—7 — О. Д.). При всій легендарности оповідання ся подробиця може бути вповні реальною» (стор. 115). Такий погляд не витримує наукової критики. По перше, сам Грушевський признає на підставі Геродотових слів (4, 81), що властиві скити, тобто сама орда без підкореного собі осілого населення, була нечисленна в порівнянні до цілого населення великої території між Дунаєм і Доном, над якою вона панувала. Існування трьох незалежних царів на скитському ґрунті не було виправданим. Коли б дійсно скити мали трьох незалежних царів, то між ними була б найправдоподібніше ривалізація, а тим самим були б існували більше, чи менше напружені, а то й ворожі відносини, що був би старався використати Дарій, щоб ослабити ворога. Тимчасом ми довідуємося з Геродотового оповідання про повну єдність скитів підчас Дарієвого походу. Інша справа з концепцією феодального устрою у скитів, згідно з яким всі васали головно під час походу Дарія підчинялися скитському цареві (це не є суттєвою справою, що Геродот називає їх «царями»). Така єдність у скитів виявлялася також і в хороненні їхніх царів у одному місці — в країні Ґеррос (як це виходить зі слів Геродота 4, 71). Зате великий простір (між Дунаєм і Доном) вимагав з міркувань, ми сказали б сьогодні, державно-адміністраційного порядку — поділу території на адміністраційні одиниці, щось у роді перських сатрапій зі скитськими васалами, яких Геродот назвав «царями». Характеристичним являється тут те, що Грушевський намагається вияснити питання державного устрою скитів при допомозі скитського переказу про їхнє походження. На підставі того переказу давно колись — не більше як тисячу років перед походом Дарія на скитів — вродилася у Скитії перша людина на ім'я Таргітай з батька-Зевеса й матері-дочки Бористена. Таргітай мав трьох синів: Ліпоксая, Арпоксая й Коляксая. Від Ліпоксая мало походити скитське плем'я авхати, від середущого Арпоксая — катіяри й траспії, а від наймолодшого Коляксая — параляти (Геродот 4, 5—7). Тому, що Коляксай одержав владу над своїми братами й цілою територією, головний скитський цар мав згідно з домислом Грушевського походити від коліна паралятів. Тимчасом той переказ являється комбінацією греко-іранських елементів (Зевес, дочка Бористена й три сини Таргітая з іменами окінченими на — ксаїс, горіюче золото, отже святий вогонь). Хронологія переказу також фантастична: прародич скитів, Таргітай, мав народитися у Скитії, точніше десь над Бористеном (Таргітай — син Зевеса й дочки Бористена!) на тисячу років перед походом Дарія, в той час коли згідно з оповіданням Геродота про напад скитів на кіммерійців, скитська орда могла появитися на степах північного Причорномор'я десь у другій половині VIII або з початком VII століття, отже на яких двісті років перед походом Дарія. Дальше питання, чи згаданий переказ відноситься до скитської орди, чи до

місцевого, осілого елементу, якому наїздник накинув свою етнічну назву. Згадка, що Таргітай мав бути сином дочки Бористена, являється мотивом автохтонізму. Зіставлення Зевеса й дочки Бористена — родичів Таргітая — це символічний мотив схрещення двох культур: хліборобської культури автохтонного населення античної України та культурних впливів грецької колонізації на північному побережжі Понту. Хоч не виключене, що той переказ дійсно скитської редакції, й що скити хотіли санкціонувати своє право до даної території підробленою метрикою автохтонізму. Як бачимо, отже, переказ про походження скитів так званої скитської редакції (Геродот вияснює: «як розказують скити», 4, 5—7) не може бути аж ніяк ключем до розв'язки питання державного устрою скитів. Грушевський, який звичайно був обережний при інтерпретації фолкльорного матеріялу, дав за багато наукового кредиту переказові при розв'язці такого реального питання як державний устрій скитів.

Після короткого з'ясування питання про скитів наш історик присвячує дещо уваги й іншим народам, чи племенам, що їх очеркує він як «північні, не-скитські народи» (стр. 116). Вже саме окреслення — «не-скитські народи» — може викликати непорозуміння, бо коли існували «не-скитські народи», то могли існувати й так звані «скитські народи», а це проблематизувало б ще більше й так досить складне питання етнографічних і політичних відносин північного Причорномор'я в античну епоху. Бо в такому випадку поставало б питання, чи даний термін треба розуміти в етнографічному аспекті, чи в політичному, а може й георграфічному. Чей же знаємо, що поняття Скитії еволюціонувало з етнографічного, через політичне до географічного. Тому навіть у середньовіччі вживано терміни — «Скитія», «Сарматія» як чисто географічні поняття, бо скитів, чи сарматів уже давно не було. Таке непорозуміння остільки можливе, що Грушевський не спрецизував свого погляду про «скитів-земледільців» і «скитів-орачів», яких вважається в науці автохтонним елементом. Зрештою ті «не-скитські народи» мусіли також більше, чи менше підлягати скитській орді, політичні границі якої не були стабільними й сягали так далеко на північ, як далеко заганялися загони орди — отже, можливо, до лісостепної полоси. Очевидно, чим більше на північ, тим і влада, і впливи скитської орди були слабші, але все ж таки згідно з оповіданням Геродота на воєнній нараді з приводу походу Дарія були присутніми крім властивих скитів також воєнні начальники таврів, агатирсів, неврів, андрофагів, мелянхляйнів, ґельонів, будинів і савроматів, з яких ґельони, будини й савромати обіцяли скитам поміч (4, 102, 119). Отже якийсь зв'язок між ними мусів бути, а може навіть і певна політична залежність, лише меншою мірою з огляду на більшу віддаль від скитської орди.

Переповідаючи Геродотове оповідання про неврів, Грушевський схиляється до концепції слов'янського походження того племени. Концепцію слов'янства неврів аргументує наш історик не так лін-

ґвістичними даними, що в самому імени неврів находиться слов'янський пень н у р (нур — доплин Буга й нурська земля), та слов'янською вірою у вовкулаків (Геродот оповідає, що кожний невр перемінюється у вовка раз на рік на кілька днів 4, 105), як більше тим, що «важніше географічне положення неврів, бо відповідає території слов'янської правітчини, а також се, що Геродот відрізняє їх від скитів. Ми можемо уважати їх з значним правом за слов'ян на їх правітчині» (стр. 117). На підставі оповідання Геродота Грушевський схильний локалізувати неврів десь «на північ від верхів'я Дністра» (стр. 116). Після обговорення питання про неврів наш історик присвячує увагу андрофагам. Геродот характеризує андрофагів коротко: «... андрофаги — нарід своєрідний, не — скитський» (4, 18), «Андрофаги мають найдикіші звичаї з усіх, вони не знають правди й закону в них немає ніякого. Вони кочують. Одежу носять скитську, а мову мають свою осібну. Вони одні з цих (народів) їдять людей» (4, 106). Відносно локалізування андрофагів наш історик каже: «Географічно на ту ж слов'янську територію припадають андрофаги, бо у Геродота мешкають вони на середнім Дніпрі» (стр. 117). Грушевський не помиляється, коли каже, що «може їх страшне ім'я і характеристика були причиною, що їх приналежність до слов'ян і взагалі до індоевропейської родини має далеко менше оборонців, ніж неврів, і їх з більшою охотою уважають за фінів» (стр. 117). Воно, дійсно, виглядає на якесь глибоке непорозуміння, бо тяжко припустити, щоб у часах кінця VI і початків V століття до нашої ери, отже вже в добу грецької колонізації північного побережжя Понту, культурні впливи якої сягали досить далеко на північ, існував канібалізм (економічні зв'язки між місцевими хліборобськими племенами й грецькими колоністами-купцями, Геродот згадує про місто Гелон в країні будинів, де мали находитися «святині грецьких богів, украшені на грецький спосіб статуйками богів, жертівниками й мешканнями богів із дерева». Там мали обходити «свято Діонізія й попадають у діонізійський шал. А гелонці давно були це греки, але виселилися з надморських міст і поселилися в краю будинів. Мови вживають то скитської, то грецької» — 4, 108. Очевидно, не знаємо, скільки тут правди, але в кожному разі оповідання батька історії вказує на певні культурні впливи грецьких колоній, які сягали в глибину території). А поза тим на території середнього Подніпров'я розвивалася висока як на той час хліборобська культура автохтонного населення. Отже трудно припустити, щоб на тій території й у тому часі жило плем'я канібалів. Це було б свого роду contradictio in re в соціологічному, етнографічному й культурному аспекті. Тому Грушевський мабуть не помиляється, коли каже, що «характеристика андрофагського народу мабуть в значній, або і повній мірі основана на самих виводах з імени, а ім'я се в переданій Геродотом формі має в своїй основі мабуть якусь леґенду або етимологічне непорозуміння» (стр. 117). Птоломей локалізував десь більш-менш на тій самій території Геродотових андрофагів плем'я амадоків, яких Грушевський згідний пов'язувати з андрофагами на

підставі вияснювання імени амадоків зі санскриту, що мало б означати — сироїдці, тобто ті, які їдять сире м'ясо. Свої завваги відносно андрофагів Грушевський закінчує думкою: «У всякім разі на середнім Дніпрі в тих часах трудно припустити якусь іншу людність крім слов'янської» (стр. 118). Можна отже більше чим припускати, що назва андрофаги (характеристичне, що не антропофаги — людоїди, а андрофаги — мужоїди, чи чоловікоїди) є майже такою ж фантастичною, як прим. «одноокі люди»-арімаспи (4, 13, 27), чи «лисі від уродження, так чоловіки, як і жінки» — аргіппаї (4, 23). Не є тут виключений реманент фантастичних мотивів мітичної географії з тим ,що той мітографічний мотив міг перейти згодом редакцію соціологізування зі сторони тих греків, які інформували Геродота. Можливо, що в даному випадку, коли йде питання про андрофагів, маємо до діла з екстремною формою «варваризування» греками деяких племен Скитії. Правда, Геродот взагалі духово далекий такій культивованій довгий час греками ідеї їхньої вищости над іншими народами й варварофобії, але все ж таки реманенти мітичної географії, змішані опісля з варварофобськими тенденціями грецьких колоністів у відношенні до мешканців евразійського простору, дійшли до батька історії під час його побуту на північному побережжі Понту, правдоподібно в Ольвії, й він міг прийняти дещо з них у добрій вірі, а в тому й згадку про андрофагів. Також не є виключеним, що первісно могла виступати лише сама назва андрофагів, до якої з часом «допасовано» етнографічний матеріял, тобто коротку характеристику, яка відповідала б іменно поняттю андрофагів — мужоїдів. Існує й така можливість, що це «доповнення» самої лише назви андрофагів могло бути ділом грецьких колоністів, які інформували батька історії.

Між багатьома варіянтами розв'язки питання про андрофагів не є виключеним і такий здогад: Існує цікаве пояснення до Геродотового оповідання про одноких арімаспів і грифів, які мали стерегти золотий скарб (4, 13), що мало бути ремінісценцією найстаріших вісток про поклади золота в Колхиді. Фантастичні історії з арімаспами й грифами могли видумати карійські мореплавці, які знали про ті поклади золота й хотіли змонополізувати їхнє видобування для себе. Тому вони поширювали фантастичні й страшні вістки, щоб відстрашити людей від тих сторін. Подібна аналогія може насуватися й тут при розв'язці питання про андрофагів. Оповідання про андрофагів, яких Грушевський локалізує на підставі Геродотової реляції в середньому Подніпров'ї, отже на території слов'ян, тобто праукраїнських автохтонів — хліборобів, могли видумати найстаріші грецькі купці й поширювати ті вістки в цілі відстрашення інших від того терену й таким чином змонополізування торгівлі з хліборобськими племенами для себе. Мало урожайна, гориста Греція не могла обійтися без імпорту збіжжя, й тому скуповування збіжжя від хліборобських племен античної України було питанням надзвичайної ваги для греків та приносило великі зиски. Висування аналогії до «самоїдів» та намагання лінгвістичних вияснень з фін-

ського є також одним з варіянтів пояснень. Грушевський подає приклад, до яких куріозів може нераз дійти етимологічне непорозуміння, а саме, що в зв'язку зі «самоїдами» в московській народній етимології вийшли з того люди, що самі себе їдять (стр. 117, примітка 3). З Геродотового оповідання про похід Дарія на скитів виходило б, що андрофаги — це реальне етнічне поняття, отже плем'я, чи нарід, а не фантастичний витвір мітичної географії, чи етнографії. Представник андрофагів бере участь у воєнній нараді разом з представниками таврів, агатирсів, неврів, мелянхляйнів, гелонів, будинів і савроматів (4, 102). У той час коли представники гелонів, будинів і савроматів обіцяли скитам поміч, то представники агатирсів, неврів, андрофагів, мелянхляйнів і таврів відмовили скитам помочі, бо, мовляв, скити перші напали були на персів підчас наїзду на Малу Азію (4, 119).

Отже, як бачимо, андрофагів згадує Геродот кілька разів, при чому і в оповіданні про похід Дарія, як реальний нарід. З одної сторони не треба забувати, що в Геродотовому оповіданні про похід Дарія є відносно досить багато фантастичного й казкового елементу, й тому не є виключеним, що батько історії, або ті грецькі колоністи, які йому оповідали підчас його побуту на північному побережжі Понту, включили в історію походу також і згадку про андрофагів для літературної прикраси. А з другої сторони, коли андрофаги були дійсно реальним етнічним поняттям, то вони мусіли представляти собою якусь реальну позицію у політично-стратегічних розрахунках скитів та інших народів, чи племен, коли їх запрошено на воєнну нараду. Зовсім примітивні дикуни-канібали не могли представляти собою такої позиції у політично-стратегічних розрахунках скитів, які будь що будь у тому часі схопили були велитенську територію від Дунаю до Дону в певні рямці нехай і примітивної державної організації. Крім того, це був самий кінець шостого століття, час повного розвитку грецької колонізації, розквіту грецьких колоній на північному побережжі Понту й культурних впливів, які сягали в глибину континенту та досягали навіть аристократичної верхівки скитської орди. В такому випадку реальности етнічного поняття андрофагів треба дати рацію аргументові про якесь етимологічне непорозуміння у зв'язку з напів-фантастичною назвою андрофагів.

З черги Грушевський згадує й про мелянхляйнів — «чорноубраних» і локалізує їх на території, що припадає приблизно десь «на вододіл Дніпра й Дону» (стр. 118). Геродот каже, що «мелянхляйни всі носять чорну одежу й від того дістали назву. Звичаї мають скитські» (4, 107). А в іншому місці батько історії каже: «На північ від царських скитів живуть мелянхляйни, чужий, нескитський нарід. Повище ж мелянхляйнів (простягаються) болота й пустиня, скільки (лише) знаємо» (4, 20). Згідно з поглядом Грушевського мелянхляйни були правдоподібно споріднені зі скитами як нарід іранського походження, хоч Геродот вважав їх не-скитським народом. Дальше наш історик

каже: «серед різних кочових народів, що виступають пізніше в околицях Ольбії, бачимо савдаратів, і се ім'я не що інше як Геродотові «чорноубрані», а Діон Хрізостом оповідає про мешканців Ольбії, що вони носили чорне убрання, перейнявши се від «скитського народу мелянхляйни» (стр. 118). А в 5 примітці наш історик вияснює назву мелянхляйнів з осетинського — «чорноубрані», або «чорноодежники».

І в кінці Грушевський згадує про будинів. На підставі Геродотового оповідання про те, як то неври, втікаючи перед зміями, прийшли до країни будинів (отже, як виходить з Геродотового оповідання, будини могли бути в сусідстві неврів), постав здогад в науці, що будини могли також бути слов'янського походження. Грушевський ставиться досить критично до гіпотези про слов'янство будинів, яка не має за собою ніяких сильніших аргументів. Не від речі буде пригадати, що Птоломей згадує про нарід того самого імени (бодіной), що його намагаються локалізувати коло Дніпра. Та згідно з поглядом Грушевського «Геродот уміщує будинів на північ від савроматів, отже в басейні Дону та Волги, а при тім міг мати якісь певніші відомости про їх край, бо знав грецьку факторію в їх землі — деревляне місто Гелон. Супроти того, здогадуються, що був інший нарід подібного імени коло Дніпра, і що Геродот помішав ті два народи. Але уміщування Птолемеевих будинів над Дніпром вповні гіпотетичне, і таке громадження можливостей на можливостях не лишає ніякого поважного значіння за гіпотезою про слов'янство будинів.» (стр. 118—119).

На згадці про будинів закінчуються уваги Грушевського про Геродотову Скитію. Правда, наш історик повертається тут і там у окремих випадках до головного етнографічного матеріялу Геродотової Скитії, але головні його погляди висказані при реферуванні Геродотового скитського екскурсу як окремого розділу в першому томі Історії. Характеризуючи саме той розділ першого тому Історії України-Руси, де Грушевський обговорює Геродотову Скитію, треба ствердити, що автор Історії виявив неабияке знання джерел і літератури предмету та високо розвинену інтуіцію історика-дослідника в розв'язуванні спірних проблем на підставі реальних даних джерельного матеріялу. Якщо ж немає тих реальних даних, то наш історик бере під увагу можливості соціологічного, етнографічного географічного й в кінці історичного характеру та висуває можливі гіпотези, основані на критичних міркуваннях досвідченого в методології науково-дослідної праці історика. Хоч правдою є й те, що Грушевський на загал нічого нового й оригінального не вніс у мериторичну сторінку проблематики Геродотової Скитії. Він обмежився головно згадкою деяких важливіших моментів етнографічного матеріялу Геродотового скитського екскурсу, до зреферування важливішої літератури предмету та деяких своїх завваг, займаючи тут і там власне становище до тої, чи іншої проблеми.

Грушевський присвятив увагу (й то далеко не повністю) деяким етнографічним і етнологічним питанням Геродотової Скитії, не тор-

каючися майже зовсім історичного (історія походу Дарія) й географічного матеріялу. В мериторичному аспекті дуже неповне, а в методологічному — неусистематизоване обговорення Геродотової Скитії свідчило б про те, що Грушевський не мав змоги перевести мікроаналізи джерельного матеріялу й спеціяльних студій над тим, лише оперся здебільша на літературі предмету. Це зрештою зовсім зрозуміле явище, бо історик, який творить історичну синтезу маштабу монументальної Історії України-Руси, мусить опертися на монографічних працях, не вступаючи в спеціяльні студії над кожним питанням і подробицями. Зате подибуємо у Грушевського тверезість наукового погляду історика й обізнаність у лабіринті фолкльорного матеріялу, а в тому й античного міту, під символікою якого є прикриті зеренця історичної правди. Автор Історії України-Руси ставиться критично до всіх гіпотез, базованих на «громадженні можливостей на можливостях» (стр. 119). Тому погляд Грушевського в відношенні до поодиноких проблем Геродотової Скитії заслуговує на увагу й сучасного дослідника.

Михайло Б. Ждан

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАЛЕЖНІСТЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСИ ВІД ЗОЛОТОЇ ОРДИ

(Закінчення)

IV

Саме в тих часах в Золотій Орді проходили події, що на нашу думку — мали вирішальний вплив на долю Галицько-Волинського князівства об'єднаного знов у одну цілість рукою Юрія І. Львовича. 1291 року згинув хан Телебуга в засідці зручно зааранжованій Ногаєм. Його наступником став Тохта син Менке-Тімура (двоюрідний брат Телебуги). Але і він, хоч завдячував свій престіл Ногаєві, скоро попав з ним в конфлікт. Конфлікт перейшов у відкриту війну, у якій під час битви впав Ногай убитий рукою руського вояка (1299 року). Після смерти Ногая його спадщину зайняли сини, з якими зараз же Тохта зачав війну. У побідних для Тохти битвах вигинули всі нащадки Ногая, тільки одному з його внуків вдалось втекти з 3.000 своїх прихильників і поселитись на нових землях, які арабський хронікар називає країною Budul біля місцевости Karak.[100] Шпулер, інтерпретуючи цю відомість, твердить, що під назвою *Karak* належить розуміти Краків, а *Budul* — це Поділля. Таким чином Поділля стало тереном поселень згаданих недобитків.[101] На жаль хронікар не подає, про яке Поділля мова: про східне чи про західне-галицьке. Якщо б тут була мова про галицьке Поділля, то ми одержали б добру і правильну розв'язку питання походження ординців, каланників та сотних людей, яким свою розвідку п. н. The Royal Serfs (Servi Regales) of Ruthenian Law and their Origin присвятив Г. Вернадський, і на якій ми на початку нашої праці докладніше зупинялись. За нашими здогадами промовляв би факт, що галицьке Поділля ближче Кракова чим східне. За ним промовляла б також аналогія між поселеннями тих втікачів і великим рухом колонізаційним збігців з Золотої Орди під-час воєн Тімур-Ленка і Тохтамиша, які за згодою Витовта поселились в околицях Вильна.[102] За правильністю нашого здогаду промовляло б

---

[100] Тизенгавзен В. Т. *Сборникъ материаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды.* Том І. СПб, 1884, стор. 92.

[101] B. Spuler, *op. cit.*, p. 79.

[102] M. Zdan, *op. cit.*, p. 586—589.

врешті твердження Сафаргалиєва, що недобитки сторонників Ногая поселились *поза* границями володіння Золотої Орди.[103]

Хоч на інших відтинках своєї політики Тохта мав деякі позитивні досягнення, війна з Ногаєм та його наслідниками дуже підірвали сили Золотої Орди. М. Г. Сафаргалиєв твердить, що у зв'язку з домовою війною в Золотій Орді «деякі заворушення проходили також у руському улусі. Ті заворушення спонукали ханів піти на уступки місцевим великим і удільним князям. За хана Менке-Тімура, як це видно з його ярлика, данину в користь ханів збирали «данщики». Данщики, (себто ті, що піднаймали від ханів право збирати данину) безпощадно обдирали руський улус. Після Менке-Тімура «данщики» зникають і право збирати данину перейшло в руки великих князів».[104]

Представивши коротко домашні неполадки в Золотій Орді у двох десятках літ на переломі тринадцятого і чотирнадцятого століть — повертаємося знов до Галицько-Волинської Руси.

На 1292 році кінчається галицько-волинський літопис, головне джерело до історії Західньої Руси. Історик, який хоче відтворити образ тієї країни першої половини чотирнадцятого століття стає перед великими труднощами. Єдиними джерелами його дослідів стають фраґменти хронік сусідніх народів з баламутними, часто протирічними даними, нечисленні папські булі та дуже обмежені числом документи (напр. останніх Романовичів зі сусідами). Все таки складаючи ці фраґменти разом приходимо до переконання, що як не Лев Данилович, при кінці свойого життя, то у всякому випадку Юрій Львович перестав уважати себе залежним від Золотої Орди. За цим промовляє в першу чергу факт заснування Галицької Митрополії в 1303 році.[105] Політичний аспект її заснування ясний: ішлось проте,щоб зірвати ті вузли, що через Київську а потім через Московську Митрополію підлеглу політичній супремації Сараю в'язали Галицьку Церкву з Золотою Ордою. Не треба при тому забувати, що хани намагались використати церкву у своїх політичних цілях. Так нпр. ярлик хана Менке-Тімура виданий для православного духовенства Руси між 1270 і 1276 рр. звільняв щоправда те духовенство від усіх податків, однак накладав на нього обов'язок молитись за хана і його родину.[106] Таким чином, як каже Греков, публічна молитва духовенства за ханів мала виробити в народніх масах переконання, що татарська влада походить від Бога і що їй треба коритись.[107] Ясно, що обов'язок молитись за ханів і їх родину накинений на духовенство Київської Митрополії мусів викликати реакцію зі сторони галицького духовенства, яке підлягало тій Митрополії і зі сторони Юрія I, який напевно бачив у ханських розпорядженнях зручне вістря політичного характеру.

---

[103] М. Г. Сафаргалиев, *цит. праця,* стор. 61.
[104] М. Г. Сафаргалиев, *цит. праця,* стор. 64.
[105] М. Грушевський, *цит. праця,* том III, стор. 271.
[106] G. Vernadsky, *op. cit.,* pag. 166.
[107] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *цит. праця,* стор. 223.

Другим доказом того, що Юрій Львович вийшов з-під залежности Золотої Орди є його королівський титул. Щоправда, історики мають різні погляди на питання його коронації,[108] але для нашої тези важливе не питання коронації, але факт, що Юрій уживав — байдуже правно чи не правно цього титулу. Уживання титулу короля, що його засвідчують маєстатичні печатки Юрія, свідчать, що він уважав себе незалежним від нікого сувереном.

Маємо однак відомість, що могла б, на перший погляд, захитати нашу тезу про його вихід з-під залежности Золотої Орди. Малопольський річник під роком 1302 згадує, що Володислав Локетек воюючи з тодішним польським королем Вацлавом, при допомозі руських військ Юрія I і татарських відділів нищив Сандомирську землю. Друга вістка- річник Траски — каже, що у відповідь на те малопольські лицарі цього самого року напали на Люблинщину, розбили війська русинів, литовців і татарів, та відібрали Люблин, що його зайняла Русь перед кількома роками.[109] Тому, що напад на Сандомирську землю відбувся з ініціятиви Локетка, можна думати, що він, а не Юрій закликав литовців і татар на допомогу. Малий засяг дій першого нападу, що скінчився тільки грабуванням околиць Сандомира каже припускати, що участь татар у ньому була мінімальна.[110] На те саме вказує також порядок, в якому річник Траски вичисляє союзників, що їх побило малопольське лицарство.[111] Якщо отже в 1302 році в Люблинщині були дійсно невеликі татарські відділи, то беручи до уваги політичну ситуацію Золотої Орди в перших роках чотирнадцятого століття, конкретно кажучи невдалий похід Тохти на Кавказ у 1301 р.,[112] військову інтервенцію в Ґазні (в східній Персії) та дипломатичні невдачі в Ірані в 1303 р.,[113] клопоти з колонією ґенуезців, Кафою та іншими містами, яких мешканці нераз нападали на татар, брали полонених і продавали в неволю[114] та стихійні нещастя: трирічну посуху від 1300 до 1303 рр.

---

[108] Mykola Andrusiak, Kings of Kiev and Galicia, *The Slavonic and East European Review*. London 1955, vol. XXXIII. No. 81, p. 348.
Володимир Мацяк, *Галицько-Волинська Держава 1290–1340 рр. у нових дослідах*. Авґсбурґ 1948, стор. 16.

[109] М. Грушевський, *цит. праця*, том III, стор. 111–112.

[110] B. Włodarski, *op. cit.*, pag. 231, пише: Władysław Łokietek uzyskawszy pomoc od Jerzego i mając ze sobą jakies oddziały tatarskie w 1302 r. wtargnął do ziemi sandomierskiej. Była to zapewne niewielka wyprawa...

[111] B. Włodarski, *ibidem*, (Rocz. Traski, M.P.H., t. II, s. 853: ...milites Cracovienses et Sandomirienses ... deinde cum multitudine Ruthenorum et Lithuanorum ac Tartarorum pugnaverunt...

[112] B. Spuler, *op. cit.*, pag. 80.

[113] B. Spuler, *op. cit.*, pag. 81.

[114] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *цит. праця*, стор. 90.
Рухи спротиву проти Золотої Орди існували тоді також на Русі й у Московських землях. Шпулер згадуючи про ці справи так пише:
...Dort hatte sich die Lage insofern zugespitzt, als verschiedene russische Fürsten oder auch organisierte russische Banden gegen tatarische Beamte vorgingen oder sich zu Räubereien vereinigten. B. Spuler, *Geschichte der Islamischen Länder*, Leiden 1953, pag. 57.
Про те, як легковажив московський князь татарами свідчить під роком 1301 така літописна записка: «Тое же осени князь Данило Московскіи...

та у зв'язку з тим цілковите винищення живого інвентаря — коней та худоби[115] — ми схильні були б думати, що ці невеликі татарські з'єднання, що помагали Локеткові рекрутувались із недобитків — ногайців, що унезалежнились від Сараю.

Після смерти Тохти в 1312 р. за ханський престіл знов розгорілась коротка, але кривава домова війна між його сином Ільбасаром, провідником консервативних поклонників шаманізму і його двоюрідним братом Узбеком, головою поступової — магометанської групи.[116]

Війна скінчилась перемогою Узбека, який зайнявши ханський престіл присвятив усі свої сили відбудові попереднього значення Золотої Орди. Перш за все, щоб забезпечити державу перед загрозливими відосередніми силами, що так яскраво виявились за його попередників Тохти і Телебуги, Узбек безоглядно нищив усі прояви опозиції, караючи смертю навіть членів ханської родини. У зовнішній політиці він спирався на прязних відносинах з Єгиптом, а це дозволило йому відстоювати претенсії Золотої Орди до царства ільханів. Пильну увагу присвятив він також північним, московським справам. Сучасник Тохти, князь тверський Михайло користаючи з ослаблення Золотої Орди зробив спробу скинути татарську владу. Спроба ця не вдалася і наслідник Тохти Узбек для відстрашаючого прикладу покарав Михайла смертю. Ярлик на велике князівство отримав Юрій, князь Москви, вірний виконавець усіх ханських наказів.[117]

Після смерти Юрія — біля 1308 р. — Галицько-Волинською Русю стали правити його сини Андрій і Лев. Незвичайно мала кількість історичних джерел з тих часів є причиною, що їх панування не тільки має дуже неповне насвітлення, але є ще й досі предметом контроверсійних дискусій. Коли йдеться про їх становище до Золотої Орди то М. Грушевський схарактеризував його таким твердженням: «... хоч галицько-волинські князі далі уважалися підручниками Орди, але їх становище супроти неї було досить семостійне. Що вони уживали часом Татар в своїх інтересах, останній факт того рода бачилисьмо в війні з Вацлавом 1302 р».[118] Важко нам відгадати на підставі яких фактів Грушевський твердив про залежність галицько-волинських князів від Золотої Орди — ми тих фактів не бачимо. Якщо йдеться про подію з 1302 р., то ми про неї вже писали. Тут додамо тільки, що якщо її доказова сила для залежности Юрія I від Золотої Орди дуже мала — то ця ж доказова сила для залежности його синів Андрія і Лева II від Орди фактично жодна. Маємо натомість два автентичні й вірогідні документи, що доказують цілковиту незалежність Галицько-Волинської Руси того часу від татар. Перший доку-

---

много татары избилъ, и князя Костянтина Рязанского нѣкакою хитростью ялъ... *Троицкая Летопись*, Москва 1950, стор. 350.

[115] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *цит. праця*, стор 88.

[116] М. Г. Сафаргалиев, *цит. праця*, стор. 64.

[117] А. Н. Насонов, *цит. праця*, стор. 89.

[118] М. Грушевський, *цит. праця*, стор. 118.

мент — це грамота Андрія і Лева писана у Володимирі 9 серпня 1316 р., на підставі якої князі, між іншим, зобов'язалися боронити Хрестоносний Орден від татар. Аналізуючи документ та беручи до уваги тогочасну політичну ситуацію історики, як напр., Грушевський і, останньо, Влодарський доходять до переконання, що обов'язок боронити хрестоносців від татар є тільки претекстом, за яким криються ближче невідомі зобов'язання.[119] Але незалежно від дійсних мотивів договору він стверджував одно: в хвилині його підписування Галицько-Волинська Русь була цілковито незалежна від Золотої Орди. Важко уявити собі наших князів як підданих хана й одночасно тих, що беруться боронити хрестоносців від його нападів. Думаємо, що міжнародня ситуація і правно-політичне положення Руси було настільки знане хрестоносцям, що важко було б нашим князям у цьому випадку грати перед ними, та й перед іншими сусідами взагалі, кепську фарсу. Ще одна заввага: татари почавши від Чінгіс-хана мали занадто добру розвідку, щоб не могли довідатись про заключення такого договору. Чи ж Романовичі будучи підданими хана хотіли б рискувати своєю владою, а може і своїм життям?

За повною суверенністю держави Юрієвичів свідчить факт відновлення галицької митрополії, на чолі якої став митрополит Гавриїл (1317—1328). У тодішних умовах акт віднови тієї митрополії мав не тільки релігійне але також — і то перед усім — політичне значення. Як відомо, тогочасний київський митрополит Петро, на початку своєї митрополичої діяльности їздив до татарської столиці, де дістав ханське потвердження й окремий ярлик, який давав йому великі матеріяльні і юридичні привілеї. Таким чином справу віднови галицької митрополії належить уважати не тільки за ворожий акт Юрієвичів у відношенні до хана Узбека, але й за доказ суверенности Галицько-Волинської Руси.[119a]

Додатковий аргумент, що свідчить про те, що Лев та Андрій аж до своєї смерти не підлягали Орді дає нам лист польського володаря Володислава Локетка до папи Івана XXII з дня 21. 5. 1323. В листі Локетек пише папі, що два останні князі русинів, які були для Польщі «...непоборним щитом проти жорстокого народу татарів відійшли з цього світу...»[120] Таким чином лист повні підтверджує наші думки про цілковиту незалежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди. Але крім цього лист дає нам ще й інші цінні інформації. Ми довідуємось із нього, що по-перше, якщо князі були «щи-

[119] М. Грушевський, *цит. праця*, том III, на стороні 116 читаємо: ...«тут щось замовчано, і що татар, котрих напади не були так дуже страшні пруським рицарям висунено в сім договорі навмисно наперед».

B. Włodarski, *op. cit.*, pag. 246.: „Wzmianka o Tatarach była tylko zasłona dymna, azeby ukryć coś innego... Tatarzy przecie Zakonowi nie zagrazali...".

[119a] Микола Чубатий, *Історія християнства на Руси-Україні*, том I. Рим-Нью Йорк 1965, стор. 674—680.

[120] Докладніші інформації подає Грушевський в примітці ч. 14 п. н. Лист Локетка про останніх Романовичів. *Історія України-Руси*, том III. стор. 527.

том» для Польщі — то звичайно вони мусіли боротись з татарами, по-друге, якщо князі були «непоборимим щитом» — то їхні війни з татарами мусіли бути успішні-переможні. На жаль, деталі тих воєн перед нами закриті. На підставі дуже обмежених джерельних фраґментів про ці події В. Мацяк спробував подати їх образ. Хід його думок такий: «Між 1316—1320 роками наступив правдоподібно перший незнаний, великий набіг татарської Орди під проводом хана Узбека на Галицько-Волинську Державу. Цей набіг був відбитий нашим народом під проводом князів Андрія і Лева Юрієвичів. Другий ще сильніший набіг Узбека на Західню Україну, що відбувся в 1323 р. ще раз розбився об українську збройну силу, але коштував не тільки багато татарської, але й крови галицько-волинського боярства та всього народу, щобільше, коштував життя обох останніх із роду Романовичів, молодих князів Андрія і Лева Юрієвичів, що загинули в боротьбі з татарами».[121] Ширше розпрацював ці події цей же самий автор в циклю популярних статтей друкованих в часописі «Українська Думка».[122] Автор уважає, що підчас першого нападу Узбек мав не менше 300.000—400.000 вояків, а в тому військову допоміжну силу єгипетського союзника султана Аль Маліка ан-Насіра. По українському боці мало стати найменше чверть мільйона війська крім того правдоподібно підмогу прислали німецький орден, Польща, Угорщина і Литва. — Підчас другого нападу Узбека армії Золотої Орди та України були чи не ще численніші як за першим разом.

Щоправда популярні газетні статті не мусять відзначатися великою акуратністю в передаванні історичної дійсности, але в цьому випадку, з огляду на те, що вони намагаються розкрити темну завісу над пануванням останніх Романовичів належить вирізнити в них елементи правдоподібности від елементів неправдоподібности. Залишаємо тут на боці справу достовірности дат обох походів,[123] а займемось тут питанням зібрання великих армій обох противників. Чверть, а то й майже пів мільйонові армії тих противників повинні б свідчити про те, що йдеться про битви, які мали вирішальне значення для цілої середущої Европи. Тому й дивним являється факт, що ані в угорських, ані в польських, ані в німецьких тогочасних хроніках не має адекватного відгомону тих подій, тим більше, що, як це виходить з тверджень В. Мацяка, по стороні Романовичів брали участь угорські, польські та німецькі допоміжні війська.

Оцінка висоти орієнтальних, зокрема татарських, військ, що дошкулювали Україні, Литві та Польщі впродовж 15—17 століть була предметом палких дискусій між польськими істориками, що їх започаткував доцент львівського університету О. Ґурка. Він обсто-

[121] В. Мацяк, *Галицько-Волинська Держава 1290–1340 рр. у нових дослідах. Авґсбурґ* 1948, стор. 18.

[122] В. Мацяк, *Україна 14-го століття в зударах з ісламом.* Українська Думка. Лондон 1953, ч. 31/281, 32/282 і 33/283.

[123] Владарський, сумнівається чи другий напад взагалі відбувся. B. Włodarski, *op. cit.*, pag. 256—257.

ював мінімальну кількість тих військ, а його противники попадали в протилежну крайність і підносили їх висоту до соток тисяч. Добре підсумовує ті дискусії сумлінний польський історик Стефан Кучинський у своїй праці про татар під Збаражем.[124] На його думку всі татарські орди (кримська, перекопська, ногайська мала і велика, кубанська, будяцька і добруцька — отже усі ті, що постали на зрубі Золотої Орди) в 16—17 віках зібрані під проводом кримського хана могли дати від 60 до 80 тисячів вояків. Для порівнання подаємо тут думки Ст. Краковського, історика трьох татарських нападів на Польщу, на праці якого ми в нашій розвідці вже покликались. На його думку татарська армія в 1241 р. становила 100.000 до 120.000 вояків, у 1259/60 рр. — 20.000—30.000 вояків, а в 1287/88 рр. біля 30.000 (разом з допоміжним військом галицько-волиських князів). Ми хотіли б тут також звернути увагу на наше дослідження над кількістю армії Батия, в якому ми, беручи за вихідну точку інформації «Таємної історії монголів», оцінили її приблизну кількість на 130.000 до 140.000.

На думку В. Мацяка в обидвох боях по стороні Узбека брали участь сараценські відділи єгипетського союзника султана ісламських мамелюків Аль Маліка ан-Насіра. Маємо підстави думати, що тих допоміжних відділів у другому нападі в 1323 р. вже напевно не було. У тому часі відносини між Узбеком і Маліком так охололи, що цей останній, всупереч своїй обіцянці, не дав Узбекові допомоги у війні з Гулагідами що відновилась в 1318—1319 роках.[125]

Якщо мова про військову допомогу Маліка у першому нападі, то треба сказати, що були усі об'єктивні дані для висилки тієї допомоги Узбекові. Трудність була однак в тому, що технічні можливости транспорту великих військових частин були мінімальні. Сухопутня і окружна дорога через Малу Азію і Кавказ була забльокована Гулагідами. Залишався транспорт кораблями через Середземне Море, який вимагав великої кількости транспортних кораблів, що їх Єгипет у тому часі не мав, або комбінований марш військ західнім узбережжям Малої Азії, транспорт через Босфор, врешті марш через Балкани та форсування гирла Дунаю. Такий марш вимагав би переходу мамелюцьких військ через Вірменію, посілости турків-османів, Візантію та Болгарію і натрапляв би на дуже поважні труднощі політичного характеру. Таким чином доходимо до переконання, що якщо б навіть Узбек мав допоміжні відділи мамелюків, то вони були мінімальні і тому мали тільки демонстративне значення.[126]

Також і чисельний стан княжих військ, 250.000, що його подав В. Мацяк вимагає дбайливої провірки. Згадуваний Степан Кучинський опрацьовуючи історію Ґрунвальдської війни доходить до пере-

---

[124] Stefan Maria Kuczyński, Tatarzy pod Zbarażem. *Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w.* Warszawa 1965, pag. 227—245.

[125] Михайло Б. Ждан, Другий напад татар на Україну, *Визвольний Шлях*, Лондон 1965 р. кн. 6/208. Річник 8, стор. 648.

[126] Салих Закиров, *цит. праця*, стор. 83.
B. Spuler, *op. cit.*, pag. 93.

конання, що максимальна мобілізаційна спроможність Польщі початків 15-го століття становила п'ять відсотків цілого населення. В теорії це давало б біля 70.000 вояків (без Литви). Насправді ж чисельний стан польської армії під Ґрунвальдом становив 22.000, а литовсько-української 17.000 людей. Так, отже, союзна армія мала 39.000 вояків і боролась проти 33.000 армії хрестоносців.[127] Спробуймо тепер, послуговуючись методою Кучинського, кинути промінь світла на чисельність армії князів Андрія і Лева. Згідно з даними В. Кубійовича населення України в княжій добі могло становити приблизно один мільйон душ,[128] стосуючи п'ятьвідсоткову максимальну мобілізаційну спроможність ми дістали б армію в 50.000 вояків.

Хочемо тут зазначити що наше насвітлення чисельного стану армій Узбека та останніх Романовичів аж ніяк не зменшує вартости історичних дослідів В. Мацяка над пануванням Андрія і Лева II. Правильне його твердження, що «... становище обох Юрієвичів супроти татарщини і суздальсько-тверсько-московських князів тверде й вороже. Про плачення Юрієвичами данини татарам та про участь татар, Польщі, Литви й Угорщини в обсадженні галицько-волинського княжого престолу Юрієм II Тройденовичем не може бути й мови».[129]

З черги переходимо до кінцевої фази нашої праці, розгляду відносин між Золотою Ордою та Юрієм II.

Нам здасться, що жоден із володарів Галицько-Волинської Руси не має в історіографії, давнішій і новішій, такого контроверсійного насвітлення як Юрій II. Зокрема, коли йдеться про його татарську політику, то на її відтинку ми бачимо незвичайно багато суперечностей. Так, напр., Линниченко твердить, що перед приходом Юрія II в Галицько-Волинській Руси правили баскаки і що вони накинули Руси Юрія.[130] Думки Линниченка злагіднює Прохаска, який татарські впливи обмежує до союзу галицько-волинського боярства з татарами, а це боярство, опираючись на тому союзі, старалось тримати в своїх руках Юрія II. [131] Вибраний князем Болеслав-Юрій, на думку Вернадського, дістає підтвердження від хана Узбека, і т. д.[132]

Не можна сказати, щоб наведені погляди згаданих істориків були позбавлені джерельних підстав. Біда тільки в тому, що ці джерела не були критично розглянені. Взагалі поскільки мова про інтерпретацію тих західних джерел, що займаються татарською проблематикою, то вона мусить бути незвичайно обережна. Візьмім, напр., листа Володислава Локетка до папи в справі смерти останніх Романовичів.

---

[127] Stefan M. Kuczyński, *Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim*, Warszawa 1955. str. 186—193.

[128] В. Кубійович, *Географія України й сумежних країв*. Краків—Львів 1943, стор. 267.

[129] В. Мацяк, *Галицько-Волинська Держава 1290—1340 рр. у нових дослідах*. Авґсбурґ 1948, стор. 19—20.

[130] Цитуємо за: М. Грушевський, *цит. праця*, том III, стор. 122.

[131] A. Prochaska, W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego, *Kwartalnik historyczny*, 1892, pag. 29.

[132] G. Vernadsky, *op. cit.*, pag. 203.

Спершу Локетек пише, що згинули князі, які були непобідимим щитом проти жорстоких татар („quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habebamus") — а в другому місці того ж листа згадує, що татари звикли збирати з руської землі данини („de qua annua tributa percipere consueverunt"). Очевидно, обидва твердження себе взаємно виключають. За правдивістю першого твердження промовляє договір Романовичів з хрестоносцями звернений проти татар. Вістка про збирання татарами податків з Галицько-Волинської Руси за часів останніх Романовичів не знаходить ніде підтвердження — навпаки і згадка про те, що вони були «непоборним щитом» і їх договір з Орденом промовляють проти неї. Думаємо, що фразу про збирання податків татарами Локетек сконструював з тією метою, щоб представивши темними красками положення на Руси добитись в римській курії проголошення хрестоносного походу, який під претекстом превентивної війни з татарами мав на меті прилучення Галицько-Волинської Руси до володінь Локетка. Але консервативна й обережна римська курія, мусіла наперед добре прослідити політичну ситуацію. Видко, що ця ситуація не була аж така загрозлива, коли реакція наступила аж по двох роках. У чотирьох булях виданих у другій половині 1325 року папа проголошує хрестоносний похід і дає відпуст усім тим, що підуть на війну „contra scismaticos, Tartaros, paganos aliasque permixtas nationes infidelium".[133] Факт, що першою ціллю проголошеного походу являються «схизматики», а татари є аж на другому місці поруч якихось нерозшифрованих поган та інших невірних, свідчить, що акутної татарської небезпеки в тому часі не було.

Після цих загальних уваг спробуймо представити татарську проблематику в часах Юрія II. — Після смерти останніх Романовичів, ще в цьому самому або щонайвище в першій половині наступного 1324 року княжий престол зайняв обраний боярами Болеслав Юрій Тройденович. Зупиняючись над тими подіями Вернадський твердить, що Юрія затвердив на престолі Узбек.[134] Твердження Вернадського оперте на вістках швайцарського хронікаря Івана Вінтертурського, якого невігластво в галицьких справах того часу виказав Грушевський у окремій 15-тій примітці до 3-го тому своєї історії.[135] Незалежно від цього хочемо тут звернути увагу на те, що навіть у часах найбільшої залежности Галицько-Волинської Руси від татар, отже в 1275—1290 літах не існувала процедура *затвердження* наших князів ханами, тим менше не було їх *настановлювання*, як то твердить Вінтертурський.[136]

---

[133] Gotthold Rhode, *Die Ostgrenze Polens*, Köln 1955, pag. 123.

[134] G. Vernadsky, *op. cit.*, pag. 203.

[135] М. Грушевський, *цит. праця*, том III, стор. 527–528.

[136] М. Грушевський, *там же*. В хроніці Вінтертурського читаємо, що татарський імператор настановив двох поганських князів на Руси (*мова про Лева й Андрія — наша зам. Жд.*), що невдоволені русини отруїли їх, а тоді, той же імператор настановив (procuravit) християнина (*отже Юрія II — Жд.*), але тому, що і цей їм не подобався, вони отруїли його такою сильною отрує, що його тіло розлетілося на дрібні куски.

Грамота Юрія II. для Ордену Хрестоносців з 1334 року

В своїй закордонній політиці Юрій II придержувався того самого курсу, що його вели його попередники Андрій і Лев: прозахідного і протитатарського. Цей курс визначають перш за все його договори з хрестоносцями укладені в 1325, 1327, 1334 і 1335 рр., в яких ясно зазначається, що „terras vestras fideliter premunire curabimus pro tataris..."[137] Незважаючи на те, що в тогочасній політичній ситуації для

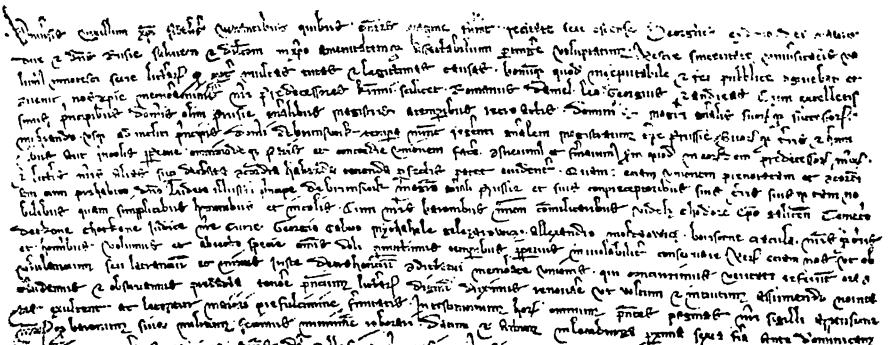

Грамота Юрія II. для Ордену Хрестоносців з 1334 року

обох контрагентів, Юрія і хрестоносців, дійсний наголос був положений на ту частину договору, що обіцювала хрестоносцям оборону „ab hostiliti qualibet invasione" — поставлення татар у ворожі позиції виключає фактичну залежність Галицько-Волинської Руси від Орди.

Утвердившись на княжім престолі Юрій II послуговувався титулом „dei gracia dux terre Ruscie, Galicie et Ladimerie" та уживав печаті Юрія Львовича.[138] Твердження, що він дістався на престіл «з Божої ласки» виключало яке-небудь втручання татар і в зв'язку з тим і залежність від них. Уживання королівської печаті підтверджувало ці факти.[139]

---

[137] B. Włodarski, *op. cit.*, pag. 276.

[138] B. Włodarski, *op. cit.*, pag. 275. Незвичайно цікаві думки на тему королівського титулу Юрія II та руського королівства подає Józef Sieradski, Regnum Rusciae, Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowey konstrukciji. (Na marginesie pracy J. Dabrowskiego „Korona królestwa Polskiego"). *Kwartalnik Historyczny*, vol. 65/25, 1958, pag. 500—505.

[139] Перший солідний дослідник панування Юрія II, чеський історик Режабек обстоює думку цілковитої незалежности Юрія від татар. *Болеславъ Юрій II, князь всей Малой Руси.* Сборникъ матеріаловъ и изслѣдованій. С.-Петербург. 1907, стор. 57. Погляди Режабка на цю справу старається збити нестійкими аргументами коментатор його праці И. А. Линниченко. На думку Линниченка, Юрій «сѣлъ на княжескомъ столѣ южной Руси съ согласія хана и находился по отношенію къ нему въ тѣхъ же васальныхъ отношеніяхъ, что и его предшественники. *Там же*, стор. 95.

Очевидно сучасник Юрія II хан Узбек міг уважати себе зверхником Галицької Руси. Зверхником усіх руських земель уважав себе і хан Тох-

За часів панування Юрія II робляться поважні заходи для відновлення галицької митрополії. Ці заходи увінчались успіхом: Галич дістав свого митрополита в особі Теодора.* Коли візьмемо до уваги факт, що Юрія II аж ніяк не можна уважати за ревного ісповідника православної релігії, то мусимо прийти до заключення, що старання відновити галицьку митрополію мусіли мати політичне підложжя. Таким чином треба думати, що Юрій II так як його попередники Юрій I, Лев II і Андрій уважали існування окремої галицької митрополії за один з атрибутів суверенности своєї держави.

Є справді дві вістки, які могли б захитати наше переконання у цій справі. Перша з них це нотатка польського річника Святого Хреста (Rocznik Świętokrzyski) яка твердить, що 1337 року татари разом з русинами напали на Люблинщину, облягали Люблин та нищили його околицю.[140] Однак на підставі докладної аналізи Генрик Пашкевич прийшов до переконання, що згаданий похід відбувся не в 1337 р., а в 1341 р., цебто вже після смерти Юрія II.[141] Погляд Пашкевича приймає також Влодарський.[142]

Чергову вістку про напад татар на Польщу подає колектор податку святого Петра (Świętopietrze) Петро Ґервазій. Він каже, що на початку 1340 року татари напали на Польщу. Але й проти цієї вістки про похід татар на Польщу в 1340 році можна висунути застереження: по-перше жодне інше джерело не підтверджує вістки про той напад, по-друге між лютим 1340 року і груднем 1340 року, коли то наступив знаний і відповідно в джерелах удокументований напад татар на Польщу був занадто малий протяг часу на те, щоб татарські війська могли повернутись над Волгу, відпочити та перегрупуватись і знов напасти на Польщу. Якщо б отже наш погляд на те, що до кінця 1340 р. не було жодних перемаршів татарських військ через території Галицько-Волинської Руси, правдивий, то все свідчило б про те, що Юрій II аж до кінця свого життя зберіг повну суверенність.

V.

7. квітня 1340 р. вмер Юрій II отруєний боярами, а вже за десять днів після тієї події війська Казимира напали на Львів і пограбувавши та знищивши княжий замок швидко повернулись до Польщі.[143] Напад Казимира заставив Дмитра Дедька, реґента держави, зверну-

---

тамиш у тому часі, коли прогнаний Тімурленком із Сараю ночував у околицях, які йому на тимчасове перебування віддав Витовт.

* Микола Чубатий, *цит. праця*, стор. 697–698.

[140] Грушевський, *цит. праця*, том III. стор. 126.

[141] H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1925, pag. 36—37.

[142] Jan Ptaśnik, Monumenta Poloniae Vaticana. Vol. I, nr. 208.
B. Włodarski, *op. cit.*, pag. 292.

[143] М. Грушевський, *цит. праця*, том 4, стор. 26.

тись по допомогу до Узбека. Яка могла бути ціна тієї допомоги нам не відомо, але знаючи претенсії татар до всіх тих земель «де тільки вступили копита їхніх коней», мусимо погодитись із фактом, що Галичина та Волинь по довгій перерві, що тривала від 1290 р. знов попала у 1340 р. під фактичне панування татар. Восені 1340 р. татарська армія що за інформаціями Траски мала 40.000 вояків напала на Польщу.[144]

Нам невідомі деталі цього походу, але на підставі попередніх татарських воєнних операцій можемо догадуватись, що північна Галичина та південна Волинь були теренами перемаршу татарських військ, а Люблинщина та й Сандомирщина були обширами воєнних дій. Не виключене, що татарські з'єднання напали і на терен північної Угорщини виступаючи таким чином і проти цього союзника Польщі. У зв'язку з тим, що похід викликав в історичних джерелах невеликий — та й ще до того не одностайний — відгомін, маємо підстави догадуватись, що його розміри були невеликі, а число вояків подане Траскою напевно перебільшене. Все ж таки він осягнув ту ціль, для якої був організований: заставив Казимира числитись із фактом існування Галицько-Волинської Руси як незалежної держави та розпочати з Дедьком переговори.

Похід на Польщу з 1340—41 року був останнім походом, що його зорганізував хан Узбек. В 1341 або 1342 році він помер,[145] залишаючи по собі пам'ять здібного адміністратора та доброго політика. Після короткої і традиційної вже палацової революції в Золотій Орді, син його Ґамбек, знаний у східньоевропейських літописах під назвою Джанібека, усунув призначеного Узбеком за наслідника другого сина Тінібека і сам став правити Ордою (1343—1357 рр.). Не маючи тих здібностей, що ними відзначався Узбек, він щоправда потрафив зберегти цілість Золотої Орди, але не міг запобігти фактові, що вона внаслідок росту турків-османів, втратила усі свої впливи на Близькому Сході, а в Європі зійшла до ролі другорядної сили, яку у своїх інтересах стали використовувати Польща і Литва.[146]

Маємо відомість, що коротко перед подіями 1349 року до польського короля прибули татарські посли для переговорів (Nuncii Tartarorum venerunt ad regem Poloniae).[147] Думаємо, що це посольство було попереджене польською місією до Сараю, яка зробила Джанібекови корисну пропозицію. Татари, маючи на увазі дотеперішню успішну

---

[144] М. Грушевський, *цит. праця*, том. 4, стор. 27. Про те, що татарський похід відбувся в осені твердить також Rhode *op. cit.*, p. 179. Натомість Смелян Терлецький думає, що похід відбувся в липні або серпні. О. Терлецький, Політичні події на галицькій Руси в р. 1340 по смерти Болеслава Юрія. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Львів 1896 т. 12, кн. 4.

[145] М. Сафаргалиев. *цит. праця*, стор. 101; B. Spuler, *op. cit.*, p. 98.

[146] B. Spuler, *op. cit*, pag. 101.

[147] Грушевський, *цит. праця*, том 4, стор. 33; G. Rhode, *op. cit.*, pag. 185.

експанзію литовців на північно-західні українські землі, із двох претендентів на Галицькі землі — Литви й Польщі — вибрали останню. Куліси переговорів між Казимиром і Джанібеком нам не відомі, але їх відгомін напевно можна знайти в листі хрестоносців до папи з 1357 р., у якому вони доносили, що Казимир зобов'язався платити татарам данину за цю частину руської землі, яку він держить у себе.[148]

Восени 1349 року відбувся великий похід польських військ на Галичину, який закінчився її переходом під володіння Казимира.[149] Змінивши однак безпосереднього зверхника — володаря, Галичина залишилась надалі — принаймні на початку — під верховною владою суверена — Золотої Орди, що підчас воєнної кампанії Казимира в Галичині задержала невтральність.

Але Казимир — новий володар Галичини — не думав залишитись довго на становищі підвладного татарського хана. На підставі його контактів з римською курією можемо твердити, що він не виконував свої зобов'язання супроти Сараю, а це було причиною, що татари скоро перекинулись на сторону Литви. Підчас литовсько-польської кампанії з 1352 року ми бачимо татар вже по стороні литовців.[150] Співпраця татарсько-литовська також не тривала довго, бо вже від 1356 року татар бачимо знов по стороні Польщі.

Часті переходи Сараю на протилежні позиції доказують, що Золота Орда половини чотирнадцятого століття стала на шлях цілковитого політичного розкладу і, як твердить Шпулєр, сталась „ein Spielball fremder Belange"[151] — у даному випадку Литви і Польщі, а її зацікавлення галицько-волинськими землями було вже диктоване бажанням тимчасової наживи, для якої вона ще довгий час улаштовувала на наші західні землі, так під Польщею як і під Литвою, свої грабіжницькі напади.

---

[148] Грушевський, *цит. праця*, том 4, стор. 43.
[149] Грушевський, *цит. праця*, том 4, стор. 33–34.
[150] Грушевський, *цит. праця*, том 4, стор. 38.
[151] Spuler, *op. cit.*, pag. 101.

Омелян Пріцак

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ

(1886—1967)

(У першу річницю смерти Івана Крип'якевича)

Дня 21 квітня, 1967 р. помер у Львові один з найбільших істориків України Іван Петрович Крип'якевич.

Він народився у Львові дня 25 червня 1886 р., в сім'ї еміґранта з Холмщини о. д-ра Петра Крип'якевича, заслуженого українського греко-католицького теолога та письменника (1857—1914).

В 1904 р. І. К-ч почав студії історії України на львівському ун-ті під проводом Михайла Грушевського (1866—1934). Вже у слідуючому році (1905) появилася друком його перша наукова праця п. н. «Матеріяли до історії торгівлі Львова», а саме в «Записках НТШ». Ця праця була написана на семінарі Михайла Грушевського. Грушевський зразу звернув увагу на молодого талановитого студента і доручив йому з рамені Археографічної Комісії НТШ збирати архівні матеріяли до історії Козаччини у Кракові (1906—1907), Варшаві (1910) та Москві (1911). Одну частину своїх матеріялів видав І. Крип'якевич вже у 1908 р. як 8-ий том «Жерел до Історії України-Руси». Вони обіймали документи по рік 1631 і дали молодому вченому можливість розвіяти одну історичну легенду, а саме питання про т. зв. Баторієві вольності.

Університетські студії закінчив І. Крип'якевич в р. 1908, а в р. 1911 одержав ступінь доктора філософії. Завдяки тодішнім обставинам він не міг остатися при університеті і мусів перейти на працю як учитель історії в середній школі (1909—10 Рогатин; 1912—1928 Львів; 1929—1934 Жовква; 1934—1939 Львів).

Одначе не зважаючи на те, він продовжував свою наукову роботу в українських наукових інституціях.

В р. 1911 І. К-ч був обраний дійсним членом НТШ, найвищої тодішньої укр. наукової інституції. Підчас існування укр. держави його покликано в 1919 р. на посаду доцента історії України до новозаснованого Укр. Державного Ун-ту в Кам'янці Подільськім. Одначе дальші політичні події не дали змоги І. К-чеві переїхати туди.

В рр. 1921—23 І. К-ч брав участь в роботі Українського Таємного Ун-ту у Львові, керуючи катедрою історії України. Ту саму посаду він займав опісля у зреорганізованій Укр. Греко-кат. Богословській Академії у Львові (1929—1939).

У 1934 р. І. К-ч був обраний керівником історично-філософічної секції НТШ та редактором «Записок НТШ» та інших видань названої секції; на тій посаді остався аж до примусової ліквідації НТШ в р. 1939.

Крім головства секції І. Крип'якевич керував роботою історичної комісії НТШ, зокрема Комісією Старої Історії України та Комісією джерелознавства. Ця остання — його креація, була своєрідним субститутом семинара історії України і українці-студенти львівського ун-ту — в якому за польської влади не було катедри історії України — мали змогу дістати вишкіл в методі та специфічних проблемах історії України, як доповнення до своєї університетської програми.

Подібну працю продовжував І. К-ч у Львові в часах німецької окупації (1941—44) у значно тяжчих умовинах: львівський ун-т був закритий і навіть приватна українська наука мусіла перейти в підпілля.

Прилучення Західньої України до СССР (1939 та 1944) поставило перед І. К-чем дуже важливі завдання: стояти на сторожі чистоти і гідности української науки у дуже специфічних обставинах. Йому доручено зорганізування та керування катедри історії України у Львівському ун-ті (що тепер став Ун-том ім. І. Франка) та зорганізування і керування львівського відділу Інституту Історії АН УРСР (на базі істор. комісій зліквідованого НТШ); в рр. 1944—1946 І. К-ч був ще деканом історичного факультету Ун-ту ім. І. Франка.

В р. 1946 почалися репресії у відношенні до І. К-ча, що тривали по 1951 р.

Він мусів оставити свій улюблений Львів. Засуджений на заслання він — з огляду на стан здоровля — не був висланий на Сибір, але мусів жити у злиднях у Києві, розлучений із голодуючою найближчою сім'єю (1946—1948). В р. 1948 І. К-ч дістав дозвіл повернутися до Львова на погано оплачувану посаду співробітника в Музею Етнографії та Художнього Промислу (1948—1950).

Регабілітація І. Крип'якевича почалася в 1951 р., очевидно в системі готування тристалітного ювілею Переяславської Угоди. Йому доручено завідування відділом історії України у новоствореному Ін-ті Суспільних Наук (новий варіянт Львівського філіялу АН УРСР), а в р. 1953 керівництво усього Ін-ту.

В р. 1958 І. Крип'якевич був обраний дійсним членом АН УРСР по катедрі історії України.

І. Крип'якевич занимає спеціяльне місце в українській історіографії. Він учений надзвичайно широкого діяпазону. Він не тільки історик усіх епох, археограф, історіограф, історіософ і немає ділянки у всіх сферах історії укр. культури де б він своїми роботами не вніс значного вкладу.

І. К-ч автор понад 600 наукових праць. На жаль більшість із них розпорошені по більше чим 60 різних видань, в тому щоденних

газет, популярних тижневиках, місячниках та календарях. Така була судьба укр. вченого, зокрема поміж двома світовими війнами, що приходилося друкувати наукові праці без наукового апарату, у популярній формі, за браком зрозуміння у громадянства для потреб укр. науки.

Але кожна зовнішньо-популярна стаття І. К-ча це — завсіди дорогоцінна перлина. Кожний рядок її опертий на всебічному знанню перводжерел із новими відважними горизонтами.

Зібрання його наукової спадщини, що готується комітетом для української студії Гарвардського Ун-ту, покаже нам наглядно його велич. Покищо ми можемо тільки приблизно схарактеризувати творчість того велетня науки.

Вона розподіляється принаймні на 7 відділів. Перші — це праці синтетичного характеру: історія укр. культури, історія України (остання версія вийшла на еміґрації під іменем «Холмського»), історія укр. світогляду, укр. побуту, війська тощо, численні статті в укр. енциклопедіях.

Слідуюча група — це численні популярні та шкільні підручники історії України, на яких виховувалися покоління укр. молоді. І. К-ч безсумніву найбільший популяризатор історії України.

Спеціяльну увагу І. К-ча притягали помічні науки та методологія історії України. Чи це була б бібліографія, джерелознавство, архівістика, дипломатика, книгознавство, хронологія, сфрагістика, палеографія — у всіх тих ділянках находимо його дорогоцінні вклади. Особливо близькі його серцю були історична бібліографія, історична географія та краєзнавство. Він усе життя невпинно збирав матеріяли, готовив колективні підприйняття зі своїми учнями. На жаль більшість із тих матеріялів пропали, як напр. підготовані в рр. 1937—1939 велика та настільна бібліографії історії України.

Четверта ділянка дослідів І. К-ча була козацька доба. Про його праці із історії Козаччини до 1631 р. ми вже згадували вище. Але у центрі його уваги була велична постать Богдана Хмельницького та створена тим великим гетьманом українська держава.

І. К-ч подарував укр. нації свої клясичні «Студії над державою Богдана Хмельницького», повну збірку документів Богдана Хмельницького та синтетичну монографію про самого гетьмана, що на жаль могла появитися тільки у редакції, на яку він не мав впливу.

П'ята ділянка — це історія його Львова. Як ми бачили вище, І. К-ч почав свою наукову карієру «Матеріялами до історії торговлі Львова». Він воскрешував тіні Русинів-властителів у Львові, Львівської Руси пол. 16 ст., цехових і не-цехових львівських робітників — даруючи нам десятки нарисів, статтей і наукових розвідок. Настільною книжкою кожного львов'янина (і не тільки львов'янина) остануться на все його «Історичні проходи по Львові».

Шоста ділянка — це місцева історія. Тут на перше місце видвигнулися дві вузькі батьківщини І. К-ча: його Галичина та Холмщина його предків.

Остання ділянка — ци видавнича діяльність. І. К-ч загально відомий як редактор наукових журналів та видань, в першу чергу інституцій, де він працював: НТШ, Укр. Видавництва (Львів-Краків) та інститутів АН УРСР. Але скала його діяльности як видавця далеко ширша. Там побіч «Історичного Вісника», органу студентів Українського Таємного Ун-ту у Львові (1923), чи «Ілюстрованої України» (Львів 1913) находимо ще «Туристику і краєзнавство» (Львів 1925), а потім «Дзвінок», ілюстровану часопись для дітей і молодежі (Львів 1911—1914).

Іван Крип'якевич займає спеціяльне місце в укр. науці. Зарядженнями Провидіння йому було дозволено не тільки дожити глибокого віку, але і не покидати творчої праці до самої смерти. Він являє собою цілу епоху. Рідкі в нас — але не тільки в нас — є випадки, що вчений активно працює протягом 63 років.

На жаль гірка чаша українського науковця не оминула й Івана Крип'якевича.

Його діяльність, яку можна розділити на дав періоди — один до 1939 р. (1904—1939) і другий після 1939 р. (1939—1964) — була гамована специфічними обставинами.

До 1939 р. він хоч і мав свободу вислову — не міг з неї зробити повного вжитку. Не займаючи університетської катедри, без матеріяльної бази реалізації своїх широко закроених плянів, він міг давати науці — при усіх своїх титанічних зусиллях — лише фраґменти свойого потенціялу.

Від 1939 р., маючи теоретично до диспозиції і університетські катедри і інститути Академії Наук — він був обмежений суворою цензурою чужого режиму, що не тільки не був зацікавлений у розвою українських гуманістичних наук, але й робив усе, щоб до такого розвою не допустити.

Одначе, у всіх обставинах Іван Крип'якевич зумів осягнути максимум можливого. Він виховав до 1939 р. і після 1939 р. покоління укр. істориків, передав їм свій творчий запал, досвід праці десятиліть, та повагу до гуманістичних дисциплін.

Можна сміло сказати, що українська історична наука в Україні ледве чи могла б пережити своє «время люте» — якщо у Львові і Києві не променювала б своїм авторитетом та лицарскостю шляхетна постать великого вченого Івана Крип'якевича.

Закінчуючи цих кілька слів не можу не згадати його величі як учителя. Його відношення до своїх учнів було незвичайно тепле й сердечне, при задержанні потрібної дистанції. Хоч зайнятий заробковою працею та численними науковими та громадськими справами, він усе був до диспозиції своїх вихованців. Не розпоряджаючи сам грошевими ресурсами він використовував усі свої зв'яз-

ки для того, щоб хоч частково допомогти грошево одному із своїх безгроша студентів, хоч та невдячна роля поміж студентами та інституціями з капіталом але без зрозуміння вартости для науки знову пожерала його і так обмежений час.

Я сам був свідком, як в рр. 1936—1939 І. К-ч кожного тижня, принаймні кілька разів, заходив до створеної ним історичної робітні джерелознавчої комісії НТШ і дізнавався про справи своїх учеників. При тому він ніколи не з'являвся без подарка. Переживаючи з молодим адептом науки усі хвилини під'йому та розчарувань він усе мав із собою або якесь рідкісне видання (за яким даний молодий вчений безуспішно шукав), або принаймні кілька бібліографічних карточок з цінними інформаціями, які даний студент міг переочити.

А що найважніше: він заставляв молодого кандидата на історика від самого початку мати ширшу перспективу на предмет свого досліду, розріжнювати центральні проблеми від маргінальних. Сам пригадую собі той шок, який довелося мені пережити зимою 1937/38 р. Тоді я опрацьовував архівні та друковані матеріяли відносно особи політичної приятельки гетьмана Івана Мазепи, княгині Анни Хольської (що була зв'язана різними вузлами зі Львовом). Як велике було моє розчарування, коли показавши своєму учителеві гори зібраного мною матеріялу, я дістав від него як відповідь, що він не може тепер зі мною говорити про мої проблеми, бо я їх власне ще не знаю! Я, що зібрав працею тижнів оці гори матеріялів! Зобачивши мою реакцію І. К-ч з лагідною усмішкою додав, що за яких 10 днів, коли я виеліміную з моєї гори принаймні 9/10 менше важних матеріялів і оставлю тільки те, що дійсно важне, він з приємністю пройде зі мною усі проблеми. Протягом слідуючих 10 днів я днями й ночами проходив через мої дорогоцінності. Прочитував кожну записку по 10 і більше разів, стараючись її врятувати як дуже важну для зрозуміння даної проблеми. Але наказ був наказ. Одна селекція замінила другу — і за 10 днів я не тільки перфектно оволодів усім матеріялом, але мені відкрилися очі на дійсні проблеми.

Для мене як і для всіх своїх учеників Іван Петрович Крип'якевич останеться на завсіди дорогим вчителем і другом. «Johannes de fabulis» — як він звик себе називати в нашому колі.

С. Волинець

У ПЕРШУ РІЧНИЦЮ СМЕРТИ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

СПОГАД ПРО ПРОФ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Як учень Філії Академічної Гімназії у Львові, знав я з вигляду професора Івана Крип'якевича ще перед першою світовою війною. Але тоді моїм учителем історії, в 7-ій і 8-ій клясі, був д-р Степан Томашівський.

Ближче познайомився я з проф. І. Крип'якевичем щойно після війни, як студент українського підпільного університету і його слухач.

Головним предметом, що його викладав проф. І. Крип'якевич, була методика історичних дослідів. Цю дисципліну викладав він дуже солідно, бо сам був знаменитим її знавцем. Був послідовником німецької школи в тій ділянці, а зокрема проф. Е. Бернгайма, але поручав нам познайомитись з французькою школою методики історичних дослідів і радив читати зразковий твір з тієї ділянки, написаний двома французькими авторами, а саме Шарле Віктором Лянґлюа і Шарлем Сеньобо.

Дуже високо цінив світової слави німецького історика Теодора Момзена, автора безсмертної і неперевершеної римської історії (Römische Geschichte) і радив кожному з нас прочитати цю працю, що дехто з нас і зробив.

Якщо йдеться про всесвітню історію, то тоді була мода вчитуватись в багатотомну історію німецького історика Фрідріха Шлоссера. Проф. І. Крип'якевич радив нам замість неї читати всесвітню історію баварського історика Леопольда фон Ранке, а передусім познайомитись із його 24-томною історією Німеччини, Франції й Англії. Проф. І. Крип'якевич вважав, що познайомлення хоч з кількома томами тієї історії, познайомить нас на практиці з розумною методикою історичного досліду. Сам проф. І. Крип'якевич світової історії в нас не викладав і про ті речі говорив на семінарі методики, який сам провадив і який відбувався в його помешканні при одній з бічних вулиць від вул. Кохановського.

Крім викладів історичної методики проф. І. Крип'якевич читав теж лекції на тему історії гетьманщини. На цю тему і за його вказівками опрацював я тему «Культура й побут Гетьманщини в роках 1725—1775». Цю працю робив я на основі діяріїв М. Ханенка і Якова

Марковича, що за рекомендацією проф. І. Крип'якевича я був визичив у бібліотеці Н.Т.Ш.

Крім тієї бібліотеки користалися ми теж з багатої й цінної бібліотеки проф. І. Крип'якевича. Він радо позичав нам з неї книжки і ми по використанні солідно йому ці книжки повертали.

Коли я і мої товариші брались до писання призначених нам праць, проф. І. Крип'якевич відбував з нами спеціяльний семінар на тему, як братись до такої праці. В першу чергу ми мусіли познайомитись з технікою такої праці. Він на практиці увів нас у цю техніку. В його домашній науковій робітні було багато коробок з дикту від цигаркових гільз до цигареток фірми «Якобі Антінікотін». В тих коробках були систематично поскладані одна біля другої малі карточки з різними виписками й гаслами, що їх треба було виловити в часі уважного читання джерел, на основі яких ми писали наші праці.

Виклад і вказівки проф. І. Крип'якевича були такі ясні і прозорі, що ми зразу збагнули, в чому справа і з запалом взялись до роботи. Той запал вмів він у нас викликати тим більше, що ми його не тільки поважали, але й любили.

За кілька місяців я свою працю викінчив і віддав її проф. І. Крип'якевичеві. Він був з неї вдоволений, але порадив зробити кілька поправок і додати кілька незначних додатків. Я приніс її до хати і взявся до її доповнення. В часі того сталось для тієї праці і для мене нещастя. Вночі, в помешканні моїх родичів, у яких я мешкав, польська поліція зробила ревізію під проводом комісара Чеховського. Він дуже зацікавився моїм манускриптом, а ще більше тими малими карточками, що були поскладані в коробках «Якобі Антінікотін», гадаючи, що це якась «вивротова література». Нічого не помогли мої вияснювання, що це невинна наукова праця. Чеховський казав шпіцлям забрати цю працю враз з таким трудом і затратою часу виготовленими карточками.

Так пропала моя праця, яку проф. І. Крип'якевич обіцяв надрукувати, враз з іншими університетськими матеріялами.

Виклади проф. І. Крип'якевича відбувались в Народньому Домі при вул. Рутовського, в обширних, кількакімнатних приміщеннях тодішньої «Академічної Громади». Щоб ввести в оману поліцію, яка слідкувала за «Академічною Громадою», ми не світили електричного світла, а робили записки з викладів проф. І. Крип'якевича при світлі парафінових свічок і то відповідно прислонених. При вхідній брамі до Народнього Дому дижурували студенти, що не мали в тих годинах викладів. Вони, при наближенні поліції, давали нам про це знати й ми відповідно затирали за собою сліди, що ніби ми відбуваємо невинне засідання «Академічної Громади», а професор зникав у котрійсь із гімназійних кляс на вищих поверхах.

Семінарі проводив проф. І. Крип'якевич сам, бо не мав асистента. Вони відбувались в його помешканні, звичайно в пополудневих годинах.

Проф. І. Крип'якевич відносився до своїх студентів, як до молодших товаришів. Заохочував їх до ставлення питань, коли їм щось не було ясне. Здобув повне наше довір'я і любов через свою незвичайну скромність. Ніколи не ставав на професорські котурни. Його виклад мав більше характер товариської, дружньої гутірки. До викладу був все старанно приготований. Не читав його зі скрипту, а мав перед собою карточки з диспозицією. Коли йому хтось поставив питання, на яке він з місця не міг докладно і основно відповісти, він до того признавався і обіцяв дати на нього відповідь на наступному викладі. Це він і робив і за це ми його дуже поважали і любили.

У часі другої світової війни зустрічав я кілька разів проф. І. Крип'якевича у Львові, на терені Українського Видавництва. В розмові він жалувався, що з часів його праці в українському університеті, як і пізнішої праці, йому не пощастило залишити по собі якусь групу своїх учнів. Він казав, що мав деякі надії на Миколу Пасіку й на мене але ми обидва пішли по журналістичній лінії й пропали, як постійні працівники на відтинку історії. Це правда, але теж правда, що те, чого ми, його колишні слухачі, навчились від нього, залишилося в нас як великий скарб.

Останній раз прийшлось мені бачити проф. І. Крип'якевича літом 1944 р. в Криниці на Лемківщині, де тоді спинилась була на короткий час хвиля втікачів з усіх закутків України. Проф. І. Крип'якевич не поплив з тією хвилею дальше на захід. Він вернувся до Львова до свого варстату праці, до своєї безцінної бібліотеки, без якої він, мабуть, не бачив ніякої перспективи для себе.

Miscellanea

Н. Полонська-Василенко

ДО ІСТОРІЇ АРХІВІВ КИЄВА

(Зі спогадів)

Року 1893 мій батько, полковник артилерії, був призначений помічником начальника Артилерійського Складу в Києві. Він почав знайомитися з досить численними відділами цієї установи. До неї входив між іншим так званий «старий арсенал». Так називали величезний будинок, що його було збудовано наприкінці XVIII століття за часів Павла навпроти Святої брами Києво-Печерської Лаври. Це була колосальна будова на два поверхи; міцність будови була така, що великі гармати ввозили на другий поверх по похилій «апарелі». На вулиці вздовж стін будинку було розташовано гарними пірамідами старовинні гармати. В цьому будинкові між двома поверхами був великий приблизно на ріст людини низький поверх без вікон, а його називали «межэтажное пространство» — «міжповерховий простір». Ніхто не цікавився, що було там і батько мій був дуже здивований, коли побачив в ньому величезні купи старих паперів початку XIX ст. Здивування його ще збільшилося, коли виявилося, що це дорогоцінний архів II Армії, що була розташована в Україні в 1810—1840-х роках.

Батько мій дуже цікавився історією України взагалі, та особливо історією Києва. Він почав розбирати архів, що було справою дуже тяжкою. До нього ніхто не цікавився ним, справи лежали купами, без системи, без порядку, багато перетворилося на мотлох і треба було розглядати кожну справу — одну за одною. Батько мав багато обов'язків по службі, він працював в Управлінні складу щодня, до 4 години, і лише в свята та неділі міг дозволити собі на цілий день піти до «міжповерхового простору» і там поволі переглядати купу за купую — порядкувати архів. Працював він один, помічників, звичайно, не мав, бо сторонніх помічників запрошувати було не зручно, а серед службовців складу не було ні підготовлених для архівної праці людей, ні аматорів, що пішли б розбирати «мотлох» в свята. Але неділь та свят було замало. Батько працював в архіві і під час своїх відпусток, коли ми з матір'ю виїздили кудись з Києва. Для архіву було зроблено стелажі, проведено електрику.

Протягом кількох років батько впорядкував архів, поскільки це було можливе. Він систематизував справи, перенумерував їх, на ко-

жну повісив металевий нумер, склав стислий опис. Так виглядав архів в 1914 році, коли почалася І Світова війна, і коли йому довелося їхати на фронт. Дальша доля архіву мені не відома, тому що батька було забито року 1917, а що було під час революції з цим будинком, я не знаю.

В наслідок систематизації архіву було виявлено кілька тисяч справ. Більша частина їх мала суто військовий характер, торкалася управління армією, постачання, судових справ тощо. Цікаві документи, які освітлювали взаємовідношення військового начальства з цивільним та з міським населенням взагалі. Дуже важливі справи, що торкалися декабристів — офіцерів II армії. Чимало справ архіву батько використав для своїх статтей, що були надруковані в «Известиях Киевского Отделения Императорского Военно-Исторического Общества», в «Русском Архиве», в «Русской Старине». Серед цих статтей цікава одна, присвячена біографії декабриста Башмакова, що був з командира полку «понижений» до ступня рядового солдата. Кілька статтей про Київ надрукував батько на підставі цього архіву.

Але звичайно, один працівник, як би ретельно не працював він, не міг належно використати матеріяли цього багатого архіву.

Року 1918, після смерти батька, я звернулася до В. Л. Модзалевського, що стояв на чолі новозаснованого архівного управління. Я раніш не була знайома з ним, але сподівалася, що зможу зацікавити його долею цього архіву. Я пішла до нього і взяла з собою коротеньку записку про архів, його історію та зміст. Але я була здивована тим холодом, з яким прийняв В. Модзалевський мою інформацію, видно було, що ця інформація, як і самий архів, не зацікавили Головного керівника. Долі архіву за совєтських часів я не знаю.

Яр. Гудницький

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ КАНАДИ

Одна з непросліджених справ в історії українців Канади, це справа «першого» українця й «перших» українських поселень у цій країні. Сьогодні вже немає сумніву в тому, що українці були в Канаді перед 1891 роком.

Дотеперішні досліди йшли одначе в напрямі устійнення *індивідуальних* поселенців чи проїжджих. Здається, що настала пора почати розшуки й над *груповими* (колективними) поселеннями перед 1891 роком. Розуміється, що такі розшуки треба провести в відповідних архівах, державних і приватних. Об'єктивність наукового досліду вимагає, щоб українське поселення розглядати не тільки із «східного», але й із «західного» (тихоокеанського) побережжя. Тут хочемо вказати на одну справу, що як досі випала з поля зору наших істориків.

Маємо на увазі архіви Гудсон-Бейської Компанії, що зберігають важливі документи до історії західної Канади, в тому й до побережжя Пацифіку. Зокрема важливі документи, що в'яжуться з відомим царським «указом» із 4 вересня 1821 р., що намагався леґалізувати в міжнародно-правному аспекті анексацію західного побережжя Північної Америки й викликав живу реакцію з боку США й Великої Британії.[1]

Цим «указом» була затривожена й Гудсон-Бейська Компанія, що вела торгівлю хутрами в т. зв. «Руперт-лянді», тобто в західній Канаді. І ось рік після виходу указу управа її в Лондоні вислала своїм представникам Голдейнові й Камеронові (Haldane and Cameron), що тоді перебували на заході північно-американського континенту (дистрикт Колумбія), щоб між іншим прослідити, чи східні слов'яни («росіяни») мають які постійні оселі над Тихим океаном. Ось текст цього доручення:

> „6. The Russian Government have published a Ukase, prohibiting any other Nation trading within certain Limits; Copy of this document is enclosed (No. 5). This matter has been the subject of some correspondence between the American and Russian Governments as you will see by the public papers, it has been noticed by His Majestys

[1] Див. працю д-ра М. Гуцуляка, *Українець — співтворець кордонів Канади й Аляски*, Ванкувер—Торонто, 1967 і рецензію В. Ю. Кисілевського в «Українському Історику», чч. 1—2, 1967, стор. 121—122.

Ministers. You will endeavor to ascertain the number and tonnage of the Russian Vessels that have appeared on the North West coast in the neighbourhood of the Columbia; *whether the Russinas have made any fixed establishments* (підкреслення наше); and you will transmit every information you can collect on this subject" (letter of Nov. 4, 1822).[2]

Не без значення тут і попередній лист Гудсон-Бейської Компанії до губернатора Дж. Сімсона в справі протидії російської експанзії:

„13. The Russians are endeavoring to set up claims to the North West Coast of America as low as Latitude 51, and we think it desirable to extent our trading post as far as to the West and North from Frazers River in Caledonia, as may be practicable, if there appears any reasonable prospect of doing so. It is probable that the Rritish Government would support us in the possesion of the Country, which may be occupied by trading posts, and it is desirable to keep the Russians at a distance".[3]

Тоді коли текст цих листів оприлюднено друком, відповіді на них (якщо така була) досі не надруковано. Треба припускати, що обидва представники компанії Голдейн і Камерон виконали доручення головної кватири в Лондоні, дослідили кількість і якість «російських» поселень на Заході і написали про це своїм зверхникам. Треба б прослідити в Гудсон-Бейських архівах, яка була їхня відповідь у цих справах, а теж що відписав Сімпсон.

Ось одне із завдань для української-канадських (чи американських) істориків, що чекає свого здійснення.

[2] *The Publications of the Hudson's Bay Record Society.* III. Minutes of the Council Northern Depart. of Rupert Land 1821—1831. London, p. 335.

[3] Letter of Feb. 27, 1822; *op. cit.*, p. 303.

Мемуаристика

Михайло Єреміїв
б. Секретар Центральної Ради

ЗА ЛАШТУНКАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

(Сторінки зі спогадів)

В одному листі до автора цих рядків, проф. Д. Дорошенко зауважує, що його «Доба Центральної Ради» має велику недостачу, а саме, що вона подає тільки важливіші факти та документи з діяльности нашого першого парляменту, але майже нічого не згадує про техніку його праці, ні про тих непомітних працівників, що виконували практично цю роботу совісно, віддано і, часто, з небезпекою життя, не залишивши, при тому, в історії жодного сліду. Знаючи мою ролю в організації праці Центральної Ради, незабутній автор «Історії України», з властивою йому щирістю та безпосередністю, просив у мене матеріялів для виправлення цієї хиби, щоб скористатися з них для другого видання. Але, не так склалось, як жадалось. Політичні події нас розлучили і невблаганна та передчасна смерть несподівано перервала працю цього шляхетного та напрочуд плідного історика і мені залишилося невідомим, чи він щось зробив в напрямку задуманого ним, дуже поважного доповнення до своєї «Доби Центральної Ради». Можливо, що в його архіві щось залишилося і ще колись побачить світ, але час йде, рідшають ряди діячів Центральної Ради і надходить останній термін подати до відома громадянства інформації, які мали послужити матеріялом для мистецького пера незабутнього Дмитра Івановича.

І. Вдосвіта

Революція 1917 р. застала свідомих українців Києва та інших осередків української національної думки в дуже сумному стані.

Піднесення українського руху після невдачі революції 1905 року викликало, натурально, відповідну реакцію російського уряду, який завжди був свідомим небезпеки існування українського націоналізму для «Єдіной Неделимой», але, на цей раз, вже реакцію більш гнучку і, так би мовити, більш культурну, ніж старе валуєвське: «Не било, нет і быть не может». Уряд вже не настоював на неіснуванні української нації, а старався, в противагу автономістичним

тенденціям українців, утворити верству «вірних малоросів», на зразок галицьких «поцтівих русінуф».

З нововідродженою українською пресою боролися вже не заборонами та в'язницями, а покутами й конфіскатами і то в такій мірі, що українські часописи танули як віск на сонці. Натурально і тут українці залишилися вірними своїй віковічній тактиці йти вроздріб і, замість того, щоб утворити один-два поважних органів з відповідними фаховими редакціями, бо, в принципі, всі були однодумці, наплодили пару десятків ефемерних публікацій, редактори яких не знали газетної техніки, а, спеціяльно, комерційного боку справи, а тому не мали передплатників. Цей рід патріотизму був у тодішніх українців такий рідкий, що один дотепний киянин надрукував на своїй візітній картці, замість фаху, чи титулу, «передплатник „Ради"», що було значно рідкіснішим станом ніж університетські, чи докторські дипломи. Наведу, як приклад, голосний кінець журнала «Огні» Олени Пчілки, коли редакторка закрила своє видання, надрукувавши в останньому числі трагічного відкритого листа до київського губернатора, який, правдоподібно, був з того задоволений, бо добився свого.

Ця підтримка малоросійщини поступала наперед так швидко, що коли б час дозволив, то, безперечно, з'явилися б, потроху, урядові публікації українською мовою для пропаґанди «неділімческих» ідей. Початок був уже покладений акцією енергічного та талановитого почаївського ченця Віталія Максименка, що вже в 1908 р. почав видавати приватно релігійні брошури українською мовою і встановив щорічну прощу на козацькі могили під Берестечком, з метою пропаґанди «Єдіной».

Цей новий напрям урядової політики зактивізував цілу групу «малоросів», які називали себе «Богданівцями» на відміну від свідомих українців, яких вони називали «Мазепинцями». Органом «Богданівців» став найстаріший київський часопис «Киевлянин», який, як на сміх, видавали нащадки давньої української шляхти Піхно і Шульгин і де працювали члени Державної Думи Савенко і Демченко, а також організатор богданівських школярів, учитель Храпаль.. Як на сміх серед «неділимців» не було жодного росіянина, а самі українці з діда прадіда. Дехто з них, а саме Піхно замолоду був великим прихильником ідей Шевченка і, навіть, відсидів деякий час у в'язниці, але з часом цілком змінив ідеї. В цім колі визначалася також родина Юзефовичів, батько яких був автором напису на пам'ятнику Богдана на Софійському майдані: «Богдану Хмельницкому Единая Неделимая Россія». Цей напис був більш як півстоліття програмою боротьби з українцями і уряд Центральної Ради звелів його знищити.

Храпаль водив своїх школярів маршувати вулицями Києва під спів, по черзі, російських та українських пісень і писав патріотичні вірші, з яких пам'ятаю один; який перефразовував заклик Наполеона під пірамідами:

«Десять віків з хреста Софії глядять на вас, богатирі, тут гріб творця Руси закона і Правди руської землі».

Хоч ця пропаґанда була дуже примітивна, але цей поворот урядової політики міг би стати для нас дуже небезпечним, коли б «Богданівці» мали більше інтелектуальних сил, але вони — з одного боку були дуже бідні на інтеліґенцію, а з другого — мимоволі мусіли йти одною дорогою з так званою «чорною сотнею», крайньо-правими елементами, яких не можна було, навіть, назвати політичною організацією, бо це просто були ватаги, готові за гроші бити кого вказано, і які, в часи революції, поповнили перші шереги большевиків. Цей союз Богданівців з чорносотенцями дуже допоміг українцям, бо він здобув їм симпатії інтеліґенції і преси Російської Імперії, які принципово ненавиділи чорносотенців і ще собі не усвідомили небезпеки українського націоналізму для російського імперіялізму.

Але головоною загрозою українському рухові була не урядова політика, яка скоріше його зміцнювала, бо дія викликала протизаходи, а загальна аполітичність, яка захопила того часу широкі верстви української молоді. Буйний розвиток промисловости наприкінці XIX і напочатку XX століть потребував напруження всіх інтелектуальних і технічних сил імперії. Потворилися нові університети, політехніки й технічні школи, і українська молодь кинулася з головою в науку, залишаючи тим часом набоці інші ідеали. Наш студент, що ледве животів на якихось 10—15 карбованців місячно, що як раз вистачало, щоб не померти з голоду, діставши диплом одержував негайно посаду на 300—400 карбованців, а за кілька років і подвійно, і мусів бути дуже ідейним і великим патріотом, щоб від цього відмовитися. Замішаний же в український рух, він попадав під таємний нагляд поліції й часто дальша його кар'єра була утруднена. Цей стан речей приводив до того, що українські громади по вищих школах, які були нелеґальні, ледве животіли. В київській Політехніці, наприклад, на 3 000 студентів, з яких принаймні 60% були українці, Громада нараховувала 50—60 членів, а в Університеті на 5 000 студентів ледве сотню. В жіночих вищих школах було ще гірше. Наші так звані «масовки» весною на Дніпрі, або в іншій чарівній околиці Києва збірали 100—150 студентів, себто приблизно один відсоток загального числа учнів вищих шкіл. Хоч це були маніфестації суто-українські, але в них українською була тільки мова, а здебільшого промовці трактували загально-революційні сюжети, бо в ті часи самі скрайні національні ідеї не йшли далі автономії та загальноросійської федерації. Але й такі, досить невинні, сюжети трактувалися досить мляво, бо треба було остерігатися провокаторів, які існували в усіх групах населення. До того, після славного Мармарош-Сигітського процесу в Австрії, який щойно тоді закінчився і, де було доведено, що російський уряд допомогав фінансово москвофілам, поліція, щоб віддячити, пустила поголоску, що український рух підтримується австрійським урядом, що дуже сподобалося росіянам. В дійсности, нічого подібного не було: наші організації були дуже

бідні й ми ледве животіли. Під час моїх трьох студентських подорожей закордон (на Студентський З'їзд і на Ювілей Івана Франка у Львові і на Сокільський Здвиг у Празі) я зустрічав силу політичних осіб і виступав на багатьох зборах, але все їздив на власний кошт і ніхто мені не пропонував жодних субсидій.

Тогочасне українське студентство в Києві було зорганізоване в так зване Інформаційне Бюро, складене по одному заступнику від кожної школи, яке збіралося щотижня для взаємної інформації і, як беззмінний член цієї інституції за моїх студентських часів, все що я подав я пишу на підставі мого власного досвіду.

У тодішньому Києві, на пів мільйона мешканців, нараховувалося заледве пара десятків свідомих українських родин, які вживали дома української мови. Ми, молодь, знали майже всіх особисто, в обличчя, або з репутації й дивилися на всіх цих Лисенок, Чикаленків, Щербаківських, Біляшівських, Яновських, Грушевських, Старицьких, Тобілевичів і т. д. з пошаною і з деяким острахом, як дивляться на музейні речі. На святах чи зборах, де назагал всі говорили по російськи, ми молоді прислуховувалися майже з побожною повагою до їх розмов по-українському і від захоплення підштовхували один одного, бо тоді можна було прожити життя в Києві і не чути, поза приїжджими селянами і продавщицями молока, ані слова по-українському. Всі ми, молоді, натурально прекрасно знали по-українському, але нам бракувало наукової й культурної термінології, бо всі школи були російські, а вести культурну розмову без термінології було дуже тяжко і легко було попасти на слизьке.

Було в Києві тоді тільки дві українські крамниці: книгарня «Вік» і «Український фотографічний склад» Манусевича. Книгарню, яка була досить інертна, поліція толерувала, а жвавого та незалежного Манусевича часто зачіпали за українську фірму. Він вимовлявся тим, що це ж по російськи, але малописьменний маляр наробив помилок і що він дасть направити, поліцай діставав карбованця і залишав його в спокою до наступного разу. Так він і протримався, аж до Центральної Ради і був єдиним на ввесь Київ, що не мусів переписувати свою фірму по-українському.

Взагалі, в ті часи українське життя в Києві виявлялося назовні майже виключно в артистичній ділянці. Традиційний «Малоросійський» театр перейменувався на «український» і став, поруч зі старим фолкльористично-історичним репертуаром виставляти модерні українські й перекладні п'єси. Добір артистів був надзвичайний і мені, ще малому, довелося бачити декілька разів Заньковецьку, а також всіх трьох братів Тобілевичів. Не вважаючи на мій молодий вік, враження було таке, що я й зараз пам'ятаю кожний рух цих надзвичайних артистів. Київська консерваторія також швидко українізувалася під проводом Лисенка, Любомирського, Турчанського, Зотової й інших. Славний Пилип Мишуга також давав там іноді лекції найталановитішим співакам. Учні консерваторії улаштовували, звичай-

но двічі на місяць концерти в Народній Авдиторії на Бульварно-Кудрявській вулиці, які реґулярно збирали повну залю. Там також частенько виступали новостворені українські хори під керівництвом Кошиця, Стеценка, Надеждинського, Злобіна та інших. Один з таких хорів, в якому я також брав участь з моїми сестрами, був організований Андрієм Макаренком майбутнім Членом Директорії, людиною надзвичайно живою і доброю, з яким, ще з того часу, я був у тривалій приязні. Українські номери стали з того часу необхідним елементом всіх, модних тоді, благодійних концертів, де спеціяльно «Гетьмани» викликали бурхливі овації. Тоді ж, після першої революції, відновилися реґулярні Шевченківські концерти, які щорічно набирали більше значення і потроху перероджувалися в щорічний перегляд українських сил Києва. Потроху, рівнобіжно з місцевими аматорськими силами, вони стали притягати знаменитих професіональних артистів як з України, так із-за кордону. Там виступали Мишуга, Цесевич, Лоський, Дракуля та інші тогочасні корифеї.

У 1910 році київські українці спромоглися, навіть, на спільну подорож пароплавом на Могилу, яка зібрала до тисячі прочан, але незважаючи на знаменитий успіх, ця маніфестація пізніше не була повторена.

Але всі ці, досить поважні вияви національної свідомості, були поверхові і не просякали в гущу населення. В театрах, на концертах, чи екскурсіях майже вся публіка говорила вперто по-російському, очевидно з сильним українським акцентом, хоч усі, майже без винятку знали добре, або, навіть, дуже добре по-українському. Але в ту добу сама назва «українець» була ще якоюсь чужою та дивовижною, бо українська література її ніколи не вживала. Писалося і говорилося: Україна, український і, навіть, дуже рідко українка, але термін українець був у ту добу новотвором, який тяжко проходив у життя. Отже, немає нічого дивного, що перше число нашого гімназіяльного журнала, який ми видавали з Євгеном Нероновичем та Петрусем Чикаленком, починалося словами: «Українець, що то є?». Фактично одинокою поважною українською інституцією була, в ту добу, кооперація, яка, маючи безпосередній стосунок з народніми масами, була зукраїнізована майже на 100%.

Незважаючи на цю величезну інерцію населення тогочасної України, український рух, правда дуже поволі, але все більше набирав сили і його поступ ставав би все швидшим, як би воєнна хуртовина не перемішала всі карти. З вибухом війни українська преса була негайно заборонена, одинокий український осередок Києва — Український Клюб перемінений на шпиталь і всі «мазепинці» попали під підозріння в австрофільстві, що не було в воєнний час жодним жартом. Грушевський і ще дехто були депортовані, інші (Петлюра й Винниченко) втекли до Москви, молодь змобілізовано й відправлено на фронт, а техніки, в тому числі і я, в технічні частини в запіллі. Я попав у Хвастів, як помічник директора воєнно-тракторної майстер-

ні. Ці події майже зовсім спинили діяльність і так слабеньких українських громад по високих школах України.

На самому початку війни на Україні сталися деякі події, які залишилися невідомі історикам, а тому про них варто згадати.

При оголошенні мобілізації на Київському Поліссі, де був наш родинний маєток, а саме в Макаровській окрузі, вибухли досить великі розрухи. Цього можна було очікувати, бо наш район був знаний ще з часів Гайдамаччини як бурхливий та небезпечний. Тут ходив колись Чортовус з своєю ватагою, тут переховувався Залізняк перед повстанням і населення ще за моїх часів зберегло старі козацькі ціхи. В кожній хаті була рушниця, гарно вирізьблена порохівниця, видовбана в оленячім розі, а також мисливська торба, зроблена традиційно з борсучої шкури з випханою соломою головою.

Хлопці ходили на засідки, не питаючи чий ліс, подорожувати вночі було небезпечно і, навіть, під большевиками моє рідне село Забуяння, ставило завзятий опір червоним під проводом отаманші Марусі, колишньої товаришки моїх дитячих забав.

Отже, як тільки мобілізація була оголошена, декілька тисяч хлопців на місце того, щоб зголоситися, втекли в ліси, потворили ватаги і декілька днів ходили від села до села, накладаючи харчову контрибуцію на дідичів і підмовляючи селян до повстання. Але вони не мали справжніх ватажків, ні політичного проводу і справа закінчилася в Макарові, старо-козацькому сотенному містечку, де урядник Лисиця застрелив одного хлопця, а решта, не маючи інших виглядів, зголосилися до військової округи і не були покарані.

Інший невідомий факт це спроба поручника Віктора Чехівського проголосити вже на початку війни незалежність України. Молодший брат Володимира, майбутнього Голови Уряду Директорії і Миколи, майбутнього коменданта Сіро-жупанної дивізії, Віктор, окрім патріотизму визначався енергією і одчайдушною сміливістю. Після революції 1905 року, в якій він брав дуже чинну участь, він зорганізував групу українських терористів, з якими нападав на різні Уряди й забірав гроші на революційні цілі. Він вів цю справу так вдало, що не викликав жодних підозрінь і в часі мобілізації був призначений в охорону Генерального Штабу армії, який містився в Києві на Печерську. Охорона складалася майже з самих українців і він підмовив кількадесят одчайдушних хлопців захопити вночі Штаб і проголосити по радіо незалежність України. Все вже було підготовлене, коли він пішов ввечорі попрощатися з родиною і брати його вмовили не вести з собою на певну смерть кількадесят несвідомих вояків. Він зрікся свого проєкту, але, правдоподібно, за ним уже слідкували, бо висланий невдовзі на фронт, він був вбитий в перший же день. Його джура оповідав його братам, що куля вдарила йому просто в потилицю, в той час, коли він дивився в бінокль на ворожі окопи. Жодного дослідження в цій справі не було.

З Хвастова, де я пробув майже рік, мене було перенесено до Києва, для праці при Генеральнім Штабі, де я пізнав поручника М. Міхновського і полк. О. Пилькевича, з якими я заприязнився на ґрунті національних ідей.

З огляду на мою участь у Шевченківському ювілеї в січні 1914 року, за яку я відсидів певний час у в'язниці і, яка була відома цілій Україні, вони мали до мене повне довір'я, а я, натурально, знав М. Міхновського з репутації і довіряв йому цілковито. Він зблизька показався дуже приємною і культурною людиною і наша приязнь тривала до самої його смерти, не вважаючи на різницю політичних концепцій.

Ставний, огрядний, завжди чисто убраний, він ніяк не був похожий на сільського поповича, яким він був вдійсности і, незважаючи на свою революційну минулість, був, у ранзі поручника, оборонцем в найвищому військовому суді і був у дуже добрих стосунках з усім генералітетом.

Він був добрим промовцем, говорив ясно й імпонуюче — й добрим організатором, але мав відому українську хибу — повну голову проєктів, всі добрі, всі логічні, але не мав хисту підібрати собі відповідних співробітників, а тому його ідеї здебільшого назавжди залишалися в стадії проєктів.

Одним із таких проєктів, який правдоподібно залишився невідомим його біографам, була його спроба заложити підвалини українського війська ще перед революцією. Було це, оскільки собі пригадую, наприкінці 1916 р., коли він запросив мене до Українського Клюбу, де українці залишили собі пару невеликих світлиць, і я застав там інж. В. Коваля, якого знав з Політехніки, а також познайомився з поручником Ганом воєнним інвалідом, кооператором О. Степаненком і ще з одним паном, який, наскільки собі пригадую, був адвокат Ф. Крижановський, а в майбутньому Заступник Голови Центральної Ради.

Перед цією, далеко не одноцільною і нефаховою авдиторією, М. Міхновський виклав свій плян утворення українського війська, який полягав в тому, що кожний вояк російської армії, який є родом українець, мусить вважати себе вояком майбутньої української армії. Цей плян був дуже добрий та логічний і ходило лише про організацію відповідної пропаґанди, але невдовзі вибухла революція і, дорога Міхновському ідея організації українського війська стала на реальний шлях. В кожному разі це зібрання можна справедливо вважати першою спробою створення української воєнної сили.

Пізніше М. Міхновський приклав багато сил та труду до організації реальної воєнної сили, в чому я був його вірним та постійним співробітником, але він був занадто юристом, а не революціонером і не мав жодних даних, щоб бути вождем. Він легко досягав великих успіхів, але уступав свої досягнення іншим також дуже легко. Обраний до Центральної Ради він не був майже на жоднім засіданні

й ніколи не використав цієї трибуни. Обраний членом Українського Генерального-Військового Комітету, він не використав своїх можливостей і легко уступив перше місце Петлюрі. Маючи поважні симпатії до старовинного гетьманського устрою, він при Гетьмані не використав своїх можливостей, а, навпаки, цілком відійшов від політики. Саме в день гетьманського перевороту відбулася наша остання зустріч. Три тижні тому я пішов був у відставку з Центральної Ради, передбачаючи катастрофу і, коли вона сталася, йшов сумно Бібіковським бульваром, снуючи невеселі думки. Зненацька хтось мене покликав по імені. Це був Міхновський, який їхав візником на двірець і попросив мене його відпровадити.

— Ну щож, догулялись?, — сумно запитав він мене, коли я сів поруч.

— Догулялись, та не всі, — відповів я. — Тепер це для вас широке поле діяльности.

— Помиляєтеся, — відповів він ще з більшим сумом. — Такі речі мені не до смаку і я вертаюсь до Харкова до свого адкокатського кабінету.

Я відпровадив його на двірець і зауважив, що він був ще сумніший за мене і це було наше останнє побачення. За Гетьмана я не дуже показувався на людях і про нього нічого не чув, а за Директорії його також не було видно в Києві. Після захоплення Харкова большевиками він повернувся до Києва цілком здеморалізований і залишився у Є. Чикаленка.

Я спинився так довго на особі М. Міхновського не тільки тому, що він був, в добу політичного маразму, одним з найвизначніших українських діячів, а, також, ініціятором організації української збройної сили, а, власне, тому, що певні (щоб не сказати — непевні) елементи, яким бракує вождів, вовтузяться з світлою пам'яттю цього визначного патріота, представляючи його зовсім не таким, яким він в дійсности був.

Незадовго перед революцією мене, заходами вже згаданого В. Коваля, було перенесено на цівільну посаду заступника керуючого технічним відділом Товариства Західніх Земств, потужної організації, яка ховала від військової служби багато українців. Товариство, на представлення В. Коваля, випросило мене у Генерального Штабу, де фактично мені не було чого робити і це дало мені можливість відновити зв'язки з українськими діячами в Києві і, з вибухом революції, взяти ближчу участь в організації українського політичного життя. Тимчасовим центром його була родина Чикаленків, де я приятелював з старшими синами Левком і Петрусем, яких знав віддавна. Петрусь, мій шкільний товариш, був в той час в полоні в Німеччині і працював по утворенню з полонених українських дивізій. Це був дуже гарний і милий хлопець, веселий та легковажний, якого всі любили. По вибуху революції німці його звільнили і він через Швайцарію та Швецію повернувся додому. Він був один час секретарем

Винниченка і, під час Директорії знов виїхав закордон. Мав нещастя повернутися на Україну шукаючи батька, який вже був у Львові, був заарештований і депортований на Соловки, але по дорозі помер в віці приблизно 27 років. Старший брат його Левко, дуже подібний до батька, був навпаки поважний і робив наукову кар'єру. Ми з ним близько зійшлися на літературному ґрунті, бо він, хоч перфектно знав українську мову, сам не писав, але як батько сприяв молодим талантам. Закордоном він став визначним науковцем і викладав по різних українських високих школах.

У Чикаленків я познайомився з цілою низкою старших українських громадян, а саме з Д. Дорошенком, П. Понятенком, М. Синицьким, І. Стешенком, С. Єфремовим та іншими, з якими ми, пару тижнів після вибуху революції, заснували Центральну Раду, куди я увійшов як представник молоді.

Гостинна хата Чикаленків на Бульварно-Кудрявській вулиці, стояла посередині досить великого садка і дуже добре надавалася до конспіративної праці, а тому, на початках революції, залишилася головним центром українського політичного життя. Господар, Євген Харлампович, був типовим представником старшого громадянства, яке залюбки імітувало Шевченка в старшому віці. Він був поважний, розважний, помалкуватий, дуже не любив пошани, але дуже любив меценатствувати, а особливо сприяти молодим талантам. Це він вивів в люди Винниченка, який потім дуже зле йому за те віддячився, а коли я став фелєтоністом Робітничої Газети, то він мене напосідливо запрошував на всі свої прийняття і дуже рекомендував мене всім своїм знайомим.

Цей початок Центральної Ради мав, з огляду на її склад чисто патріархальний характер, але з поверненням до Києва М. С. Грушевського, який збігся з приступленням до участи українських політичних партій, все змінилося і почалася жвава політична акція.

М. С. Грушевський, який поїхав на заслання ще, на вигляд зовсім молодим, повернувся до Києва вже сивим, з великою сивою бородою, яка негайно стала головною втіхою газетних карикатуристів, але, незважаючи на те, ніхто б не важився назвати його дідом. Він був невеликий на зріст, досить огрядний, дуже енергійний і невтомний. В ньому почувалася величезна внутрішня сила, яка йому надавала енергію молодої людини, швидкі рухи, ясні й конкретні вирази. Ходив він дуже швидко, а на сходи вестібюля Центральної Ради завжди біг, що дуже не подобалося нашому старшому громадянству. Він був усе усміхнений, дивився довкола по над окулярами і в очах його часто грали жартівливі вогники. Він досить тяжко сходився з людьми і обмежувався ввічливо товариськими відносинами, але, правдоподібно, зразу ж зауважив мій сатиричний хист і на засіданнях все просив мене сідати коло нього. Керуючи бездоганно зборами, він відпускав пошепки такі дотепні репліки промовцям, що іноді я мусів деякий час сидіти схиливши голову, щоб пересміяти-

ся, а іноді і просто виходити в кулюари. Промовець він був для парляменту дуже добрий, бо завжди говорив ясно, просто і до речі, але для революції він був за діловий і не міг рівнятися з нашими партійними крикунами. Тому, на різних публічних маніфестаціях він не виголошував великих програмових промов, а коротко з'ясувавши головні точки, передавав слово іншим.

Голова Парляменту він був чудовий і, хоч не любив, як він висловлювався, «балаболок», але завжди вмів так спинити занадто галасливого промовця, щоб той не образився. Він любив характеризувати людей одним словом і називав Шелухина «Одеська балаболка», що цілковито відповідало вдачі цього сенатора і радника. Ліричних промовців він називав «соловіями» і в найбільш патетичних місцях скоса дивився на мене по над окулярами з дуже поважним виглядом. Він вмів вивести промовця, який загубив головну думку, на правдивий шлях якимсь влучним запитанням і спинити непотрібне красномовство коротким та ясним резюме. Праця його була дуже складна, бо на початках Центральна Рада була не Парляментом, а об'єднуючим центром, куди з'являлися численні делеґації з провінції й з фронту, які прибували просто з мітінґів і виголошували тріскучі та демагогічні промови і відмовляти їм не було можливости, бо нам приходилося дуже дбати про найширшу популяризацію нашої праці. Коли молодь на хорах плескала, або сичала на промови, то він дивився на хори по над окуляри і поводячи рукою над головою проголошував стереотипно: «Прошу не виявляти знаків вдовлення чи невдоволення». Це говорилося таким лагідним та батьківським тоном, що на це ніхто не звертав уваги, але він сам влучно користався з павзи, щоб скерувати промову в належний бік.

Працездатність Михайла Сергійовича була феноменальна. Часто уважно проводячи засідання він, в той же час, писав резолюції, які мав предложити на закінчення дебатів, а ще частіше він правив на колінах коректи своїх численних писань, які мені надсилав для передачі йому директор нашої друкарні Лизанівський і, які я йому дискретно передавав під столом. При цьому я не зауважив ні одного випадку, щоб він чогось не почув, або не реагував у відповідний спосіб на промову і депутати ніколи не могли зауважити, що він робить заразом дві справи. Таким чином, керуючи Центральною Радою, він одночасно написав і видав свою популярну Історію України, декілька підручників з різних ділянок і значну кількість політичних статтей. Але головна сила його була не в його виняткових особистих здібностях, чи його працьовитості, а в його величезній ерудиції й детально виробленому історичному світогляду. Поміж нас де бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М. С. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі і він з того повністю скористав, щоб довести той дрантивий, нашвидку збитий корабель Центральної Ради, через всі революційні та воєнні пороги, аж до 22 січня, що було кульмінаційним пунктом його політиної кар'єри.

Отже, оглядаючися через півстоліття на минуле і пригадуючи собі цю півкруглу залю засідань з розбитою кулями шкляною стелею, через яку синіло оксамитне зимове українське небо, рясно всипане блискучими зорями, цей довгий президіяльний стіл, вкритий кармазином, за яким творилася доля новітньої України, такі милі й такі знайомі обличчя членів Малої Ради, які на мій виклик твердо і рішуче відповідали «за», ці хори, повні квітучої та палкої молоді, всю цю атмосферу відданости, рішучости і надлюдської радости, я все більш і більш відчуваю, що ці десять місяців моеї співпраці за одним столом з М. С. Грушевським, були для мене варті всіх університетів світу.

Історія Центральної Ради, хоч ще й не вповні досліджена, але в головних рисах досить відома громадянству, а саме: відозви, конґреси, маніфестації, з'їзди, Універсали і т. п. Все це було блискучим та імпозантним фасадом, а позатим ще було дуже багато чорної та невдячної роботи, яку виконувала жменька відданих та скромних працівників, імена яких Лета історії поволі несе в повне забуття. Отже, обов'язок тих, кого в той час хвиля революції піднесла на свій кипучий та зрадливий гребень, є направити цю хибу і згадати бодай одним тихим словом тих незнаних будівничих новочасної України, яких не згадує офіційна історія.

Біографія

Лев Биковський

МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ МІЛЛЕР

1883—1968

(Біо-бібліографічні матеріяли)

Фотографія проф. д-ра М. О. Міллера з жовтня 1958 року. (Зі збірок Л. Биковського, Денвер, Колорадо, США)

Кропіткими заходами українських науковців і публіцистів стверджено факт української невпинної, всесторонньої, від прадавна триваючої, експансії в південно-східньому напрямі. До цієї школи дослідження українського історичного процесу належав визначний вчений проф. д-р М. О. Міллер. Все своє свідоме життя він присвятив вивченню й популяризації передісторії, ранньої історії та історії культури південної, чорноморської та південно-східньої України. Своєю донсько-українською постаттю, перебігом життя, заінтересуваннями й діяльністю пок. професор був фізичним і духовним вислідом та цінною ланкою у цьому відвічному українському історичному процесі.

Народився М. Міллер 26. XI. 1883 в родовому маєтку Кам'яно-Міллеровському, Таганрозької мішаної українсько-донської округи. Походив він з німецько-донського давнього заможнього старшинського роду. Наслідком козацько-українського оточення, околиць, виховання, дальшого розвитку й впливів, заінтересуваннями, діяльністю й творчістю, став він згодом видатним українським науковцем-археологом.

У 1903 закінчив він Таганрозьку гімназію і подався у Московський університет на історично-філологічний факультет. Не закінчив його із-за революції 1905 року. У 1908 перейшов у Харківський університет, на економічний відділ правничого факультету, який закінчив у 1911 зі званням «кандидата правничих наук». Від 1913—25 був мировим суддею в слободі Голодаєвці, Таганрозької округи. Вкінці того періоду, у 1921 році, перейшов на педагогічну працю. З 1926 переїхав у Таганріг де продовжував викладати по місцевих середніх школах всесвітню історію, українознавство й суспільствознавство. Від 1931 був в Катеринославі доцентом Державного Педагогічного Інституту та директором археологічного відділу Історико-Археологічного Музею. Від 1933 вертається у Таганріг де працює доцентом в «Північно-Кавказькому Крайовому Пляново-Економічному Інституті», викладаючи в ньому «Історію економічного розвитку Росії». Разом з тим був М. Міллер директором місцевого Університету Культури. З 1935—1941 був він професором стародавньої історії в Ростовському Державному Педагогічному та Учительському Інституті. Від 1941 став звичайним професором і завідувачем катедрою стародавньої історії та археології на історичному факультеті Ростовського Університету. У 1943 проф. М. Міллер виїхав з родиною до Львова, потім у Відень, а звідтіля згодом у Німеччину. Тут від 1945 до липня 1948 викладав він всесвітню історію та історію України на матуральних курсах і в гімназії українського табору втікачів в Ґеттінґені. Одночасно, впродовж 1946—49, був керівником Українського Морського Інституту, на чужині, публікуючи там свої праці. Від 1947—48 М. Міллер став професором археології в УВУ в Мюнхені, де викладав також історію Візантії. Поза тим від 1951 став членом «Інституту для Вивчення СССР» в Мюнхені, а від 1952, впродовж майже 10 літ, його вченим секретарем, публікуючи свої розвідки в виданнях Інституту. 1 липня 1961 заслужений професор д-р М. Міллер вийшов на емеритуру. Поза спорадичними викладами в УВУ та відвідуванням, підчас вакацій, майже щороку, Італії, увесь свій вільний час присвятив він викінчуванню попередньо задуманих і розпочатих праць. За цим заняттям, оточений ріднею, приятелями й загальною пошаною, поволі старіючись проф. д-р М. Міллер 15 лютого 1968, в віці 85 літ, відійшов від нас у Мюнхені, Німеччина.

Таким був коротко перебіг життя проф. д-ра М. Міллера. Він був обумовлений велетенською науковою та білянауковою діяльністю його впродовж майже 67 літ (1901—1968). У своїй автобіографії оповідає М. Міллер, що — «у 1894 році, коли йому йшов одинадцятий рік, пощастило йому побувати в Пантикапеї (Керчі). Велич гори Мітридата, його „крісла", стародавні пам'ятки, леґенди та таємниці, якими те все обкутано, врешті, просторі краєвиди з гори на море, — все те так вразило його, що тим визначило шлях його розвитку й заінтересувань вже на все життя. І всі послідуючі часи він сприймав своїм патроном та керівником в археологічних працях-тінь Мітридата VI Великого» (стор. 7).

Ще у 1901 році, на хуторі Міллерів, він, тоді гімназист, з товаришем розкопали в степу невеличку могилку. В ній знайшли рештки скорченого кістяка та череп'я від горщика. Розкопами зацікавився старший його брат Олександер і, поїхавши восени до Парижу, пов'язався з Хв. Вовком та Д. Мортільє. Набувши від них вказівок, він повернувся навесні 1902 на хутір і почав розкопи вже на ширшу скалю.

У 1902, вже за допомогою робітників, М. Міллер розкопав більшу могилку на згаданому хуторі. В ній знайшов ряд залишків. Відвіз їх у Донський Музей, директорові Х. Попову. Той зацікавився молодим археологом і далі опікувався ним та його діяльністю.

У 1903 році М. Міллер допомагав братові в організації археологічного відділу при бібліотеці в Таганрозі.

У 1904 познайомився він у Москві з проф. Д. Яворницьким та В. Харламовим, археологом з Дону. Влітку того ж року М. Міллер працював вже, як помічник у Д. Яворницького в його розкопах по Катеринославщині та організації музею. Разом з консерватором музею — В. Строменком їздив М. Міллер по селах Наддніпрянщини, збираючи етнографічні матеріяли та церковну старовину для музею, пройшов пішки всі пороги.

У 1905 М. Міллер знову брав участь у археологічних розкопах Д. Яворницького в зв'язку з підготовою до XIII-го археологічного з'їзду восени того ж року в Катеринославі, збирав етнографічні матеріяли для музею, записував народні казки, прислів'я, рідкісні слова та пісні.

У 1906 М. Міллер перевів вже самостійно розкопи могильного некрополю, на березі р. Міюса, проти слободи Покровської. Викопані матеріяли були передані місцевим музеям. Тим часом молодий археолог отримував поради від Хв. Вовка та М. Біляшівського.

У 1907 М. Міллер отримав перше наукове відрядження від «Московського Археологічного Товариства» в Самарську губ., де переводив дослідження узбережжя р. Бузулука. Взимку працював в Московському Історичному Музеї, під керівництвом С. Кузнецова та В. Городцова.

1908 М. Міллер розпочав, разом з братом, розкопи та досліди Єлизаветівського городища в гирлах Дону та могил біля нього.

1909 продовжував влітку працю в гирлах Дону та розкопи могил і городища. Тоді ж був зачислений Військовим Отаманом до складу Донської Обласної Музейної Комісії.

1910 р. з доручення «Русского Етнографического Музея» в Петербурзі, М. Міллер збирав та описував на Пониззі Дону матеріяльну культуру донських низових козаків. В травні того ж року в Петербурзі, під доглядом Хв. Вовка перейшов він курс антропометрії у С. Руденка.

Взимку рр. 1908—1910 працював М. Міллер в Харківському Музеї, де вивчав українську етнографію під кер. проф. М. Сумцова.

1911—12 рр. досліджував М. Міллер селянське українське будівництво та матеріяльну культуру на Приозів'ї.

Впродовж 1914—17 рр., живучи в слободі Голодаївці, М. Міллер відвідав майже увесь Таганрозький округ. Збирав етнографічні й археологічні пам'ятки.

1923—25 рр. М. Міллер переводив що року розкопки в околицях свободи Голодаївки, над рікою Міюсом. З 1923 організував при школі Краєзнавчий Музей з археологічним відділом, якого три роки був директором.

1926—29 рр. М. Міллер досліджував північне узбережжя Озівського моря. На оглядини здобутого матеріялу приїздили до нього М. Артамонов, В. Городцов та інші. Згодом М. Міллер організував в Таганрозі «Краєзнавчу Асоціяцію» і керував її працею. Заснував також в Таганрозі Краєзнавчий Музей, з археологічним відділом, та бібліотекою, в якому був увесь час директором.

1929—32 рр. М. Міллер щороку влітку працював як старший археолог в Дніпрельстанській Археологічній експедиції Наркомосвіти України, в надпорізькій частині Дніпра, а з 1931 — був заступником голови експедиції. Взимку 1931 їздив М. Міллер з Я. Ходаком у Ленінград. Тут, на пленарному засіданні ГАІМКУ, доповідав про праці Дніпрельстанської археологічної експедиції.

Взимку 1932 М. Міллер, разом з А. Добровольським, влаштували в Катеринославі виставку надпорізького палеоліту для Міжнароднього З'їзду геологів-четвертинників. Тоді ж, з доручення Наркомосу України, М. Міллер влаштував ряд виставок-звітів з праць Дніпрельстанської археологічної експедиції по містах України.

1933 року, взимку, М. Міллер виїздив до Новочеркаського, де в місцевому музеї зорганізував відділ археології. Влітку їздив на Петрушину Косу, де досліджував її пам'ятки. Тоді ж М. Міллер був обраний відповідальним секретарем Секції Наукових Робітників в Таганрозі. Був призначений також уповноваженим ГАІМК (Государственная Академия Інститута Материальной Культури) на Північно-Кавказький Край.

1934 М. Міллер був призначений начальником Волго-Донської археологічної експедиції ГАІМК-у. Досліджував він там терен Царицин—Калач та лівий беріг ріки Дону від станиці Голубинської до хутора Ляпигова. Восени він заступав директора Відділу Первісної Культури в Ростовському Музеї, був також консультантом при Краєвому Бюрі Краєзнавства.

1935 р. був призначений головою Моздокської археологічної експедиції ГАІМК-у. Досліджував пам'ятки та розкопував давні цвинтарі біля станиці Моздоку.

1936 М. Міллер виїздив влітку до станиці Нижньо-Кундрюцької, де досліджував пам'ятки т. зв. «Кундрюцького піскуватого масиву», між ріками Кундрюцькою та Дінцем. У тому ж році він брав участь в розкопках і дослідах в Озові та його околицях. Тоді був обраний членом-кореспондентом «Государственной Академии Истории Материальной Культури».

1937 М. Міллер досліджував Чорноморське узбережжя в околицях м. Ґеленджика. Розкопував та досліджував могильні некрополі давніх черкесів-натуханців. Був обраний головою Північно-Кавказького Крайового Бюра Секції Наукових Робітників.

1938 М. Міллер переводив розкопки давніх селищ та городищ на Пониззі Дону та в Озові, збирав матеріяли, з яких закладав археологічний кабінет при Ростовському Державному Педагогічному Інституті.

1939 М. Міллер на чолі археологічної експедиції Ростовського Державного Педінституту та Ростовського Крайового Музею переводив досліди та розкопи Нижньо-Гниловського городища, некрополю та цілої групи пам'яток.

1940 М. Міллер переводив розвідки та здіймав пляни рештків Танаїса (Недвигівське городище). Тоді ж був призначений директором Ростовського Музею.

1941 він переводив розкопки та здіймав пляни давньої Тани й татарської фортеці — Азак в Озові.

1943 він переводив археологічні дослідження узбережжя Дніпра від Хортиці до Никополя та в Огріні.

Позатим М. Міллер брав участь в наукових з'їздах Північно-Кавказького Краю в Ростові н/Доном у 1926—31 рр. Брав участь в пленумах «Государственной Академии Истории Материальной Культури» в Ленінграді, де доповідав про праці Дніпрельстанської археологічної експедиції Наркомосу України та про праці Волгодонської, Моздоцької, Н. Гниловської та інших в рр. 1931, 1932, 1933, 1936, 1937, 1938 та 1940. Був на з'їздах Інституту Археології Академії Наук України в Києві, де також доповідав в 1939 та 1941 рр. У 1940 р. в «Ученій Раді Інституту Історії Матеріяльної Культури Академії Наук СССР» в Ленінграді М. Міллер захистив дисертацію на тему — «Кам'яний та бронзовий вік в історії Донщини» і отримав ступінь доктора історичних наук. В листопаді 1946 проф. М. Міллер брав участь в археологічній конференції Української Вільної Академії Наук (УВАН) в Авґсбурзі (Німеччина). У вересні 1947 брав участь у конференції Інституту Родо-та Знаменознавства в Майнц-Кастелі, в жовтні того ж року в археологічній конференції УВАН-у в Ашафенбурзі. В травні 1948 проф. М. Міллер брав участь у другій з черги конференції Інституту Родо- та Знаменознавства (ІРЗ) в Мюнхені. В серпні 1948 отримав від УВУ в Мюнхені ступінь почесного доктора філософії за нариси з історії Приозів'я («Студії», чч. I-XIII, 1946—47). У 1951 був обраний членом «Інституту для Вивчення СССР» в Мюнхені. Поза тим на чужині проф. М. Міллер став дійсним членом УВАН, НТШ, УІТ, Інституту Родо- та Знаменознавства, Чорноморського Інституту та інших наукових установ і організацій.

Наслідком цієї, на скору руку нашкіцованої, невсипущої наукової та білянаукової діяльности проф. д-ра М. Міллера впродовж майже 67 літ (1901—1968) було понад 200 його праць опублікованих і зареєстрованих, починаючи від 1906 до 1965 року включно, в мовах: українській, російській, німецькій, англійській та турецькій. За характером

можемо поділити їх на: наукові розвідки, основані на перводжерелах (розкопки, матеріяли з них, описи, щоденники, шкіци, пляни, світлини, архіви, власні спостереження і т. п.), та популярні, писані на підставі досвіду в цілях педагогічно-інформаційних.

Взагалі всю описану наукову й білянаукову діяльність проф. М. Міллера можемо, за часом, поділити на два головних періоди: в краю і на чужині. В краю до 1944 вона полягала, здебільшого, в численних археологічних розкопках і розвідках та дослідах, праці по музеях, установах, вищих учбових закладах, на з'їздах і конференціях, з публікуванням відповідних розвідок. При чому вони оголошувались друком, в силу обставин, в рос. мові для російського наукового світу й читача. Лише з 1941 року були здані до друку та лишились ненадрукованими, із-за війни, кілька розвідок в українській мові в видавництві Інституту Археології Академії Наук УССР в Києві. На чужині, впродовж 1944—1965 рр. проф. М. Міллер опрацьовував та публікував, поруч з працею в різних установах, учбових закладах, на з'їздах і конференціях, переважно вивезені ним з Краю фрагменти згаданих джерельних матеріялів у вигляді нових розвідок, підсумкові праці, передруки з його попередніх мало доступних на еміграції розвідок та численні статті популярного характеру. При чому, маючи вже «вільну руку» та обертаючись в українському середовищі, друкувався він переважно українською мовою для українського наукового світу та читача. Так, наприклад, в часі від 1944 до 1962 за його власним свідченням — «...було надруковано його статтей та монографій в різних виданнях і окремими випусками, не рахуючи дрібних статтей в ЕУ 1 та ЕУ 2 — біля 120 бібліографічних позицій, в тому біля 100 в українській мові і публікувалися вони в Канаді, США, Аргентині, Франції й Німеччині. Інші були російською, англійською, німецькою, а на початку 1962 року вийшла чималенька стаття і в турецькій мові» (Його листи з 30. І. 1961 та 20. ІІІ. 1962).

Наукові розвідки та популярні статті проф. М. Міллера в краю друкували на своїх сторінках: «Таганрогський Вестник» (1906—1909), «Труды Императорскаго Русскаго Археологическаго Общества», Москва, «Записки Ростов н/Дону о-ва истории, древностей и природы», «Бюлетень Сев.-Кавк. Краев. Бюро Краеведения», Ростов н/Дону, «Записки Сев.-Кавк. о-ва Археологии, истории и етнографии», Ростов н/Дону, «Приазовский Край», (1910—1913), «Самарския Известия» (1907), «Рада» (1907—1909), «Таганрогская Правда» (1924—1928), «Молот» (1938—1940), «Сов. Краеведение в Азово-Чорном. Крае», Ростов н/Дону, «Записки Ростов н/Дону Обл. Музею», «Научныя Записки Рост. Гос. Пед. Ін-та». «Археологические исследования в РСФСР в 1934—36 г.г.» «ИИМК Акад. Наук, Ленінград, «Ученые Записки Рост. Гос. Университета». Багато поданих рукописів лишились по редакціях невидрукованими із-за різних причин, приміром в: «Записках Окружного О-ва Археологии» — заборонена і сконфіскована цензурою, «Інституті Археології Академії Наук УССР» в Києві — із-за війни, «Институте Истории Акад. Наук СССР», Ленінград, «Советская Археология», Ле-

нінград; крім того кілька рукописів німецькою мовою не були видруковані у 1943 році із-за переходової доби, війни і т. п. перешкод.

На чужині перші статті проф. М. Міллера були видруковані у 1944-му році в «Краківських Вістях». Крім того він друкувався по журналах: «Сьогочасне й Минуле» (Мюнхен), «Укр. Літопис» (Вінніпеґ), «Рід та Знамено» (Гехст), «Україна» (Париж), «Україна й Світ» (Ганновер), «Голос Молоді» (Канада), «Віра і Культура» (Вінніпеґ), «На Слідах» та «Музейні Вісті» (Онтаріо, Каліфорнія), «Київ» (Філядельфія), «Визвольний Шлях» (Лондон), «Нові Дні» (Торонто). В збірниках: «Збірники Чорноморського та Морського Інститутів» (Майнц-Кастель), «Ювілейний Збірник Січових Стрільців» (Реґенсбурґ), в «Збірниках УВАН у США» (Нью-Йорк), «Календар Нового Шляху», «Енциклопедія Українознавства» 1 і 2, «Хрестоматії Золоті Ворота», «Науковий Збірник УВУ» (Мюнхен), «Календар УНС», «Альманах Відродження» (Аргентіна), «Український Збірник Ін-ту для Вивчення СССР» (Мюнхен), «Аннали УВАН у США» (Нью-Йорк), «Науковий Збірник УВАН у США» (Нью-Йорк). По газетах: «Свобода», (ЗДА), «Укр. Вісті» (Німеччина), «Новий Шлях» (Канада), «Америка» (США), «Укр. Самостійник» (Мюнхен), «Християнський Голос» (Мюнхен), «Шлях Перемоги» (Мюнхен).

Російською мовою статті проф. М. Міллера друкували такі періодики: «Вестник Ин-та по изучению СССР» (Мюнхен), «Казак» (Париж), «Воля» та «Общее дело» (Мюнхен), «Русская мысль» (Париж).

Не маємо змоги тут обговорювати всі, численні, друковані, а тим більше рукописні праці проф. М. Міллера. Спинимося лише, в порядку їх опублікування на тих, що мають або більш тривку наукову вартість, або інше важливе значення.

Першою працею М. Міллера була стаття — «*Археологическія раскопки у слоб. Покровской*» («Таганрогскій Вестник», VII, 1906).

— «*Некрополь у Беглицкой косы*» («Краеведение на Сев. Кавказе», Ростов н/Дону, ч. 3-4, 1930). Вийшло також відбиткою — Ростов н. Дону 1930.

— «*К вопросу о развитии хозяйственных форм докласового общества в басейне Нижнего Дона*» («Сов. Краеведение в Азово-Чорном. Крае», Ростов н/Дону, вип. 3, 1935). Вийшло окремим виданням з рисунками в тексті і таблицями фотокопій — Ростов н/Дону 1935.

— «*Памятники родового общества на Игренском Полуострове*» («Проблемы истории материальной культуры», Ленинград, ч. 9-10, 1935).

— «*Танаис*». (Окремим книжковим виданням). Госиздат, Ростов н/Дону 1939.

— «*Место битвы князя Игоря с половцами на основании археол. данных*» («Научныя Записки Рост. Гос. Пед. Ін-та», 1940).

— «*Первобытный период в истории Дона*» («Ученыя Записки Гос. Пед. Ин-та», в Ростове н/Дону, т. I, 1941).

— «*Древняя история Приазовья. Хрестоматия по истории Подонья-Приазовья*». Том I, Ростов н/Дону 1941.

— *«Ще про домовину Ярослава Мудрого»*. («Крак. Вісті», ч. 216, з 26. IX. 1944). Перша стаття проф. М. Міллера опублікована українською мовою на чужині.

— *«Студії з історії Приозів'я»*, Випуски I-XIII, Майнц-Кастель 1946—47. Видання Українського Морського Інституту. (За них проф. М. Міллер отримав, як вже було згадано, від УВУ в Мюнхені ступінь почесного доктора філософії).

— *«Могила князя Святослава»*. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 35. Майнц-Кастель 1946, 31 × 22, 13 стор. і 1 ілюстр. «Осередок Укр. Культури й Освіти» в Вінніпезі, Канада, перевидав цей твір проф. М. Міллера — Вінніпеґ 1951, 31 × 14, 15 стор.

— *«Потомство князя Ґотшалка»*. («Рід та Знамено». Гехст, ч. 4, 1947). Вийшло також окремою відбиткою, з 1 ілюстр. (На чужині), 1947, 31 × 22, 3 стор. Вид. «Укр. Родовідної Установи», Вип. ч. 9. Розвідка була написана в пам'ять померлої, дня 22 березня 1946, дружини інж. Л. Биковського — Маврицій з ҐОЧАЛКОВСЬКИХ — Биковської.

— *«Третій Центр Русі — Танія в світлі археологічних пам'яток»*. («Науковий Збірник УВАН у США», кн. I, Нью-Йорк 1952, стор. 37-60).

— З 1952 року проф. М. Міллер став співпрацювати в «Енциклопедії Українознавства», 1 та 2 уміщуючи там на поокремі гасла низку своїх причинків (Приміром: Геральдика, Герб, Донщина, Інсиґнії, Крим, Кубань та інші).

— *«Археология в СССР»*. Мюнхен 1954, 22 × 16, 155 стор. Вид. «Института по Изучению СССР». Исследования и Материалы, Серия 1-ая, ч. 12.

— *«Деякі моменти з історії Криму»*. («Нові Дні», Торонто, чч. 60-62, 1955).

— *«Кубань — частина України»*. («Нові Дні», ч. 67, 1955). При кінці цієї невеличкої популярної, але цінної, синтетичного характеру, статті проф. М. Міллер писав: «... З огляду історії Кубанського Краю в його відношенні до Великої України видно, що цей Край в географічному відношенні, як і взагалі природному, уявляє собою неподільну частину південної степової країни. В своїй же історії Кубанський Край входить у історію України вже з передісторичного часу, з моменту становлення та розвитку первісного суспільства. І вже від того часу, як і до кінця, немає нічого спільного з Росією! В дальшому часі, після великого переселення народів, Кубань входить вже безпосередньо до історії укр. народу, починаючи з формування першої Київської Держави. Так само і впродовж всіх пізніших часів Кубань відіграє ролю в історії України, починаючи від походів Святослава-Завойовника та Тмутораканського князівства, і аж до нашого часу. Цього становища Кубані та її населення не сміємо забувати, будуючи наше майбутнє!» (стор. 13).

— *„Archaeology in the U.S.S.R."* By MIKHAIL MILLER. New York 1956, 22 × 14, 232 pa. Published for the RESEARCH PROGRAM ON THE U.S.S.R. Frederick A. Praeger, Publishers, New York («Археология в С.С.С.Р., в доповненому виданню англійською мовою).

— «*Слов'янське місто Біла Вежа над Доном*». («Київ», чч. 3 і 5, 1956).

— «*Дніпрелъстанівська археологічна експедиція Наркомосу України» (1927—1932).* («Науковий Збірник УВУ», Мюнхен, т. VI, 1957). Видано також окремою відбиткою — Мюнхен 1956, 24 × 17, стор. 22.

— «*Християнство в Україні-Русі до Володимира Великого*». («Визвольний Шлях», Лондон, кн. VII, 1959). Доповідь, виголошена на зібранні громади «Християнського Руху» в Мюнхені, 27. II. 1959.

Відчуваючи наближення старости проф. М. Міллер вирішив підвести підсумки своєї багатолітньої науково-дослідчої діяльности. Це він зробив в наступних двох підставових творах, виданих на жаль обмеженим накладом, в скромній циклостилевій шаті, в серії видань «Інституту для Вивчення СССР», в Мюнхені.

— «*Дон и Приазовье в древности*»: Часть I. Первобытный период, Мюнхен 1958, 29 × 21, стор. 215, VI таблиць, з мапкою сточища Дону, Дінця й Кубані. Часть II. Древняя история. Мюнхен 1958, 29 × 31, стор. 208, X сторінок таблиць. Часть III. Раннее Средневековье. Мюнхен 1961, 29 × 21, стор. 199.

В передмові до I-го тому цієї джерельної праці проф. М. Міллер стверджує відсутність до цього часу (1958) довідникової праці з археології Дону в археологічних працях загального і спеціяльного характеру*), хоч цей просторий край мав величезне значення в первісній і стародавній історії Сходу Европи. Тому завданням його розвідки було зібрати, вміру змоги, всі факти й відомості та упорядкувати їх і на цій підставі дати більш виразну уяву про первісну й стародавню добу в історії Дону. Праця має стати за підставу для збирання джерел і складення дальшої історії Середньовіччя й нових часів Дону... (стор. 10-11).

«... Писав ті нариси російською мовою, повідомляє проф. М. Міллер, бо вони призначені для донських козаків та тих, що викладають російську історію в славістичних Інститутах в Канаді, США, Англії, Швеції і т. д. Зараз у чотирьох числах «Шляху Перемоги», починаючи від 25. XII. 1960 надруковано мою статтю — «Деякі моменти з історії Донських козаків». Це буде ціла серія статтей, об'єднаних одним пляном. Другу статтю зараз викінчую — «Донські та Запорізькі козаки» в їх взаєминах». Третя стаття буде — «Українська колонізація на Донщині». Спонукало мене до написання таких статтей те, що ми маємо безліч «Історій» України. Але спеціяльно про взаємини України з сусідніми країнами маємо лише згадки. Між тим ті країни й народи часто відограваали неабияку ролю в історії України. Що ми знаємо, наприклад, про взаємини України з Угорщиною, або Туреччиною, Мол-

---

* Поза частковими, в цій царині, працями, як приміром: 1) *проф. О. Сулімірський* — «Доісторична Польща», ч. I, Лондон 1955, 160 ст., 31 рис., і мапка; ч. II — була у 1958 році в друку, та 2) *Д-р Марія Ґімбутас* — «Доісторія східньої Европи», США 1956, 20 x 27, 241 ст., 126 рис., 50 таблиць, з наведенням вичерпного реєстру літератури предмету до 1955 року (За М. Міллером, стор. 5).

давою, Донщиною і т. д. Майже нічого!..» (з листа проф. М. Міллера з дня 30. І. 1961).

Слідом за тим сталася в українському науковому світі визначна подія — вийшла в світ книжка проф. д-р. Яр. *Пастернака:* Археологія України, Торонто 1961, стор. 738, багато ілюстрована. Проф. М. Міллер взяв діяльну участь у цьому «святі української науки» вміщуючи в ній своє «ПЕРЕДНЄ СЛОВО» (стор. 7-8). Він уважав, що — «вихід в світ монументальної праці проф. д-ра Яр. Пастернака, мабуть, найвидатніше явище за останні десятиріччя в розвитку української науки, зокрема історії..» (стор. 7). Він писав у цій справі також і до автора цих рядків — «...Археологію проф. Яр. Пастернака я дуже добре знаю, бо мені надсилали її на рецензію і ту рецензію я написав щось на більш як 30 сторінках машинопису. Вважаю, що це буде чимале придбання для української культури, так би мовити в противагу «Передісторії Польщі», що недавно (1955) видав польський археолог проф. Т. Сулімірський в Лондоні. Він там описує і всю Західню Україну під назвою «Польська полуднево-сходня...» (З листа проф. М. Міллера від 30. І. 1961). У такому ж прихильному дусі проф. М. Міллер опублікував згодом про твір Яр. Пастернака статтю п. з. «Археологія України («Свобода», ч. 150, з 10 серпня 1961).

— *«Слов'янське місто Біла Вежа над Доном».* («Збірник на пошану ЗЕНОНА КУЗЕЛІ». Вид. НТШ, як 169 том «Праць Філологічної та Історично-Філософічної Секції, Париж 1963, стор. 416-426. (Перероблена й доповнена розвідка проф. М. Міллера з 1956 року).

Того роду працею був зайнятий проф. М. Міллер впродовж наступних років. У відповідь на ґратуляції з приводу виходу в світ його східньоукраїнського археологічного і ранньоісторичного трьохтомника і висловлене побажання, щоб він і свій науковий дорібок на теренах південної України оформив у подібній підсумковій праці, професор повідомляє — «...Ви писали мені, що слід було б написати такі ж нариси з перед- та ранньої історії, які я написав для Донщини — і для Надпоріжжя чи Надніпров'я. То Ви ніби то відгадали! Бо у мене насправді збереглися матеріяли з дослідів в Наддніпров'ї, щось понад 400 сторінок машинопису та сила рисунків і кресленників. Якби обробити ті матеріяли, то можна було б видати принаймні 2 випуски таких нарисів, як я те зробив для Донщини. Але те я вже не встигну зробить! Хіба що надрукую окремі витяги. От і зараз пишу статтю для УВУ, використовуючи ці матеріяли...» (З листа проф. М. Міллера з дня 20. III. 1962). Не дивлячись на ці сумніви по трьох роках з того матеріялу-задуму постала наступна книжка проф. М. Міллера: *«Первобытный период в истории Нижнего Днепра»* (До появления железа). Мюнхен 1965, 29 x 21, 415 ст. + 15 ст. плянів і таблиць.

В передмові до цієї підставової праці проф. М. Міллер писав, що головним джерелом для уложення розвідки були його особисті досліди й спостереження в сточищі Нижнього Дніпра, головним чином від Дніпропетровська до Никополя, зроблені впродовж 1904—1943. Другим джерелом було вивчення матеріялів в Дніпропетровському Музеї, в

якому йому доводилось працювати, а також в Нікопольському й Херсонському музеях. Почасти він використав також і матеріяли, зібрані в музеях сусідніх областей — Харківському, Ізюмському, Луганському, Маріюпільському, Новочеркаському, Київському та інш. Врешті він використав всю археологічну літературу про Нижню частину Дніпра до 1953 року включно. З огляду на виключне значення для доісторії Нижнього Дніпра його порожистої частини (Надпоріжжя) ця місцевість лежить в основі його опису й досліду. Тому в основу опису лягли передусім матеріяли Дніпропетровського Музею, що походять з розкопок Д. Яворницького і праці Дніпропетровської археологічної експедиції. Дальші досліди Надпоріжжя стали неможливими, бо зі спорудою Кічкаської греблі вода в Дніпрі піднялась і затопила всю долину його вздовж майже 100 км. Окрім того совєтська археологія отримала нові політичні завдання в інших областях СССР. Тому слід вважати, що матеріяли, які лягли в основу цієї праці вже не існують, а нові матеріяли для цієї околиці не зможуть появитись впродовж багатьох десятиліть!..

Ця праця була останньою джерельною розвідкою проф. М. Міллера, його «лебединою піснею»!..

Проф. М. Міллер був свідомий ваги біо-бібліографічної документації в кожній науковій царині й для наукового дорібку кожного дослідника зокрема. Тому вже при кінці сорокових років проф. М. Міллер в своїй розвідці «Студії з історії Приозів'я», вип. XIII, Майнц Кастель 1947, на стор. 25—27 умістив *«Реєстр своїх друкованих та рукописних праць за час від 1909 до 1947 року включно»*. Той «Реєстр» обіймав 64 позиції наукових праць. Про популярні статті з археології та української народньої культури, публіковані по часописах за час від 1906 до 1944 рр. включно в Краю і на Чужині, він лише згадує і вони у той реєстр не увійшли.

У зв'язку з 65-літтям проф. М. Міллера (26. XI. 1948) Науково-Дослідчий Інстиут Морської України на Чужині вшанував свого керівника видаючи ювилейну брошуру п. з. *«Михайло Олександрович Міллер. Біо-бібліографічні матеріяли»*. Нью-Йорк, Ґеттінґен 1949, 30 × 22, 18 + 6 ст., зі світлиною. Вид. НДІМУ, ч. 67, на правах рукопису, циклост., накладом 250 прим. В ній були подані відомості про: рід Міллерів, автобіографію М. О. Міллера, дані про його наукову працю й *показник* його друкованих і рукописних творів за час з 1907 по 1949 рік включно. Уложений за роками показник обіймав 115 наукових і популярних творів проф. М. Міллера. В тому було біля 40 рукописів, з яких згодом деякі були опубліковані.

Тому що у згаданий «Показник» увійшли твори проф. М. Міллера опубліковані тільки до половини 1949 р. професор надіслав авторові цих рядків, по п'ятьох роках, продовження п. з. *«Реєстр статтей та більших праць проф. д-ра М. Міллера, надрукованих в різних виданнях від 1949 року (включно) до 1954 (включно)»*. М. Міллер, 27. XII. 1954. Мюнхен, Німеччина. Реєстр той обіймав 43 бібліографічні позиції.

Те ж саме він зробив і за наступне трьохліття. В своєму листі з дня 13. І. 1958 професор писав: «Надсилаю Вам список всіх моїх статтей, що будь коли були *надруковані.* Прошу вважати цей спис, доведений до 1. І. 1958 р. єдино правдивим. З того спису видно, що на еміґрації, від 1946 до 1958 р. було надруковано моїх статтей 90, з них українською мовою 79. Українські статті було друковано в 24 журналах та газетах».

Після того, невдовзі, до свого листа з дня 31. VIII. 1958 до автора цих рядків, проф. М. Міллер додав знову ж залучник п. н. «*Друковані праці, розвідки та статті проф. М. Міллера до 1958 р. включно*». Мюнхен 31. VIII. 1958, 4°, 4 ст. В цьому показнику, уложеному за роками, подав він 114 позицій мішаного (наук. і попул.) характеру. Позатим згадав він що від 1952 до 1958 року надрукував низку статтей в ЕУ 1 та 2. Від того ж 1952 року до 1958 надруковано було також «низку» статтей російською мовою по російських журналах та статтей і наукових розвідок його українською мовою від 1946 до 1958 біля 80. Крім того поновно подав відомості, по яких українських журналах, збірчиках та газетах він друкувався за той час. Цей «спис, писав він, є перевірений і єдино правдивий. Ним анулюються всі можливі попередні...» (З листа від 31. VIII. 1958).

Як тільки минуло проф. М. Міллерові 75 років життя (після 26. XI. 1958), то його біо-бібліографії, в різному вигляді й засязі, були друковані в наступних роках майже в 17 українських і російських журналах і газетах. Із-за браку місця не маємо змоги їх всі тут розглядати.

В зв'язку з 78-літтям проф. М. Міллера (26. XI. 1961) проф. д-р *Яр. Пастернак* опублікував статтю п. з. — «*Світлий шлях видатного науковця (Д-р М. О. Міллер).* (Див. «Свобода», ч. 236, з 12 грудня 1961). У цьому поважному ювилейному причинку, він на тлі опису перебігу життя проф. М. Міллера, особливо згадав про умови від ранніх років і впливи, що сприяли виникненню укр. симпатій та заінтересувань у Ювилята. Наприкінці схарактеризував його як людину кажучи — «що своєю особистою культурою, вродженим аристократизмом духа Ювилят завжди добував і добуває собі загальну пошану, а серед колеґ по фаху і співробітників займає авторитетну позицію». Одночасно проф. д-р Яр. Пастернак високо оцінив наукові перводжерельні праці проф. М. Міллера кажучи що — «в своїх працях М. О. Міллер спирався на конкретних матеріялах та робив з них обережні висновки під впливом своїх перших вчителів Хв. Вовка, С. Руденка і свого брата Олександра, що визнавали західньо-европейський позитивістичний напрямок у вивченні археологічних пам'яток» (Яр. Пастернак).*

---

* В своїй іншій статті, присвяченій М. О. Міллерові, проф. Пастернак писав, що «велика вартість наукових праць М. О. Міллера лежить теж в тому, що вони друковані теж в чужих мовах. Вони входять тим у загальний науковий світ та виявляють чужомовним археологам ті всі характерні риси культури й психіки праісторичних, пізніше раннє-слов'янських, вкінці літописних племен — всіх цих предків оформленого пізніше українського народу, що відрізнювало його, вже з кам'яної доби, від предків сьогоднішнього московського народу. Тим праці М. О. Міллера досягають сві-

У своєму листі до Л. Биковського з дня 14. V. 1963 проф. М. Міллер писав: «... Взаємовідносини у нас з Вами (Л. Биковським) були незвичні. Ви відвідали мене в Геттінґені (Німеччина) у 1946, а може навіть у 1945 р. Наша зустріч мала для мене велике значення, бо завдяки цьому я пов'язався з українським суспільством на еміґрації, а разом з тим почав писати і різні статті укр. мовою. Отже Ваш приїзд і наша зустріч дали напрямок всієї дальшої моєї праці в галузі української культури. Далі я пристав до Вас в виданнях Ваших Інститутів і ми довший час (1946—1949) співпрацювали в Ваших виданнях... Підчас того ми були з Вами щільно пов'язані спільною працею і спільними інтересами, а взагалі листувались з Вами і були пов'язані ідейно і духово 16—17 років, але на протязі всього того часу зустрічались не більше 2—3 разів, і то мимохідь. Таке незвичне становище варте того, щоб увійти до історії розвитку української культури на еміґрації. Я знаю з історії лише один подібний зразок. Видатний рос. композитор українського походження Петро Чайковський (1840—1893) мав меценатку пані Ф. Мекк. Вона йому допомагала всіма засобами і грішми, як він був ще небагатий і листувалися вони щось понад 20 років. Але ніколи не зустрічалися особисто і не бачили одне одного. Дуже радий тому, що десь побіля Вас (в Боулдері, Колорадо — Л. Б.) появився д-р Л. Винар. Ми його вважаємо за молодого талановитого українського історика і думаємо, що він багато спричиниться до розбудови української науки закордоном... Я ще не втратив працездатности, хоч переживаю вже 80-ий рік свого життя (1963). Голова в повному порядку, пам'ять така, як була і замолоду, а фізичні сили слабіють і після кожної години праці — мушу трохи відпочити, робити паузу... Таким чином разом 8 статтей, абсолютно різних за своєю тематикою і розміром, з яких 6 в укр. мові, 1 в рос. і 1 в турецькій. Друкувалися вони в Канаді, Франції і Німеччині. Зараз в друку знаходиться величенька стаття п. н. ‚До питання походження старослов'янського Кириличного письма', в ‚Збірнику на честь проф. Р. Смаль-Стоцького', вид. НТШ в ЗДА. Тепер пишу статтю — ‚Нова знахідка української історичної реліквії'»... (Витяги з вищезгаданого листа проф. М. Міллера).

Проф. М. О. Міллер помер 15. II. 1968 р. й 19 лютого був похований на кладовищі Вальдфрідгоф у Мюнхені. Покійний осиротив дружину і дочку з внуками.

Після Покійного проф. д-ра М. Міллера залишилась багата архівна й рукописна спадщина. Доля її поки що нам ближче невідома. Можна сподіватись, що вдова — пані професорова Тетяна з Неклюдових Міллерова, що «була вірним товаришем життя і незамінним помічником у всіх археологічних дослідах проф. М. Міллера, його розкопках і розвідках на Дніпрі, Волзі, на Дону і по берегах Озівського й Чор-

---

тового значення, а він сам є заслуженим репрезентантом української науки в колі передових дослідників европейської праісторії». (Ярослав Пастернак, «Михайло Олександрович Міллер», *Український Історик*, ч. 4 1964, стор. 29).

ного морів» (за М. Міллером), упорядкує згадану спадщину й передасть її відповідній науковій установі в користь науки...

Майже всі дотеперішні біо-бібліографічні причинки про проф. д-ра М. О. Міллера, незалежно від їх авторства, є на нашу скромну думку, недостатніми спробами опису його постаті, перебігу життя й творчости. Віримо, що з часом покійного професора буде вшановано, може, відповідною про нього монографією, в якій його життєвий шлях і наукові надбання будуть всесторонньо висвітлені й оцінені, буде з'ясоване його значення й місце в історії української археології. Залишаючи це завдання відповідним фахівцям дозволяємо собі покищо звернути увагу в загальному на те, що проф. М. Міллер був передусім науковцем-археологом в новітньому розумінні цієї наукової галузі, як дисципліни не тільки статичної, але й *динамічної!* Проф. М. Міллер не був «ремісником від археології», а її ентузіястом, глибоким знавцем, мистцем і філософом. Одночасно не був він «засушеною передісторичною реліквією». Ні! Навпаки то була «жива», сучасна людина, товариської вдачі. Він любив гостювати у приятелів і приймати у себе. В колі друзів і товаришів по фаху, за келихом вина, по стародавньому звичаю, він барвисто, на підставі своїх джерельних дослідів, оповідав про праукраїнські, припонтійські, тмутороканські й козацькі часи...

З багатющого вкладу проф. М. Міллера в науку передісторії, ранньої історії та історії культури Південної, Південно-Східньої, Чорноморської й Озівської України будуть широко користати історики, археологи та письменники протягом багатьох майбутніх десятиліть, а може й століть.

Роман О. Климкевич

НАЙВИЩІ ВІДЗНАКИ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

(продовження)

3. ПРАПОР

Тимчасовий основний закон ЗУНР окреслює державний прапор коротко — як синьо-жовтий. Це окреслення вимагає ближчого розгляду й деяких пояснень стосовно відтінків і порядку барв, вимірів прапора і його полотнищ тощо.

У попередньому розділі ми ствердили, що барва щитового поля державного герба була блакитна, а не синя; це твердження (з тих же самих причин) стосується і державного прапора. У Галичині окреслювано національний прапор загально як «синьо-жовтий» (на відміну від підросійських земель України, де говорено — між іншим дуже точно й послідовно — про т. зв. «жовто-блакитників»), хоча в дійсності вживано виключно блакитного сукна для прапорів, кокард і т. п. Закон покористувався отже загальноприйнятою назвою прапора, що була не менше розповсюджена, ніж назва «Золотий Лев»,[8] не маючи зовсім на прикметі встановлення чи запровадження темнішого відтінку, себто дійсно синьої барви. Стосовно жовтого полотнища справа менше складна. В державних і краєвих прапорах світу виступають, правда, два відтінки цієї барви: ясніший, що його можна окреслити цитриново-жовтим (наприклад, прапори Швеції чи Ватикану), і темніший, ситий, себто золотисто-жовтий (наприклад, у т. зв. німецькому республіканському «чорно-червоно-золотому» прапорі); на Україні одначе користувалися завжди одним, цим останнім міцним, золото-жовтим відтінком.

---

[8] Наприклад, особистий герб Лева I Даниловича, державно-династичний XIV—XV ст., Руського Королівства в емблематиці угорських і польських королів, Руського великокнязівства в сфрагістиці польських королів від Володислава Ягайла до Станислава Понятовського, Руського воєводства й Львівської (частинно Жидачівської) землі XV—XVIII ст., міста Львова від XIV ст. по наші часи (в основному виді на старольвівських монетах і з додатком тривежної брами в міському гербі), українського (руського) народу 1848—1918, австро-угорської займанщини (з Буковиною й Закарпаттям включно), тільки Галичини (т. зв. терезіянський проєкт

Куди складніша справа з барвопорядком прапора ЗУНР. З тексту п'ятого артикулу можна припускати, що горішнє полотнище було встановлене як блакитне, а долішнє — як жовте, бо згідно з загальноприйнятими правилами порядком прикметників означується в прапорництві порядок розміщення полотнищ, починаючи від горішнього в багатопільних поперечних, чи від держака або майвилна в багатопільних повздовжніх прапорах. Все таки, не зважаючи на вищесказане, маємо деякі поважні причини до сумнівів у тому, що прапор ЗУНР був дійсно блакитно-жовтий. Згідно з геральдичними правилами барва нащитного титла (в цьому випадкові золотого лева) повинна творити перше, себто горішнє прапорне полотнище, а барва щитового поля друге, себто долішнє. Можна припускати, що державні мужі, які опрацьовували дотичний артикул закону, були здебільша ознайомлені з геральдикою, тим більше, що тогочасна галицька науково-популярна література стояла виразно на позиції жовто-блакитного барвопорядку, посилаючися на походження цього прапора від герба й на дотичні геральдичні правила. Як сказано вище, в тогочасній Галичині називано український прапор «синьо-жовтим», на відміну від підросійської України, де його називано «жовто-блакитним», при чому обабіч Збруча вживано обидвох барвопорядків (хоч у Галичині переважав жовто-блакитний, а над Дніпром блакитно-жовтий). Так і галицькі поляки називали свій прапор «червоно білим», одначе користувалися виключно геральдично правильним біло-червоним. Урядово опрацьовані взірці прапора ЗУНР не збереглися, воєнні обставини не дозволили на опрацювання різних державно-службових прапорів (наприклад, голови держави, воєнний і т. п.), з яких можна б було ствердити безсумнівний законний барвопорядок, а свідчення очевидців листопадових подій розбіжні. На півурядових, так сказати б, виданнях до 1918 року (наприклад листівках УСС) бачимо обидва барвопорядки і не сумніваємося в тому, що й по проголошенні Тимчасового основного закону на просторі ЗУНР користувалися жовто-блакитними й блакитно-жовтими прапорами, як це було й на території Першої УНР чи Української Держави. Маємо враження, що п'ятий артикул мав на прикметі не точне встановлення барвопорядку, а лише затвердження для державного прапора національної двобарвности, яку загально називано «синьо-жовтою». М. Битинський уважає,[9] що державним прапором був таки в ЗУНР блакитно-жовтий, і він протиставить його, як державно-регіональний прапор, всеукраїнському прапорові, прийнятому Центральною Радою, — жов-

з додатком трьох золотих корон), російської займанщини Галичини під час першої світової війни (проєкт), державний герб ЗУНР і ЗОУНР (з додатком тризуба), польської займанщини Західньої України (поруч гербів Буковини, Закарпаття й Київського Архистратига як символа земель під СРСР), самої Галичини (у вжитку сучасних українських геральдистів), Дивізії «Галичина» (з трьома коронами), в деяких церковних гербах і т. д.

[9] М. Битинський, Державні інсиґнії України. Відбитка з «Записок Українського Науково-дослідного Інституту Родознавства та Знаменознавства», том I, 1949, стор. 68.

то-блакитному. Ми теж, хоч і з інших причин, уважаємо, що прапор ЗУНР був блакитно-жовтий. З причини відсутности чи тимчасової неприступности науково достовірних доказів не залишається нам нічого іншого, як тільки триматися дослівно дотичного місця п'ятого артикулу, пояснюючи його згідно з загальноприйнятими геральдичними правилами в зв'язку з описом прапорів.

Невідомий нам розпорядок про вимір державного прапора, але на основі загальновживаних в Европі двобарвних поперечних прапорів, як і на основі точніше означених державно-службових прапорів Української Держави й УНР, можемо твердити, що він мав співвідношення 2 : 3 (висота у відношенні до ширини). Очевидно, що на землях ЗУНР користувалися покищо прапорами довільних вимірів. Закон не згадує, що обидва полотнища прапора були поперечні, а не повздовжні, і що вони рівні висотою (деякі державні закони й розпорядки окреслюють ці подробиці точно), що в даному випадку не було конечним, бо вигляд прапора під цим оглядом був широко відомий по всій Україні і до того часу не появлялися жодні відхилення.

На питання, чи влада ЗУНР мала намір створити окремий від всеукраїнського державний чи краєвий прапор, чи затвердити якраз національний прапор, годі відповісти, беручи під увагу зміни барвопорядку державних прапорів на схід від Збруча, як і брак переконливих доказів на користь одного чи другого твердження.[10] Маємо враження, що це питання не було взагалі розглядане владою ЗУНР у листопадових днях; влада намагалася просто затвердити законно прапор, що був природний для даної країни, даного народу, даного історичного чину, отже й для самої держави, а саме — прапор, що представляв собою українську владу. Затверджена прапорна двобарвність була на землях ЗУНР уже від 1848 року виразником всестороннього розвитку українського народу, і вона, без огляду на її порядок чи оформлення (наприклад, під час т. зв. «Весни народів» користувалися в Галичині теж блакитним прапором з виображенням жовтого лева), була єдиним можливим вибором для творців закону 13 листопада.

Якраз прапор, а не герб, був властивим символом Листопадового зриву 1918 року. Піднятий на львівській ратуші в ніч з 31 жовтня на 1 листопада двобарвний прапор був першою зовнішньою ознакою проголошення української державности на колишніх австро-угорських землях України. Ця подія стала для учасників цього історичного чину й їхніх нащадків, для галичан і навіть для всіх українців, тим, чим є новітня леґенда про Алькасар для Еспанії, спомин про причал Ґарібальді для Італії й переказ про появу Жанни Д'Арк пе-

[10] За жовто-блакитний барвопорядок висловлюється Василь Верниволя в статті «Наш національний герб і наш національний прапор» у календарі «Розвага», виданому для воєннополонених українців Українською Таборовою Організацією в Фрайштадті 1916 (таборова друкарня Союзу визволення України), стор. 53.

ред королем у Франції, отже символом почину далекосяжного історичного значення.

4. ПЕЧАТЬ

Влада ЗУНР призначила для вжитку найвищих державних органів гербову печать, що своїм змістом була графічним заступником державного герба, як і односторонню печать (на відміну від деяких держав, як, наприклад, ЗДА, державні печаті яких відмінні на чоловій і зворотній сторонах).

Основного й урядово виробленого взірця печаті ЗУНР не довелося нам досі бачити. Не виключене, що він ще десь зберігається, але теж дуже можливе, що з огляду на воєнні події його взагалі не виготовлено, як не встановлено описів т. зв. великої, середньої й малої державних печатей, загально призначених для вжитку найвищих, нижчих та інших державних органів. Все таки на основі даних з п'ятого артикулу можемо відтворити вигляд печаті ЗУНР майже до подробиць.

Немає сумніву в тому, що вона була округла, якщо мати на увазі давніші від неї взірці, як державні печаті Австро-Угорщини та печаті Першої УНР і Української Держави, а також і відсутність будь-якої іншої вказівки в законі. Довжина її проміру нам невідома, і правдоподібно із зрозумілих причин вона не була ще встановлена (що теж менше важливе, бо стосувалося б тільки печаті найвищих органів держави). В обводі був надпис ЗАХІДНО УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА, а в печатному полі містився державний герб. На перший погляд могли б існувати тут дві можливості: а) лев виображений вільно в печатному полі (без гербового щита) або б) лев у щитовому полі, отже властиво герб, а не тільки національний знак. На користь останнього виображення говорять виразисто три факти: а) слова закону, які звучать «довкола герба», а не «довкола лева» (самозрозуміло, що у випадку герба лев мусів бути виображений на щиті); б) традиція державних і краєвих печатей Австро-Угорщини, які містили в собі завжди повні гербові виображення, як і в) українські предтечі печаті ЗУНР, наприклад, численні відзнаки УСС з виображенням лева в гербовому щиті,[11] а також печать Української Держави з нащитним виображенням. Найбільш правдоподібною щитовою формою для оформленого в тогочасній Галичині герба була новітньофранцузька.

Збереглося дуже мало печатей нижчих державних органів ЗУНР поза Львовом, у більшості однозгідних з законом. Куди більше печатей збереглося з часів ЗОУНР.

[11] Автор користувався речевими пам'ятками (частинно ще неопублікованими) в архіві Українського генеалогічного і геральдичного товариства.

5. ВИСНОВКИ

З попередніх розділів бачимо, що ЗУНР, на відміну від Української Держави й Другої УНР, обмежилася законним затвердженням тільки трьох відзнак — найвищих, конечних, нескладних і гарних своєю простотою. У дійсності законодавці прийняли ті відзнаки, що були неначе передвирішені Листопадовим державним переворотом у Львові й у більшості повітів ЗУНР як емблеми національної революції.

Цікаво відзначити, що дві найвищі державні відзнаки (крім печаті), хоча не затверджені ще законно, лише встановлені загальним вжитком, давніші від самої назви держави. На обидвох відозвах Української Національної Ради (до населення міста Львова й до населення цілої держави) від 1 листопада 1918 року немає ще імени «Західньо-Українська Народна Республіка», лише названа «Українська Держава».[12]

З перетворенням Західньо-Української Народної Республіки на Західню Область Української Народної Республіки наступили деякі зміни в оформленні найвищих державних відзнак, одначе докладніший розгляд цього складного та з гербознавчої точки погляду дуже інтересного матеріялу вийшов би поза рамці нашої статті, що присвячена виключно емблемам ЗУНР.

Герб, прапор і печать ЗУНР, хоча були обов'язкові недовго й на розмірно невеликому просторі України, посіли одне з найвизначніших місць серед історичних українських державних гербів. Вони символізували оновлення української державности на землях, які знаходилися під чужинецькою займанщиною майже шість сторіч, вони були встановлені суверенною державою, яка постала не з допомогою чужинних сил чи у висліді міжнародних договорів, а виключно волею й збройним виступом державнотворчого народу, а крім того — вони були емблемами одного із найважливіших співтворчих чинників всеукраїнської національної революції.

[12] Справу первісної назви західньо-української державности залишаємо до вирішення знавцям політичної сторони цієї доби.

В. Сенютович-Бережний

РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ КНЯЗІВ НЕСВІЦЬКИХ З КНЯЗЯМИ ОСТРОЖСЬКИМИ

Авторові прекрасної монографії про князя Дмитра Вишневецького пану Докторові Любомиру Винару присвячую.

В. С.-Б.

В повіті Крем'янецькім, близько кордона з бувшою Австрією, при залізній дорозі, що веде на Збараж, лежить велике волинське село Колодно, або Холодно, як його також згадують старі акти, починаючи від 14-го століття.

В кінці 60-их років минуло століття, коли його відвідав знаний дослідник Волині Т. Ю. Стецький, ніщо, крім незначних слідів окопів, не нагадувало ті часи, коли там стояв замок Острожських, в якому в сорокових роках 17-го ст. іноді проживала недоброї пам'яти думна і сварлива княгиня Беата з Косцелецьких, вдова молодо померлого князя Іллі Острожського, а мати славнозвісної зі своєї нещасливої долі княжни Гальшки (Єлисавети).

Княгиня Беата була донькою з неправого ложа самого Короля Жигимонта I і Катерини Тельницької, яку пошлюбив для «decorum» Андрій Косцелецький, підскарбій коронний.

В польській геральдиці існує герб «Колодин», були і шляхтичі Колодинські, але до села Колодна вони жодного відношення не мали.

Один час Колодно (Стецький називає його «Колодне»), було власністю князів Несвіцьких, а далі буде мова і про те, як воно перейшло у рід Острожських.

В нашій розвідці «Історичне місце князя Федька Несвіцького» («Літопис Волині» ч. 4, Вінніпег 1958) ми розглядали і походження роду Несвіцьких, але при цій нагоді мусимо коротко на них зупинитися.

Князі Несвіцькі належали до одного із численних на Волині удільних княжих родів, які, крім титули, майже нічим не ріжнилися від заможних земян. Дехто із таких князів вибився на широкий шлях, прославився та набув маєтки, інші занепали і значної історичної та соціяльної ролі більше не грали, а більшість вела життя шляхетське з його не легкими обов'язками.

Князям Несвіцьким судилося залишити помітний слід в історії Волині.

Роди кн. Острожських і кн. Несвіцьких, правдоподібно, належали до Турово-Пинської галузі Рюриковичів, як вважають поважні родознавці новішої доби А. Бонецький, Каз. Стадницький і Вольф, як також наш історик Михайло Максимович. Між тим старі хроністи, як М. Стрийковський, а за ним і другі старі автори, без жодних доказів вписали Острожських до нащадків Галицьких Романовичів, а Несвіцьких до Гедиминовичів, зробивши протопластою останніх князя Федора Корибутовича, який навіть не мав потомства по мечу, себто синів, а лише доньки.

Треба визнати, що у Стрийковського не бракує помилок, та навіть навмисних фальшувань, але, на жаль, такі «генеалогії» довший час користувалися довір'ям і на них продовжують покликуватися і в наші часи люди мало обізнані з поважними родовідними дослідами.

Ми завжди вважали, що, крім спільного походження, яке з бігом часу могло призабутися, Несвіцькі і Острожські мусіли мати і ближчі родинні звязки, але цим питанням, оскільки нам відомо, ніхто із українських істориків не цікавився.

Після смерти князя Василя, сина кн. Федька Несвіцького, (перед 1463 роком) *його сини,* князі Василь, Семен і Солтан, поділили батьківські маєтки.

Василь (†1473) дістав Збаражчину, *Семен* (†1479) Колодно та кілька інших меньших маєтків, а *Солтан* (†1475) Вишневець, Гродек і Манів.[1]

Кн. Семен Васильович *(внук кн. Федька),* який по маєтку Колодно іноді звався і князем Колоденським, одружився з Марією, посербицею Олізара Шиловича, старости Луцького. Вона була донькою його дружини Феодори (Федьки) від її першого подружжя, про яке ми не маємо жодних відомостей.

В 1461 р. кн. Семен Васильович Несвіцький (Колоденський) набув від Івана Дичка Васильовича, земянина Луцького, Рівне, яке тоді було ще звичайним селом. Після його смерти, коло 1480 року, його вдова, княгиня Марія, жінка мудра, побожна і працьовита, побудувала в Рівному замок і набула йому Магдебурзьке право, а себе стала звати княгинею Рівенською.

Від шлюбу з нею *кн. Семен Васильович Несвіцький мав одиноку доньку Анастасію,* яка пошлюбилася з князем Семеном Юрієвичем Гольшанським, старостою Луцьким, хоробрим воякою, який в 1490 році погромив татарів під Заславом, а через 5 років і самого сина Менглі Гірея під Корцем.

У *Семена Юрієвича Гольшанського і дружини його Анастасії з Несвіцьких, була донька Анна-Тетяна,* яка ще за життя своєї баби,

---

[1] Із них лише Василь Васильович *(внук кн. Федька),* продовжив рід, маючи синів Семена, Михайла і Федора, які, згодом, одідичили маєтки бездітного дядька Солтана.

Семен, старший син Василя Васильовича *(правнук Федьків),* став протопластою князів Збаражських, Михайло — Вишневецьких, а Федор — Порицьких і Воронецьких, прибравши собі родові призвища від назв головних маєтків.

княгині Марії Рівенської (себто Несвіцької), *пошлюбилася з кн. Константином Івановичем Острожським*, гетьманом вел. князівства Литовського і прославленим воякою.

Після смерти діда, князя Семена Васильовича Несвіцького, а потім і баби, княгині Марії (Рівенської), що померла в 1518 році, княгиня Анна-Тетяна одідичила всі їх маєтки, які разом з замками Рівним, Колодним, Козлиним і т. д. внесла в дім кн. Острожських.

Привілей на ці маєтки Несвіцьких король Жигимонт I видав князю Константину Івановичу в тому ж році, але Острожський вступив в їх володіння лише в 1521 році, після передчасної смерти Анни-Тетяни. Від цього шлюбу кн. Константин Іванович мав сина Іллю (1509—1539).

Працюючи в Луцьких архівах, знаний дослідник Волині Т. Ю. Стецький бачив цей привілей в оригіналі писаний латинською мовою і датований днем 3-го лютого 1518 р.[2]

В тих же актах знаходилися і інші трансакції князів Несвіцьких та Острожських. Найстарший документ датував 9-им травня 1412 р.

Хронист 16 ст. М. Стрийковський не знав докладно про родинні взаємовідносини Несвіцьких з Острожськими та вписав в свою хроніку, що донька кн. Семена Васильовича Несвіцького Іліна (перекручене ім'я), яка в дійсності звалася Анастасією, пошлюбилася з князем Острожським, але не подав його хресне ім'я. Ця Іліна принесла в дім князів Острожських маєтки Несвіцьких.

Що Стрийковський наплутав, пізніші дослідники виявили, але геральдист К. Несецький, що жив в першій половині 18-го століття, йому повірив. Він висловив здогад, що цього князя Острожського, якого Стрийковський назвав чоловіком ніколи не існувавшої Іліни, звався Василем, не знаючи що дружину кн. Василя Федоровича, намісника Турівського, звали Ганною (Ганкою), з якою він одружився у 1428 році. Була вона донькою Зигмунта Корибутовича, сина вел. князя Литовського Ольгерда. Заміж її видавав сам вел. кн. Витовт та надав їй як віно значні маєтки. Очевидно, хоч і високого роду, багатою не була.

Як ми згадували вище, донька кн. Семена Васильовича Несвіцького була пошлюблена з князем Семеном Юрієвичем Гольшанським, а зовсім не з невідомо яким Острожським.

Треба підкреслити, що дружні звязки Острожських з Несвіцькими нав'язалися головним чином з тими представниками цього роду, що стали зватися князями Вишневецькими.

Кн. Михайло Васильович Вишневецький, намісник Брацлавський, хоробрий вояка, був одним із бойових товаришів кн. К. І. Острожського, гетьмана вел. князівства Литовського, та разом з ним і Миколою Конецпольским погромив татарів 28 квітня 1512 р. під селом

[2] „1518 Fra 3. Ipso Die S. Floriani Cracoviae, Privilegium a Serenissimo Sigismundo Rege Poloniae Super arcam Kolodno, Rowne, Kozlin, Chocin, ac alia, Duci Connstantino Iwanowicz Ostrogski, post olim Simeonem Wasilewicz Nieświski et Marianna Rowieńska uxorem Ejus avum et aviam, Edicti Ducis Constantini Ivanowicz Ostrogski uxoris, in Eandem uxorem, ac Liberos ipsae jure Successionis devolutae collutum . . .“

Лопушним, близько Вишневця. В цій битві він мав при собі чотирьох своїх синів.

Родинні стосунки Вишневецьких з Острожськими ще більше скріпилися, коли у 1516 р. один із синів кн. Михайла Васильовича, кн. Іван Васильович Вишневецький, в той час дворянин Королівський, одружився з молодою вдовою по князю Янушу Сангушковичу Ковельскому Анастасією, донькою Семена Олізаровича Шиловича і дружини його Н. Іванівни Острожської (її хрестне ім'я до нас не дійшло), що була рідною сестрою князя К. І. Острожського.

Одним із синів від цього подружжя нащадка славного вояки кн. Федька Несвіцького з племінницею кн. К. І. Острожського, був лицар Запоріжжя кн. Дмитро-Байда Вишневецький.

Його героїчний образ воскресив перед нами Любомир Р. Винар в своїй історичній монографії: «*Кн. Дмитро Вишневецький*», виданій УВАН у Німеччині (Історична секція), Мюнхен 1964.

У 1522 р., лише через рік після смерти княгині Анни-Тетяни, кн. Константин Іванович Острожський заручився з княжною Олександрою Семеновною Слуцькою. На предшлюбнім договорі з дня 26 липня 1522 р. складенім у Вільні, яким кн. Константин Іванович забезпечив своїй майбутній дружині віно в одну третину своїх маєтків, стоїть підпис свідка кн. Івана Михайловича Вишневецького поруч з підписами інших панів присутніх при цьому акті.

Шлюб відбувся в тому ж році, а деякі дослідники переносять його на 1523 р.

Від цього подружжя народився знаний меценат і покровитель православних кн. Василь-Константин Острожський.

БІБЛІОГРАФІЯ

Н. И. Теодоровичъ: «Историческое и статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи», томъ II, Почаевъ 1890 г.

В. Сенютович-Бережний: «Історичне місце кн. Федька Несвіцького» в «Літопису Волині», том 4, Вінніпеґ 1958.

A. Boniecki „Poczet rodów w wielkiem Księstwie Litowskiem w XV—XVI w. Warszawa 1887.

T. J. Stecki: „Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym" serya 2-ga, Lwow 1871.

T. J. Stecki: „Miasto Równe", Warszawa 1880.

M. Stryjkowski: „Kronika" Tom I, 1844-6 W-wa.

Kaz. Stadnicki: „Synowie Gedymina" tom I, 1849-1853.

J. Wolff: „Kniazowie Litewsko-ruscy od końca XIV w. 1895.

Дискусія і полеміка

Омелян Пріцак

ПРОЄКТ «ВСТУПУ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

Створення бази для українського наукового осередку в Гарвардському університеті в 50-ліття української державности відкриває широкі перспективи перед українськими істориками, але водночас ставить перед ними нові, нелегкі завдання.

Уже в скорому часі треба буде готувати серію тимчасових підручників і допоміжних видань, а зокрема серію передруків та «Вибраних творів» корифеїв нашої науки.

Але, щоб поставити українську історичну науку на відповідний рівень — треба в першу чергу усвідомити собі теперішній стан цієї галузі українознавства. Українська історична наука зазнала протягом останнього 50-річчя сильніших ударів ніж будь-яка інша українознавча гуманістична ділянка.

Декілька разів насильно перервано її розвиток. Наукові установи, корифеї науки та наукові кадри були ліквідовані, а хто лишився, того примусили до яничарської служби. Численні монографії та джерельні публікації не вийшли з друку, а те, що вийшло в світ було пізніше великою мірою знищено й лишилося майже недоступним.

Проте за короткий час порівняно свобідного розвитку української історичної науки (1894—1914 у Львові; 1924—1930 в наукових установах Радянської України) нагромаджено величезний матеріял, що по сьогодні був тільки частинно освоєний молодою українською науковою історіографією і тільки фраґментарно ввійшов у науковий світ.

Нам, що опинилися на попелищах української історичної творчости, треба перш усього підвести підсумки майже двістілітньої праці наших попередників, аматорів і представників наукової історіографії, щоб відновити тверду базу для дослідної праці.

Це дуже важливо власне тепер, коли маємо підготувати ґрунт і передати досвід новим ґенераціям українських істориків народжених і вихованих уже в країнах нашого поселення, що працюватимуть у кращих, бо нормальних, умовинах, маючи до диспозиції постійну катедру історії України в Гарвардському університеті.

Поданий тут на розгляд читачів «Українського історика» проєкт 12-томного* «Вступу до історії України» — має за ціль охопити ввесь

---

* Кожний том повинен мати приблизно 500—600 сторінок друку. Було б добре мати англійську та українську версії.

досвід української історіографії. Очевидно він задуманий як колективний твір.

Автор проєкту буде вдячний за всяку серйозну критику та доповнення, а водночас за конкретні пропозиції щодо співпраці, чи то в характері редакторів окремих томів, чи авторів окремих розділів, або підрозділів.

Усю кореспонденцію в цій справі прошу пересилати на адресу редакції «Українського історика».

Я свідомий того, що цей ґрандіозний проєкт може видаватися на перший погляд нереальним. Одначе ми не маємо вибору. Життя вимагає від нас великого зусилля і я певен, що, якщо нам пощастить зорганізувати добру й економну співпрацю, — ми все таки подолаємо труднощі й довершимо труд.

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Частина перша: помічні науки

Том I:
1. Нарис бібліографії історії України.
2. Епіграфіка.
3. Наукові товариства. Університети.
4. Друки. Преса.

Том II:
1. Палеографія.
2. Епіграфіка.
3. Сфрагістика.
4. Геральдика та емблемознавство.
5. Нумізматика.
6. Дипломатика.
7. Папір та паперові знаки.

Том III:
1. Адміністративний поділ:
   а) політичний,
   б) церковний.

2. Хронологія:

   а) Система датування,
   б) Каталоги українських князів,
   в) Каталоги гетьманів, полковників, сотників (разом із Слобідською Україною),
   г) Каталоги запорозьких кошових та кошової старшини,
   ґ) Каталоги українських урядів 1917—1920,
   д) Каталоги церковних ієрархів в Україні,
   е) Каталоги чужих володарів на українських землях,
   є) Каталоги намісників, воєвод, генерал-губернаторів та інших репрезентантів чужої адміністрації на Україні,

ж) Каталоги володарів-сусідів України,
з) Список усталених та неусталених дат із історії України.

3. Генеалогія:

а) Княжі династії на Україні,
б) Генеалогії українських родів,
в) Генеалогії чужих династій на Україні,
г) Генеалогії чужих родів на Україні,
ґ) Генеалогії сусідів та партнерів українських династій.

Том IV:
1. Історична географія.
2. Колонізаційний процес.
3. Ономастика.
4. Історична етнографія.
5. Народне господарство.
6. Продукція й торгівля.
7. Устрій.
8. Право.
9. Військо.
10. Церква.
11. Освіта й шкільництво.
12. Мистецтво.
13. Історія культури.

Частина друга: джерелознавство

Том V: Старе та середньовічне джерелознавство.

1. Староруські джерела:
а) Акти державні та юридичні,
б) Написи,
в) Літописи,
г) Повісті, Житія,
ґ) Описи подорожей,
д) Літературні твори.

2. Чужі джерела:

а) Античні джерела,
б) Візантійські джерела
в) Східні джерела:

1) Сирійські, кавказькі,
2) Арабо-перські,
3) Староєврейські,

г) Західні джерела:

1) Скандинавські,

2) Німецькі та італійські,
3) Угорські та румунські,
4) Інші.

Том VI: Джерелознавство XIV—XVII ст.

1. Джерелознавство литовсько-польської доби (до 1569).
2. Джерелознавство польської доби (1569—1648).

Том VII: Джерелознавство часів української держави XVII—XVIII ст.

1. Джерелознавство гетьманської доби.

А. Загальні відомості про архівні фонди.

1. Центральний Державний Історичний Архів УРСР у Києві. Відділ Актів.
2. Державна Публічна Бібліотека УРСР у Києві. Відділ рукописів.
3. Центральний Державний Архів Давніх Актів СРСР в Москві.
4. Державна Публічна Бібліотека СРСР ім. Леніна в Москві. Відділ рукописів.
5. Архівні фонди поза межами СРСР (в Польщі, Швеції, Туреччині і т. д.).

Б. Офіціяльні джерела.

I. Загальні:

1. Універсали та листи гетьманів.
2. Грамоти московських царів.
3. Конституції.
4. Міжнародні договори.
5. Акти центральних установ Гетьманщини:
   а) акти генеральної військової канцелярії,
   б) акти генерального військового суду
   в) акти інш. центральних установ Гетьманщини.
6. Реляції дипломатів та політичних кореспондентів.
7. Акти московських установ в Гетьманщині:
   а) воєвод,
   б) Малоросійських Колегій,
   в) «Канцеляріи Министерского Правленія Малороссійскихъ Делъ»,
   г) генерального губернаторства і намісництва.
8. Козацькі реєстри і компути.
9. Акти полкової адміністрації та судівництва.
10. Акти сотенних урядів.
11. Акти міського самоврядування.
12. Акти церковних та культурно-освітніх інституцій.

II. Спеціяльні:

1. Правничі джерела.
2. Економічно-соціяльні джерела ((Переписні книги 1666 р.; «Ведения» 1722—1723 рр.; генеральні слідства про маєтності полків 1729—1730 рр.; Румянцівський опис 1765—1767; Топографічні описи намісництв 1780-их рр.).
3. Джерела до торгівлі та промислу.

В. Приватні джерела.

1. Літописи, хроніки, діяріюші.
2. Мемуари.
3. Листи.
4. Житія.
5. Пам'ятки народного епосу та словесности.

Г. Чужі джерела.

1. Інші (чим I, 2; I, 7; II, 2) російські джерела.
2. Польські джерела.
3. Турецькі й кримсько-татарські джерела.
4. Шведські джерела.
5. Угорські та румунські джерела.
6. Західньо-европейські джерела.
7. Реляції чужих дипломатів, військовиків та політичних кореспондентів.
8. Чужа преса та картографія.
9. Описи подорожей та оповідання чужинців.

2. Джерелознавство Запоріжжя та Запорізької Січі.
3. Джерелознавство Правобережжя XVII ст.
4. Джерелознавство Слобідської України XVII—XVIII ст.
5. Джерелознавство українських земель під Польщею.

Том VIII: Джерелознавство XIX століття.

1. Російська імперія.
2. Австро-Угорська імперія:
   а) Галичина,
   б) Буковина,
   в) Закарпаття.

Том IX: Джерелознавство визвольних змагань 1914—1920.

1. Перша світова війна.
2. Доба Центральної Ради.
3. Доба Директорії.
4. З.У.Н.Р.
5. Кубань, Зелений Клин.

Увага: проєкт підрозділів для томів VI-IX (очевидно: mutatis mutandis!).

а) Грамоти. Акти. Універсали.
б) Адміністративно-правові джерела:
1) Постанови соймів, дум і т. п.,
2) Постанови соймиків,
3) Реєстри податків,
4) Судові книги й документи,
5) Інвентарі, люстрації,
6) Опис замків та міських укріплень,
7) Документи приказів (колегій), міністерств,

в) 1. Джерела про економічні відносини.
2. Таможні книги та джерела до торгівлі.
3. Джерела до соціяльно-політичних відносин.
4. Джерела до церковних відносин.
5. Джерела до історії освіти й культури.
6. Мемуари та листи.
7. Реляції дипломатів, політичні кореспонденції.
8. Описи подорожей та оповідання чужинців.
9. Літописи та хроніки.
10. Житія.
11. Пам'ятки народнього епосу та словесности.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ: СИНТЕЗА

Том X: 1. Поняття історії України.
2. Проблеми схеми історії України та історії Східньої Европи.
3. Періодизація історії України.
4. Нарис українського історичного процесу.
5. Місце історії України в світовій історії.

Том XI: 1. Нарис української історіографії.
2. Нарис української історіософії.
3. Нарис історії української політичної думки.

Том XII: Загальний та спеціяльний індекси.

Н. Полонська-Василенко

АРХІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ТА ПИТАННЯ ПРО ВИДАННЯ ЙОГО

Останніми місяцями питання про Архів Запорізької Січі та видання його, можна сказати, не сходить із шпальт совєтських часописів. Статті про це зустрічаємо в «Радянській Україні», в «Правді» 10 січня. Навіть «Казахстанська Правда», що видається в Алма-Ата, вмістила довгу статтю про це видання в числі з 16 січня ц. р. 25 січня ц. р. радіо «Київ» для українців за кордоном повідомило докладно про цю знаменну подію. Треба гадати, що були інформації в інших часописах, але мені не довелося познайомитися з ними. Після того низка часописів еміґрантських передрукували ці відомості, вмістила їх «Свобода» ч. 48 ц. р. і радіо «Свобода» в «Інформаторі» ч. 3, лютий ц. р. Подія ця — видання архіву коша запорозької Січі — дійсно заслуговує на таку увагу й може викликати радість істориків України й взагалі тих, хто цікавиться минулим України. Всі ці інформації походять з інтерв'ю з редактором видання, кандидатом історичних наук О. М. Апанович.

В першу чергу — кілька слів про самий архів та його історію, яку неправильно подають совєтські джерела. Архів коша Запорізької Січі в значній мірі загинув під час руйнування Січі, в 1775 році. Частина цього архіву опинилася в одному з повітових міст, де його знайшов в 1820-х роках Аполон Олександрович Скальковський. Зі слів кандидата історичних наук О. М. Апанович, це був лише «одеський середнього рангу урядовець», він в якийсь спосіб здобув його від «комендантів різних царських фортець і гарнізонів», що «таємно» володіли ним по черзі. В цьому абзаці — все з першого слова й до останнього — м'яко висловлюючись, фантазія кандидата історичних наук, а більш рішуче — докази того, що пані Апанович абсолютно не уявляє собі добу, про яку хоче писати. Тяжко уявити, що хотіла вона сказати словами *«таємно володіли»* коменданти фортець та гарнізонів? Від кого володіли таємно? Від царського уряду? І в чому виявилося це «володіння»? І яку користь здобували від архіву? «Таємно» брали папери на цигарки? На що цим комендантам, людям не причетним до будь-якої науки, тим більш історії, могли бути потрібні ці архіви, мову та палеографію яких вони ледве розуміли? Не ліпше стоїть справа з дослідженням наступного етапу в історії Запорізького архіву: знову ж таки «самочинно розпорядився» архівом отой «урядовець середнього рангу», Скальковський. «Кандидат історичних наук» ще не знає ні імені Скальковського, ні його ролі в історіографії України, а почасти й Росії. Не знає вона, хто був А. О. Скальковський, дійсно урядовець канцелярії Новоросійського генерал-губернатора, князя М. Воронцова (1823—1844). Воронцов взагалі сприяв піднесенню краю, його культури.

Він доручив А. О. Скальковському збирати з повітових міст архіви, що зберігалися в різних канцеляріях, і концентрувати їх в Одесі. А. О. Скальковський був видатний історик Південної України, він перший почав розробляти її історію. Він присвятив історії Південної України (Новоросії, як називали її тоді) все своє довге життя (1808—1898). Він залишив біля 200 праць з історії Південної України, найвидатніші з них: «Хронологическое обозрение Новоросійского края», в трьох томах, 1836 р. Там він стисло цитує джерела історії. Друга видатна праця Скальковського — це «История новой Запорожской Сечи», що витримала три видання: 1841, 1844 та 1885 року. Ця праця побудована головним чином на матеріялах Запорізького архіву. Треба сказати, що праці А. Скальковського не тільки «витримують» критику, всупереч твердженню «кандидата історичних наук», але протягом майже 100 літ були головним джерелом історії Південної України, і не втратили свого значення до наших часів. Як би «кандидат історичних наук» познайомилася з цими працями, вона, напевно, писала б в іншому тоні й про праці Скальковського, і про його «нюх». Дійсно: «канцелярист» А. О. Скальковський зробив великий вклад в історію. Його біографії та науковим працям присвятив статтю В. О. Біднов в Науковому Збірнику УВУ, т. I, 1925 р., присвяченому Масарикові, і справедливо відзначає там його велике значення для історії України.

Далі починається вже не фантазія, а суцільне незнання того, про що пише «кандидат історичних наук». Цитую дослівно: «З відомого українського вченого Д. І. Яворницького ділок (себто А. О. Скальковський) заправив за архів (Запорізький) фантастичну суму — три мільйони карбованців і не захотів поступитися ні копійки. Але ж ділку від науки не вдалося покласти в кишеню визначену ним суму: на перешкоді став 1917 рік». («Радянська Україна, ч. 8, 1968; теж в інших виданнях, до радіо «Свобода», ч. 3, 1968, ст. 7, включно). Очевидно пані Апанович абсолютно не уявляє собі вартість карбованця за царських часів: люди, що мали мільйонові маєтки, чи будинки в Україні, були, що називається «на рахунку» — це були одиниці в 90-х роках XIX ст. — коли міг відбуватися «торг». Ще цікавіше відкриття «кандидата *історичних наук», що продажеві архіва перешкодив 1917 рік! «Кандидат історичних наук» не знає, що в 1898 році помер Скальковський.* Все це — загальна історія України — залишилася «terra incognita» для «кандидата історичних наук», яка «нічто же сумляшеся» бере на себе таку колосальну, таку відповідальну наукову працю, як редагування архіву коша Запорізької Січі! Не знати чому більше дивуватися: «безумству храброї» пані Апанович, що «дерзає» брати на себе таку колосальну відповідальність, чи легковажности Української Академії Наук, яка доручає їй, можу припустити — талановитій, добре обізнаній в марксизмі-ленінізмі панночці чи пані, таку відповідальну працю? Чим керувалася Академія Наук? Побоюванням, що й цей архів «випадково» згорить? Невже не можна було почекати ще 10—20 років, поки з'явиться «ділок» — хоч би типу Скальковського й присвятить своє життя історії Південної України?

З дальшого «інтерв'ю» з панею Апанович видно, що вона абсолютно не розуміє що це за скарб — цей архів, і в чому полягає головна цінність його. Цікава дрібниця: автор згадує, що високі урядовці російські записувалися до запорізьких козаків — і називає *підполковника* М. І. Кутузова! Вона чи не знає, чи не розуміє, що записувалися намісник Південної України князь Потьомкін-Таврицький, графи Паніни, князь Безбородько, і цілий ряд найвищих сановників Російської імперії і серед них «підполковник» Кутузов не мав жодного значення, й це не робило «чести» кошеві.

Хочу подати деякі факти з історії дослідження Архіву коша Запорізької Січі. Серед дослідників, що вивчали його, після смерти А. О. Скальковського, був професор Новоросійського університету М. Е. Слабченко. На підставі цього архіву він написав свої видатні праці: «Соціяльно-правова організація Січі Запорізької» та «Паланкова організація Запорожських Вольностей» — обидві в «Працях Комісії для вивчення історії Західньо-руського та українського права», в III та VI випусках.

В середині 1929 року проф. М. Слабченко звернувся до Археографічної Комісії Української Академії Наук з пропозицією видати архів. Голова Комісії академік М. С. Грушевський поставився позитивно до пропозиції М. Слабченка, але вони не погодилися в питанні пляну видання: проф. Слабченко пропонував видавати матеріяли архіву тематично, подібно до того, як друкували матеріяли в «Архиві Юго-западной России» — він передбачав 8 томів, при чому кожний том буде доручений окремому редакторові, який буде давати обширну передмову-монографію. Цей плян не був прийнятий М. Грушевським, який пропонував друкувати ввесь архів, в хронологічному порядкові — за роками. Справа не була розпочата: року 1930 був засланий проф. М. Слабченко, року 1931 — висланий до Москви М. Грушевський. Заслано кількох членів Археографічної комісії. Запорозький архів, тим часом перевезено було з Одеси до Києва й приміщено до Архіву Давніх Актів, в будинкові Університету. Року 1932 або 1933 знову постало питання про видання Запорізького архіву. На цей раз ініціятива вийшла з Головного Архівного Управління. Знову почалися наради фахівців Києва та Харкова. Але й на цей раз справа не пішла далі нарад, здається з тих самих причин, що стали на перешкоді року 1929. Єдине, що було зроблене — це опис архіву, що його виконав співробітник Архіву Давніх Актів М. Тищенко.

Під час евакуації Києва в 1941 році архів було вивезено з Києва, але дальша доля його була невідома. Ширилися чутки, що архів везли баржами й він десь затонув. Понад 20 років про архів не було відомостей і тільки з 1967 стали доходити вістки, що архів не загинув, а з 1968 року стало відомо, що архів буде видано.

Проте радість, що буде видано один з цінніших скарбів України затьмарює тривога — як саме буде видано його? Чи буде видання стояти на висоті? Чи буде воно відповідати важливості історичного джерела? Я навмисне зупинилася на тому, як обидва рази — і в 1929,

і в 1932 роках уважно підходили до видання архіву: видатні фахівці мали бути редакторами томів, членами редакційних колегій. На чолі видання стояли видатніші історики України — академіки М. Грушевський та М. Слабченко, брали участь члени Археографічної Комісії, професори. Тоді не можна було припустити, щоб будь-хто з учених, що брали участь у виданні, не знали праць А. О. Скальковського й трактували його як «ділка», шахрая, а може й божевільного, що хотів продати архів за суму, що коштував маєток в кілька тисяч десятин землі? Нікому з тих учених не спало б на думку, що коменданти фортець «таємно» використовували архів? Всі ці дрібниці не тільки гумористичні, вони підривають довір'я до солідности видання одного з важливіших архівів України, бо свідчать, що ця справа доручена особі, яка не має найменшої уяви про те, чим вона буде керувати. Тяжко уявити собі «кандидата історичних наук», фахом якого є очевидно історія України — який не знав би про одного з видатніших істориків України, що зробив епоху в історії Південної України, того самого Запоріжжя, архів якого буде вона редагувати!

Але не можна надто суворо засуджувати цю пані. Вже самий науковий ступінь її «кандидат історичних наук» свідчить, що вона починає свій науковий шлях. Можливо, що в її особі Україна буде мати видатного історика. Більше дивує нас ставлення до цього почесного завдання — видати Архів коша Запорізької Січі — самого Інституту Історії Академії Наук. В Україні є чимало видатних істориків, докторів, професорів, авторів солідних наукових праць. Не буду називати їх прізвищ, бо вони добре відомі й в Україні, і в Західній Европі, і в Америці. Дехто з них вже багато років працює над історією Запоріжжя. Здавалося б — чому таке відповідальне доручення Інституту Історії дав не одному, а ліпше кільком з них, а цій треба гадати молоденькій пані, неознайомленій з історією Запоріжжя, Південної України, а, мабуть, і з історією Росії XVIII—XIX ст.: на це вказує розуміння ролі цих комендантів, значення «підполковника», вартости карбованця, взагалі — історіографії тої доби.

Всі ці факти викликають тривогу за науковий рівень майбутнього видання; ці думки зокрема викликають слова пані Апанович про те, що документи мають друкувати не повністю, а деякі — в уривках, небезпечні також ті «історичні» коментарі та примітки, що будуть супроводити документи. Наведені вище факти з інтерв'ю з пані Апанович дають підстави побоюватися за науковість цих скорочень документів та приміток.

До цього можна додати, що Запоріжжя користається зараз виключною увагою уряду. Рада Міністрів Української ССР оголосила острів Хортицю, де перебувала деякий час Січ, «Історико-культурним заповідником». Там будуть споруджені пам'ятники видатним особам — і серед них М. Горькому, в пам'ять того, що він відвідав цей острів, та пам'ятник «воз'єднання України з російським народом». Це ще більше викликає тривогу за якість видання Запорізького архіву.

Олександер Домбровський

ДО ПИТАННЯ АНГЛІЙСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

(Стаття дискусійного порядку)

В останньому часі в зв'язку зі столітніми роковинами народин М. С. Грушевського далися чути тут і там голоси про потребу перекладу на світову, отже англійську мову монументальної історичної синтези згаданого в заголовку титана української історіографії, щоби таким чином удоступнити широкому загалові представників світової науки десятитомову виказку нашого історичного минулого та поширювати наукову правду про Україну. Англійський переклад Історії України-Руси мавби бути лише вступом до перекладів инших наших найважніших наукових творів на світову мову в ціли поширення їхнього обігу на ринку світової науки. Звичайно, треба щиро привітати ті патріотичні голоси наших ентузіястів, яким лежить на серці справа голошення наукової правди про Україну в маштабі світової науки. У вирі різних концепцій, дискусій, чи конструктивних полємік та слідкуючих за ними громадських дій викристалізовуються творчі думки, плани й почини, які нераз лягають в основу важних рішень, чи подій загально громадського, чи навіть всенароднього характеру, приносячи користь нашій справі. Такі переклади важних тематикою і цінних науковим рівнем творів є дійсно потрібні. Тому сама ідея в принципі є добра. Питання лише в тому, що належалоби перекладати.

На перший погляд могло б здаватися, що треба би дійсно започаткувати таку ширше закроєну акцію перекладом Історії України-Руси, бо ж це найобширніша наша десятитомова виказка нашої приналежности до родини найстарших европейських народів, нашої прастарої культури й державницької традиції в історичному давноминулому. А тимчасом це питання доцільности такого перекладу є дещо контроверсійного характеру. Бо, як з одної сторони ми дорожимо світлою пам'яттю безсмертного в національному пантеоні творців української культури автора Історії України-Руси та глибоко оцінюємо його історичний твір як першу основну й монументальну спробу нашої історичної синтези, в основу якої лягла модерна схема історії України, та невичерпану скарбницю джерельного й фактологічного матеріялу, історичних концепцій і творчих думок, так з другої сто-

рони існують певні поважніші причини, які радше промовляють за глибшим передумання концепції перекладу. Перша причина є мериторичного характеру. Початки даного твору, тобто перший том Історії є уже досить перестарілий і далеко не являється сьогодні останнім словом науки. Від часу написання третього видання першого тому Історії (1913) минуло понад пів століття, а за той час пророблено численні археологічні відкриття, які дали багато нового матеріялу, опублікованого підсовєтськими ученими. Правда, спроби синтетичних праць підсовєтських дослідників, насвітлені з точки погляду історичного матеріялізму марксистсько-ленінської редакції, є далекі до наукового об'єктивізму, але монографічні праці археологічної тематики є цінні з огляду на подання нового матеріялу й без них не можна сьогодні обійтися при дослідах над пра-й ранньою історією України. До того ж в останніх кількох декадах нашого століття пороблено важні досягнення на полі допоміжних наук історії взагалі, що також уточнює деякі питання пра- й ранньої історії України. Тому перший том Історії вимагає деякої перерібки, а вже напевно досить багато узуповнень, заки ми мали б віддати його до перекладу. Можливо, що й дальші томи — тут і там потребувалиб деяких узуповнень, хоча далеко не таких, як перший том.

Не можна поминути й методологічної сторінки твору. Десятитомова історична синтеза М. Грушевського являється по суті широкою й глибинною аналізою джерельного й фактологічного матеріялу від змалювання початків людського життя на території України аж до кінця Хмельниччини без промовляючих до переконання сучасного історика методологічних ціх дійсної історичної синтези. В глибинному лабіринті джерельного й фактологічного матеріялу бракує нераз нитка Аріядни, яка вивела б читача з нетрів того зібраного великанського матеріялу на твердий шлях ясних заключень в аспекті історичної кавзальности, закономірности та в кінці самої специфіки історичного процесу на українській території, зумовленого у першу чергу геополітичними, культурними, економічними та остаточно соціо-й етнопсихологічними факторами. Для історика-чужинця, який не має вповні скристалізованого погляду на східньоевропейську історію, або має той погляд викривлений, потрібна публікація з так розміщеним і відповідно зредагованим історичним матеріялом, що укладався б в одну ясну картину історичного процесу розвитку українського народу, його державного життя та змагань до того ж державного життя. Бо сама глибинна аналіза й поданий у подробицях реєстр подій і фактів у стилі широкої народньої епіки на тлі народницько-соціяльних рухів і поведінки широких мас суспільства без методологічного й ідеологічного пов'язання того всього в один моноліт закономірного історичного процесу розвитку й постійного росту життя народу, що прямує серед історичних лихоліть до осягнення належного йому місця в колі европейських народів, не відповідає вимогам сучасної історіографії. До того всього Історія України-Руси

є доведена до кінця Хмельниччини. Бракує кілька століть надзвичайно вагітних у події й факти на фоні нової й найновішої історії України.

Абстрагуючи від вище згаданих недоліків — не з вини автора, а випливаючих радше зі стану тодішньої історичної науки кінця XIX століття й самого порога XX та духа тодішньої доби — виринає питання, чи доцільним є дати історикові-чужинцеві далеко незакінчену Історію. А якщо не є доцільним дати історикові-чужинцеві незакінчену Історію, то яка залишається розв'язка питання? Дехто радить докінчити Історію Грушевського та, довівши її до наших часів, пустити в англійському перекладі в обіг на ринку світової науки. Пригадую собі добре, як у тридцятих роках я, як тоді ще зовсім молодий і недосвідчений адепт історичної науки, висунув у львівському кружку істориків молодшої ґенерації концепцію доведення Історії України-Руси до наших часів. Тоді найвизначніший і найбільш талановитий — дійсно з Божої ласки — тодішній історик молодшої ґенерації на західньоукраїнських землях — Теофіль Коструба пояснив мені, що об'єктивні аргументи рішуче не промовляють за такою концепцією, бо методологічна й ідеологічна сторінка твору вимагають певної ревізії в обличчі нових завдань модерної історіографії та українського державницького світогляду. Те, що написав би сучасний історик, доповнюючи Історію України-Руси від Виговщини аж до наших днів, було б методологічно й ідеологічно досить багато відмінним від того, що написав Грушевський. Це був би дуже можливо незгармонізований дуалізм двох різних підходів до писання історичної синтези в методологічному, ідеологічному й в кінці стилістичному аспекті. Коли такий погляд висказано компетентною особою в тридцятих роках, то тим більше він промовляє до переконання сьогодні в обличчі досягнень модерної історіографії. Тому Історія України-Руси мусить так і залишитися недоведеною до наших часів як настільна книга зі своїм багатством джерельного матеріялу, концепцій та творчих думок, з якої користають сучасні та користатимуть майбутні наші історики, а постулятом сучасної доби та вільної української історичної науки є дати свіжу історичну синтезу української Бувальщини від початків людського життя на території України аж до вчорашнього дня як останнє слово науки з усіма виявами досягнень модерної історіографії при строго науковому об'єктивізмі та національно-політичному світогляді модерного українства. Така свіжа синтеза української Бувальщини мусіла б бути досягненням не одної людини, а збірного авторства при співробітництві багатьох спеціялістів окремих діб та ділянок. І щойно такий історичний твір було б вказаним переложити на світову мову та кинути на ринок світової науки.

Правда, ми знаємо, що перекладається також, нехай і перестарілі, класичні твори, які відзеркалюють стан науки даної доби та нуртуючі тоді погляди й течії, а при тому всьому заховують принайменше в загальному свою наукову вартість. В такому аспекті можна

би переложити й без сумніву капітальну Історію України-Руси як класичний твір української історичної науки, необхідний при студіюванні східньоевропейської історії. Але таке видання у перекладі вимагає дуже великих заходів, праці й фінансових зусиль. До того треба би зорганізувати цілий штаб перекладачів-істориків, тобто в одній особі мусів би бути перекладач з досконалим знанням англійської мови й рівночасно історик, який розумів би аж до нюансів концепції й думки автора Історії України-Руси. Бо мова й стиль Історії України-Руси не такі то легкі, а довгі, скомпліковані речення вимагають великої застанови нераз таки фахового історика, який хоче зрозуміти, що хотів сказати автор. Крім самого штабу перекладачів й координаційної праці в організаційному аспекті мусіла б бути ще окрема комісія для переведення, що так скажемо, уніфікаційної роботи, тобто вирівнування мовних, стилістичних різниць у перекладах поодиноких перекладачів, (а може навіть і деяких моментів мериторичного характеру тексту Історії України-Руси!) — може певних незрозумінь тексту перекладачами, щоби цілий перекладений твір творив і мериторично-методологічну й мовно-стилістичну єдність мимо наявности багатьох прекладачів. Така праця потребує отже сталого затруднення цілого штабу першорядних перекладачів і фахових істориків на протязі добрих кількох років. Це лише самий переклад без коштів самого видання й пов'язаної з тим технічної праці. Не знаємо, чи автори концепції перекладу Історії Грушевського взяли під увагу всі ті вичислені нами недоліки й труднощі. Дуже правдоподібно, що в процесі самої праці ті труднощі виказалися б ще більшими, як ми їх тут представили.

Наша стаття є, очевидно, дискусійного порядку. Ми хотіли лише представити другу сторінку медалі даного питання для його всестороннього насвітлення при рівночасному збереженні авторитету титана української історіографії та свідомости капітальної ваги славної Історії України-Руси для внутрішнього вжитку представників української історичної науки сучасного й майбутнього.

Бібліографія

Любомир Винар

УКРАЇНОЗНАВЧІ ДИСЕРТАЦІЇ В АМЕРИКАНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ

Одним з правдивих показників заінтересування українознавством в Америці являються дисертації з українознавчою тематикою опрацьовані в американських університетах. На увагу заслуговують також українознавчі магістерські і семінарні праці, які в більшості мають компілятивний характер, проте засвідчують актуальність і можливість опрацювання певних академічних тем пов'язаних з Україною в американських високих школах. Наша бібліографія охоплює виключно докторські праці.

В першу чергу коротко згадаємо про американські бібліографічні довідники, в яких періодично подаються дисертації. Основною бібліографією американських дисертацій є місячне видання «Dissertation Abstracts»,[1] в якому вичислюються дисертації з коротким резюме («абстрактом»). У 1960 році Д. Доссік видав першу обширну бібліографію дисертацій про Росію і Советський Союз,[2] в якій подав 960 дисертацій прийнятих в американських і канадських університетах за час від 1876 до 1960 року. Цей самий автор в американському «Славік Рівю» щорічно подає бібліографії нових дисертацій присвячених слов'янознавчій тематиці.

Опрацьовуючи бібліографію українознавчих дисертацій в американських університетах ми взяли до уваги усі важливіші амераканські бібліографічні довідники, а крім того автор стояв у зв'язку з деякими докторантами. Тому, що це перша спроба опрацювати бібліографію українознавчих дисертацій в американських університетах, напевно знайдуться деякі пропуски. На основі наших обчислень в роках 1934—1967 на 19 американських університетах прийнято 41 дисертацію з українознавчою тематикою. Цей період ми поділили на три хронологічні частини й одержали таке зіставлення: в роках 1934—1944 маємо лиш 2 докторські праці; 1945—1955 — 7 дисертацій; 1955—1967 — 32 дисертації.

На історію і політичні науки припадають 23 дисертації, на літературу і мовознавство — 11, на економічні науки — 5 і на соціологію — 2 докторські праці.

---

[1] *Dissertation Abstracts*, Ann Arbor, Mich.: University Microfilms, 1952

[2] Jesse J. Dossick, *Doctoral Research on Russia and Soviet Union*, New York, 1960.

Дальше зіставлення дасть нам ясну картину розподілу українознавчих дисертацій по окремих університетах в США:

Columbia University — 8; Harvard University і Radcliffe College — 5; University of Chicago — 4; University of Pennsylvania — 4; Yale University — 3; Indiana University — 3; University of Illinois — 2, University of Michigan — 2; Princeton U-ty — I, University of Washington — I; University of California — I, State University of Iova — I, Rutgers U-ty — I; Fordham U-ty — I; Georgetown U-ty — I; Michigan State U-ty — I; University of Minnesota — I і University of Colorado — I.

Авторами 41 дисертацій були 22 українські докторанти й 19 докторантів неукраїнського походження.

Вищенаведені статистичні дані виразно вказують на те, що українознавство в американських університетах дальше перебуває в своєму ембріональному стані. Багато українських докторантів в США оминає українознавчу тематику, як «непопулярну» і присвячує свої дисертації вибраним питанням російської або польської історії, літератури і взагалі культури. Часами така настанова оправдується особистим зацікавленням докторанта, браком джерел, «зовнішнім тиском» та іншими причинами. Проте на основі нашої бібліографії наглядно бачимо, що в найповажніших американських університетах апробовано українознавчу тематику і докторанти могли опрацьовувати свої теми майже з усіх ділянок суспільних і гуманістичних наук.

Треба також згадати, що в деяких випадках українознавча тематика докторських праць ішла під «вивіскою» російських студій і «росіянознавства». Проте ці праці в нашій бібліографії становлять дуже низький відсоток.

БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДИСЕРТАЦІЙ В АМЕРИКАНСЬКИХ ВИСОКИХ ШКОЛАХ (1934—1967)

Armstrong John Alexander, Jr., *Ukrainian Nationalism, 1939—1945.* New York: Columbia University, 1953.

Besharov Justinia, *The Imagery of the Igor Tale in the Light of a Byzantine Text on Rhetoric.* Cambridge, Mass: Radcliffe College, 1953.

Bilinsky Yaroslav, *Ukrainian Nationalism and Soviet Nationality Policy After World War II,* New Jersey: Princeton University, 1958.

Boba Imre. *„Nomads in the Formation of the Kievan State,"* Washington, Seattle: University of Washington, 1962.

Bociurkiw Bohdan R. *Soviet Church Policy in the Ukraine, 1919—1939,* Chicago: University of Chicago, 1961.

Brinkley George A., *Allied Intervention and the Volunteer Army in South Russia, 1917—1921.* New York: Columbia University, 1964.

Budurowycz Bohdan B., *Polish-Soviet Relations, 1932—1939.* New York: Columbia University, 1958.

Cizevska Tanja, *The Vocabulary of the Igor Tale Compared with Other Old Russian Texts.* Cambridge, Mass.: Radcliffe College, 1955.

Dmytryshijn Basil, *Moscow and the Ukraine, 1918—1953: A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy.* Berkeley, California: University of California, 1955.

Fedyshyn Oleh Sylvester, *German Plans and Policies in the Ukraine and the Crimea, 1917—1918.* New York: Columbia University, 1962.

Frank Andrew G., *Growth and Productivity in Ukrainian Agriculture and Industry, 1928—1955.* Chicago, Illinois: University of Chicago, 1957.
Halich Wasyl, *Economic Aspects of Ukrainian Activity in the United States.* Iowa City, Iowa: State University of Iowa, 1934.
Hursky Jacob P., *The Patronymic Surnames in Ukrainian,* Philadelphia: University of Pennsylvania, 1957.
Ishchuk-Pazuniak Natalia, *The Vocative Case in Ukrainian.* Philadelphia: University of Pennsylvania, 1956.
Kamenetsky Ihor, *German Lebensraum Policy in Eastern Europe during World War II,* Urbana: University of Illinois, 1958.
Koenig Samuel, *The Ukrainians of Eastern Galicia. A Study of Their Culture and Institutions,* New Haven: Yale University, 1935.
Koropeckyj Iwan Swiatoslaw. *The Economics of Investment In Ukrainian Industry, 1928—1937.* New York: Columbia University, 1964.
Kowal Lubomyr, *Economic Doctrines of M. I. Tugan-Barnovsky,* Urbana: University of Illinois, 1965.
Kozauer Nikolaus John, *The Carpatho Ukraine Between the Two World Wars-With Special Emphasis on the German Population,* New Jersey: Rutgers University, 1964.
Lencyk Wasyl, *The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I,* New York: Fordham University, 1961.
Luckyj George Stephen Nestor, *Soviet Ukrainian Literature. A Study in Literary Politics, 1917—1934.* New York: Columbia University, 1953.
Lukasz Elena, *Ukraine at the Paris Peace Conference, 1919,* Chicago, Ill.: University of Chicago, 1963.
Luther Michael Martin, *The Birth of Soviet Ukraine.* New York: Columbia University, 1962.
Lynch Donald Francis, *The Conquest, Settlement and Initial Development of New Russia (The Southern Third of the Ukraine) 1780—1837.* New Haven: Yale University, 1965.
Mamchur Stephen W., *Nationalism, Religion, and the Problem of Assimilation among Ukrainians in the United States.* New Haven: Yale University, 1942.
March George P. *The Cossacks of Zaporoze.* Washington, D. C.: Georgetown University, 1965.
Melnyk Zinowij Lew. *Ukrainian Capital and the Soviet Economy.* East Lansing: Michigan State University, 1961.
Mierau Eric, *A Descriptive Grammar of Ukrainian Low German.* Indianapolis: Indiana University, 1965.
Noonan Thomas J., *The Dnieper Trade Route in Kievan Russia, (900-1240 A. D.)* Bloomington: Indiana University, 1965.
Papazian Dennis. *Nicholas Ivanovich Kostomarov: Russian Historian, Ukrainian Nationalist, Slavic Federalist.* Ann Arbor: University of Michigan, 1967.
Proffer Carl R., *The Comparisons in Gogol's Dead Souls,* Ann Arbor, Mich.: University of Michigan, 1963.
Reshetar John S., *Ukraine and Revolution (1917—1920).* Cambridge, Mass.: Harvard University, 1950.
Rogosin Boris Ivan, *The Politics of Mikhail P. Dragomanov: Ukrainian Federalism and the Question of Political Freedom in Russia.* Cambridge, Mass.: Harvard University, 1967.
Romanenchuk Bohdan, *Modernistic Trends in Ukrainian Literature, 1900—1923,* Philadelphia, University of Pennsylvania, 1958.
Stercho Peter George. *Carpatho-Ukraine in International Affairs, 1938—1939.* Indiana: University of Notre Dame, 1959.
Sullivant Robert S., *Soviet Politics in the Ukraine, 1917—1957.* Chicago, Illinois: University of Chicago, 1958.
Tuchak William, *Khrushchev and Ukraine. Ukraine in Khrushchev's Political Biography.* Boulder, Colorado: University of Colorado, 1963.
Wexler Paul N., *Purism in the Development of a Standard Language, with Special Reference to Modern Standard Bielorussian and Ukrainian.* New York: Columbia University, 1967.

Yuzyk Paul, *Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada (1918—1951)*, Minneapolis: University of Minnesota, 1958.
Yurieff Zoya, *Gogol as Interpreted by the Russian Symbolists.* Cambridge, Mass.: Radcliffe College, 1956.
Zujewskyj Oleh, *The Problem of Ukrainian Artistic Translation.* Philadelphia: University of Pennsylvania, 1962.

Заключення.

Деякі з вичислених докторських праць появилися згодом на книжковому ринку в поширеному виді, як також під зміненою назвою.

Слідуючі праці були видруковані:

John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism 1939—1945.* New York: Columbia University Press, 1955. 322 p. (Друге видання появилося в 1963 році).
Yaroslav Bilinsky, *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II* New Brunswick: Rutgers University Press, 1964. 539 p.
Basil Dmytryshyn, *Moscov and the Ukraine, 1918—1953.* New York: Bookman Associates, 1956. 310 p.
Ihor Kamenetsky, *Secret Nazi Plans for Eastern Europe; A Study of Lebensraum Policies.* New York: Bookman Assoc. 1961. 263 p.
George Luckyj, *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917— 1934.* New York: Columbia University Press, 1956. 323 p.
Zinovij L. Melnyk, *Soviet Capital Formation, Ukraine. 1928/29—1932.* Munich: Ukrainian Free University Press, 1965. 182 p.
John S. Reshetar, Jr., *The Ukrainian Revolution, 1917—1920.* Princeton: Princeton University Press, 1952. 363 p.
Robert S. Sullivant, *Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957.* New York: Columbia University Press, 1962. 438 p.

З архіву

ЛИСТИ Д. ДОРОШЕНКА ДО В. ЛИПИНСЬКОГО З ЧАСУ ВІД 6. VII. ДО 7. IX. 1918 Р.

Редакція «Українського Історика» просила мене вибрати для друку якісь документи з тематикою 1917/18 рр. з архіву Східньо-Европейського Дослідного Інституту ім. В. Липинського в Філядельфії, Пенсильванія. Директор цього Інституту — редактор Євген Зиблікевич дав мені до використання перший з альбомів копій листів Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського, а саме з того часу, коли Д. Дорошенко був наперед «управляючим» Міністерства Закордонних Справ в уряді Української Гетьманської Держави (від 20. V. до 2. IX. 1918), а потім міністром закордонних справ (від 2. IX. до 14. XI. 1918); В. Липинський був тоді українським послом у Відні. Крім того, редактор Є. Зиблікевич дав мені до використання альбоми копій листів проф. Івана Крип'якевича і п. Івана Кревецького до В. Липинського — з пізніших років. Вибрав я перші чотири листи Д. Дорошенка, які є на початку того альбому і які обговорюють справу анулювання таємного договору про поділ Галичини австро-угорським урядом та справу прилучення Холмщини до Української Держави й її кордонів, а також кілька інших дрібних справ. Події й обставини, порушені у цих листах, обговорив досить докладно Д. Дорошенко в своїй монографії: «Історія України 1917—1923 рр.», т. II.: «Українська Гетьманська Держава 1918 року», Ужгород 1930; видання друге (фотодрук): Нью-Йорк 1954 — зокрема у розділі: «Таємний договір про поділ Галичини і його анулювання Австро-Угорським правительством. Холмська справа», стор. 215—231. Але все ж таки у цих листах знайде читач чи дослідник української найновішої історії деякі цікаві подробиці, відомості про деякі закулісні справи, вислів настроїв і думок самого автора листів. З цих листів видно, як гетьман і його міністер закордонних справ намагалися боронити інтересів українського народу й української держави, всупереч тому, чого бажав австро-угорський уряд, та змагались з тим урядом дипломатичними засобами.

Петро Ісаїв

*

Київ
6/VII 1918 р.

Високоповажаний і Дорогий
Пане Товаришу!

Користаю з нагоди подорожи отамана Сокири і передаю Вам таку вістку: вчора гр. Форгач заявив п. Гетьману, що Австрія аннулює таємний договір що-до утворення з Галичини коронного укр. краю.

Ми думаємо протестувати і як-що доведеться з цим аннулюванням помиритися, то зажадаємо сатісфакції в формі прискорення ратифікації Берест. договору і заведення укр. адміністрації в Холмщині в зоні австр. окупації. Подаю Вам се строго довірочно до відома.

Ваш душею Д. Дорошенко

Київ
23. VII. 1918.

Дорогий Товаришу!

Здається, завтра вже відновлюється залізничий рух і мої листи до Вас підуть. Се сталося просто фатально, що саме в той день, як п. Шереметєвський мав вирушити звідси, стали залізниці... Взагалі сей страйк, який властиво ще не скінчився і який грозить перейти на инші галузі державного господарства, таки значно захитав рівновагу нашого державного життя. Між иншими причинився він і до певної депресії в настрою Гетьмана й перешкодила вжити рішучіших кроків в справі таємного договору про Галичину. Взагалі становище політичне дуже трудне. Політика німців що-до нас зовсім неясна. Видимо вони хитаються між т. ск. українською й російською орієнтацією. Через се хитання ми ніяк не можемо дійти до порозуміння з большевиками, в першій лінії — в справі кордонів. Як би вони вже визнали Дон, то ми б говорили з большевиками тільки про границі до початку Дон. Области, а далі — з самими козаками. А то ні се, ні те. Не дають нам вільної руки в справі Кубані. Через те можемо спізнитися, Кубань займе Алєксєєв, і тоді там запанує зовсім инша орієнтація. А вже найгірше з Кримом. Що-до флоту, то німці згодні вернути нам його, але з зобовязаннями — Ви догадуєтеся якими? Виконання цих зобовязань може втягти нас в таку авантюру, з якої сухо не вийдем. Оце завтра їде до Берліну кап. Свірський для переговорів в справі повороту нам флоту.

Одиноке покищо втішне — се, що німці вчора пріобіцяли помогти в прискоренню ратифікації миру з Австрією.

Отак, любий Товаришу, бачите, як тут тяжко приходиться! Все ж таки найгірше те, що не почуваю під собою ґрунту в внутрішньому становищі краю. Заноситься на реформу кабінету, Лизогуб уступає, кажуть, що се напевно, але як далеко піде потому українізація кабінету — не можу передвидіти. Я боюсь, що наші землячки знов упруться і почнуть вередувати: і те подай, і друге, і те обіцяй наперед і т. д. Так як я гадаю, мають покликати до кабінету ще двох, трьох, чотирьох українців, скажемо: Стебницького, Лотоцького, Чикаленка, Багалія, може ще кого. Якби ці всі люде пішли, то справа на половину вже виграна. Розуміється, зараз же має бути переведена земельна реформа — парцеляція більших маєтків за викупом, амністія, переміна місцевої адміністрації, зміцнення національного курсу не на словах, але на ділі. Жду цього всього нетерпляче, бо як цього не буде з який тиждень-два, то готовий тратити віру в будь який смисл власної роботи й участи в сім правительстві. Все це кажу Вам, розуміється, тільки для Вас одного.

Сьогодні увечорі предложу п. Гетьманові план рішучого реагування на австрійські заходи в справі договору, як що від Вас дістанемо звістку, що справа дійсно стоїть так, як представив її тут гр. Форгач. На сім перериваю, і по розмові з п. Гетьманом докінчу.

*

Тільки що говорив з п. Гетьманом і предложив йому — щоб зняти з його самого і з правительства можливий odium за недосить ніби рішуче противлення анулюванню договора — свою дімісію. Але він рішуче се одкинув і заявив, що не вважає, що ми дали згоду на анулювання: він

уступив перед силою з болем в серці і так сказав Форгачеві. Він цілком годиться з тим, щоб зробити комунікат, оголосити договір і заявити, що ми протестуємо і мусимо уступити перед насильством тільки з огляду на брак власних сил. Одже. коли ми від Вас одержимо звістку, що австр. уряд таки дійсно з свого боку анулював договір, то я складу й опублікую комунікат, який зараз же передам і Вам.

Між иншим п. Гетьман сказав мені, що його спонукала зробити таку заяву Форгачеві велика небезпека, яка загрожувала самому існуванню Укр. Держави і яка минула в звязку зі зміною певних політичних комбінацій од нас незалежних. Не можу зараз цього з'ясувати Вам на письмі, але перекажу через довірену особу, як тільки така од Вас до мене приїде, або від мене до Вас буде вислана.

Ваш душею Д. Дорошенко

*

Київ. 23/VII. 1918.

Високоповажаний і Дорогий
Товаришу!

Справа з анулюванням договору про поділ Галичини стоїть так: гр. Форгач явився 13-го або 14-го с. липня до п. Гетьмана і заявив, що Австрія вже анулювала договір. Гетьман заявив, що він ніяк з цим погодитись не може, але не маючи сили, мусить уступити перед актом насильства примусово. Зате він рішуче домагається ратифікації миру, допущення укр. адміністрації в Холмщині і виводу дівізії от. Сокири на Вкраїну.

Що до Ваших кроків у Відні, то ми з п. Гетьманом вирішили таки просити Вас запитати австрійський уряд, чи він виконав уже цей таємний договір; в разі негативної відповіді — зложити протест, в якому заявити, що ми мусимо уступити перед силою, але морально погодитись не можемо, бо не бачимо за собою нічого такого, щоб викликало з боку Австрії цей крок. За те ми домагаємося рішуче негайної ратифікації миру.

Я предложив був Гетьманові аналогічно зробити і тут в Київі: я вже виготовив текст ноти до Форгача і предложив п. Гетьманові з тим, щоби, як Форгач відповість на письмі негативно (себто, що Австрія дійсно анулювала договір) — зложити свій протест. Але п. Гетьман не згодився на це, вважаючи на надзвичайно скрутне становище держави нашої, при якому не маємо ніякої сили і змоги вступати в боротьбу (певна річ — не збройну) з Австрією.

Так стоїть справа. Надзвичайно сумно. Найбільш сумно тим, що не маємо внутрішньої сили, спіраючись на яку можна було би вести впевнену в собі політику зовнішню.

При всім тім я припускаю, що в цілій сій справі знати спеціяльну акцію графів Бурьяна й Форгача, які на нашу думку задумали вихопити признання анулювання раніше, ніж відбулося саме анулювання Австрією. Вони цим хотіли піднести Зайдлерові факт аби примусити його не робити кроків в палаті що-до здійснення договору. Цікаво було б перевірити мій здогад: чи правильно уявляю я собі ролю гр. Форгача в сій справі.

Я думаю предложити сьогодні п. Гетьману все ж таки скласти тут протест, коли уже будемо знати, що австр. уряд дійсно анулював з свого боку договір, а в разі потреби опублікуємо самий договір і з'ясуємо публічно цілу справу.

Розуміється, я зараз же по виясненню справи перед Гетьманом зателеграфую Вам.

Ваш лист, де Ви пишете, що Австрія будує свою політику на Вкраїні на помилках Німеччини, і що Німеччина тепер використовує взаємно австрійські помилки — трохи мені неясний, може б Ви пояснили це мені при нагоді.

Ніякої ноти, підписаної п. Лизогубом, без мого підпису в справі ніби-то видалення Галичан з України, — не було абсолютно. Се якась вигадка

Звістка про виміну грамот з Болгарією дуже нас усіх тут утішила. Ждемо дальшої виміни!

Поки кінчаю. Залізничий страйк задержав цей лист (писаний давніше вже, а тепер мною переписаний). Тепер уже, здається, є змога відновити наші зносини листовні.

Щирий привіт усім Ваш. Співробітникам.

Щиро Вас поважаючий і сердечно відданий

Д. Дорошенко

*

МІНІСТЕР
ЗАКОРДОННИХ СПРАВ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

7 вересня дня 1918 року
Київ.

Високоповажаний і Дорогий
Пане Товаришу!

Ви вже певно одержали мою телеграму про наслідки подорожи міністра президента до Берлину для Холмської справи. Я вислав її двома дорогами: до Вас берпосередньо і Берлін — на всякий випадок, як що нечиста сила по дорозі до Відня щось наплутає.

Тепер можу сказати Вам у листі більше, ніж у тій телеграмі. Міністр президент подав Берлінському урядові ноту, копію котрої Вам посилаю. На се німці заявили, що вони стоятимуть цілком на ґрунті Берестейського договору. Одже в наслідок того й Рада наших міністрів, вислухавши звідомлення п. Лизогуба, постановила, що й ми маємо стояти в справі Холмщини на ґрунті договору, вже ратифікованого трьома державами. Я вів з гр. Форгачем переговори майже що-дня; він усе пропонував нам погодитись на лінії Буга, як на «природній, натуральній, історичній» границі; поляки мали б забезпечити національні і релігійні права українському населенню і зріклися б усяких претензій на західну Волинь. Я казав йому на це, що до повороту премієр-міністра нічого рішучо не можу відповісти, хоча не думаю, щоб нам можна було на лінію Бугу згодитись, особливо, коли брати її цілу (в мапах австрійської й німецької окупації). Нарешті, коли вияснився погляд берлінських кругів, я поїхав до гр. Форгача і заявив йому:

ми ніяк не можем згодитись на лінію Буга; ми можемо, твердо стоячи на ґрунті Берестейської умови, піти на заміну пограничної лінії в тім напрямку, щоб відступити окремі пункти з чисто-польським населенням (от як Радин). Я полишив у Форгача писану заяву в дусі ноти, поданої в Берліні (про саму ноту я, розуміється, і не згадував).

Гр. Форгач прийняв мою заяву до відома.

Тепер я дожидаю вістей од Вас: як тепер дивляться на справу Холмщини у Відні і чи збіраються скоро ратифікувати мир з нами.

Друга справа, про яку мені довелося не раз говорити з гр. Форгачем і про що я телєграфував — це справа галичан і буковинців, яких Австрія хоче забрати до себе як військово-обязаних. Пан Гетьман приняв цю справу близько до серця, особливо — січових стрільців, з яких він формує тут полк або може й цілу бригаду. Як відомо Вам, гр. Форгач спочатку казав, що ми маємо до 10 вересня подати йому реєстри усіх галичан і буковинців, що служать по наших урядах, і з тих реєстрів, мовляв, можна буде вибрати усіх потрібних нам і залишити їх на посаді. Але поки йшли переговори, австрійські власти почали хапати галичан не дожидаючи навіть 10 вересня. Тоді я з наказу п. Гетьмана зателєграфував до Вас, щоб Ви поїхали в Ставку до АОК і там поклопоталися про залишення галичан і буковинців на нашій службі.

Підчас мого останнього побачення з гр. Форгачем позавчора він заявив, що одержав телєграму, згідно з якою галичани можуть лишитись у нас ще до 10 жовтня (низчі служащі й військові); а вищі служащі з-поміж них до 31 грудня. Але я думаю, що треба домагатись, щоб залишити у нас усіх, без обмеження терміну, бо вимоги австр. властей явно йдуть всупереч Берест. договору.

Подорож Ф. А. Лизогуба до Берліна принесла ті добрі наслідки, що німці згодилися не суперечити приєднанню до нас Крима. Друге — це вияснення їх позиції і в Холмській справі. Взагалі було важно завязати безпосередні зв'язки з Берліном і перенести центр ваги укр.-нім. відносин з кабінетів Мума і Гренера до Берлінських міністерств.

Щиро поважаючий Вас і відданий

Д. *Дорошенко*

Огляди-рецензії

Лихо з розуму. (Портрети двадцяти «злочинців»). Збірник матеріялів. Уклав Вячеслав Чорновіл. Перша українська друкарня у Франції. Париж 1967, стор. 336.

Обговорення цієї книжки на сторінках УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА вимагає малого пояснення. Адже ж маємо перед нами жахливий обвинувальний акт проти нечуваного безправ'я московської державної машини, проти русифікації, проти придушування українства, проти переслідування в'язнів навіть після їх засудження, проти порушення конституції, радянських законів і «Деклярації загальних прав людини», що зобов'язує й УРСР, як державу-члена ООН, що її підписала. Поряд з цим у книжці поміщено багато літературних творів — ориґінальних і перекладних віршів, оповідань, гуморесок, тощо — і репродукцій мистецьких творів О. Заливахи, а також фотографії переслідуваних. Усе це до історії безпосереднього відношення не має.

Все ж таки усі ці твори, документи, розпучливі «крики в порожнечу» вміщаються повністю в рамки т. зв. «сучасної історії», ділянки, яка чим далі тим більше набирає прав громадянства в історичній науці. З цієї точки зору обговорювана книжка є документом надзвичайної ваги — першою цього роду книжкою виданою у вільному світі, а тому вона знайде свого вдячного читача не лише серед українців, але в перекладі на інші мови й серед чужинців, які цікавляться сучасним станом за залізною завісою.

Зібраний матеріял освітлює Голгофу лише порівняно маленької групи людей, але перед читачем постає жива картина митарств, що їх переходить українство, а зокрема українська інтеліґенція, яка й так протягом цілого тривання Совєтського Союзу була найбільше упосліджуваною, гнаною і запідозрюваною в усяких дійсних і мнимих злочинах групою, а внаслідок того і понесла найважчі жертви в минулому. Та й у сучасному на неї сипляться найболючіші удари, адже ж саме з інтеліґентських кіл виходить найгостріша критика й домагання більшої свободи слова і думки.

З цього фронту боротьби маємо тепер в обговорюваній книзі яскраві картини . Матеріял неоднаковий. У галузі літератури маємо поряд з зразками яскравої войовничої поезії високої наснаги й неабиякої мистецької вартости також дуже пересічні або й малоцікаві вірші. Це саме стосується і прози.

Зате позалітературні писання зібрані Вячеславом Чорноволом дають багатющий матеріял з різних ділянок життя і світогляду нашої інтеліґенції, а цей матеріял треба докладно вивчати й сортувати. Це сливе невичерпна криниця різних інформацій. Навіть для такої теми, як історичне світовідчування сучасної інтеліґентної верстви в Україні знайдеться чимало цікавого матеріялу.

В цій царині картина виходить досить бадьора. Виявляється, що краща частина нашої громадськости в Україні неабияк зацікавлена минулим свого народу, а знання її в галузі історії багате й зовсім не обмежується офі-

ційно дозволеним матеріялом. Ці зв'язки з минулим рідного народу йдуть через Івана Франка, Лесю Українку, а в першу чергу через Тараса Шевченка.

О. Заливаха, згадуючи термінологію закидів на адресу українських патріотів у 1965 р., підкреслює, що вона «мало в чому міняється від часів Б. Хмельницького: мазепинство, сепаратизм, аґенти Німеччини, націоналізм, буржуазний націоналізм, антирадянська аґітація» (стор. 299), а трохи далі зазначає, що «за 250 дореволюційних років переселилося на Україну 0.5 млн., а за останні роки близько 7 млн.» росіян (стор. 300).

З арґументів засуджених видно докладне знання не лише радянського періоду історії України, але й дожовтневого. М. Горинь згадує як своїх духовних учителів Шевченка, Франка, Добролюбова, Герцена і Огарьова (стор. 39, 44), говорить про стан української мови за 90-х років минулого століття на підставі листування С. Русової з І. Франком (стор. 40), знає добре валуєвські циркуляри, емські укази, діяльність корифеїв українського театру (стор. 41), вияснює справжнє значення термінології вірша М. Шашкевича «Руська мова» (стор. 41), тощо. О. Заливаха заторкує ряд питань з філософії історії (стор. 72 слл. і 299 сл.), Караванський наводить факти з переслідування за 30-х років (стор. 134) і згадує вивішення козацького прапора на Львівському оперному театрі в 1957 р., за що обвинувачений В. Дужинський отримав десять років в'язниці (стор. 157). Масютко звертається до теми «Євшан-зілля» (стор. 186—189). Навіть і в тюрмі засуджені мають змогу читати історичну літературу (стор. 38, 47, 287 та ін.), а серед доказового матеріялу грають ролю «Історія України» Аркаса, «Вивід прав України» Кравцева й інші книжки історичного змісту. Усі ці факти збільшують значення книжки «Лихо з розуму» і для істориків.

Марко Антонович
Монтреаль, Канада.

Микола Чубатий. *Історія християнства на Руси-Україні.* т. І. Рим: Український Католицький Університет, 1965, 816 стор.

В своєму вступному слові проф. М. Чубатий згадує, що задум написати історію християнства на Україні зродився у нього ще в 1930-их роках, коли він був професором Греко-Католицької Богословської Академії у Львові. Проте відповідальна педагогічна праця і інші обов'язки не дали авторові зреалізувати цей цінний задум.

Не улягає сумніву, що до діла маємо з капітальною джерельною працею, в якій автор виходить поза стислі рямки історії української церкви, і дає радше історію української християнської нації, опрацьованої на основі історичних джерел і багатої літератури.

«Історія християнства на Руси-Україні» є заплянована в трьох томах. Перший том охоплює український історичний процес до 1353 року, другий, ще не надрукований, має обняти часи по кінець XVII століття, а третій має бути допроваджений до наших часів.

Зразу хочемо зазначити, що наш короткий огляд не є науково-критичного характеру, а радше інформаційного. Ми замовили спеціяльну рецензію на цю працю в одного медієвіста, проте до тепер її не одержа-

ли — тому ми вирішили зреферувати коротко читачам У. І. цю працю нашого відомого історика.

Перший том праці складається з п'ятьох основних частин: «Християнство на землях України перед хрищенням Св. Володимира». «Київське християнство перед розколом Вселенської Церкви (989—1054), «Київське християнство в змаганні з византійськими впливами (1054—1169)», «Сумерк київського християнства (1169—1353)» і «Загальна характеристика доби київського християнства». В додатках до праці знаходимо хронологічні таблиці царгородських патріярхів і римських пап, реєстр київських великих князів, генеалогічні таблиці Рюриковичів і галицько-волинських Романовичів і обширну бібліографію.

Автор у своїй праці наголошує універсалізм київського християнства, яке характеризує, як «схрещення східнього християнства із західним на базі передхристіянської культури придніпрянської Руси-України. Воно причинилося до створення виразного духового обличчя української нації, як окремої індивідуальности вже перед кінцем XI стол.» (стор. 2). В своїх заключеннях автор пише, що «Коли Київське Християнство обстоювало ідею церковної самоуправи Руcько-Української Церкви в орбіті східнього християнства, то не на те, щоб розколювати єдність Христової Церкви, а тим самим іти виразно проти волі Христа, висловленої в Євангелії, тільки на те, щоб нарід Руси-України міг практично устроїти своє церковне життя по лінії своїх душевних уподобань і своїх старих традицій, схристіянізованих і достосованих до евангельських правд» (стор. 767).

В праці проф. Чубатого є багато нових поглядів і гіпотез, які заслуговують на обширне обговорення. Він аналізує дотеперішні історіографічні праці і джерела і на їхній основі дає свої нові інтерпретації. Для прикладу згадаємо питання початку церковної ієрархії за Володимира Великого. Ця справа належить до найбільш контроверзійних і неясних подій в історії України. Автор аналізує три основні теорії про початки ієрархії української церкви за Володимира Великого — візантійську, римську і болгарсько-охридську. Він доходить до висновку, що ані одна з вищенаведених гіпотез не подає переконливого доказу, щоб перший зверхник української церкви прибув до Києва з Царгороду, Риму, чи Охриди. Проф. Чубатий на основі глибинної аналізи джерел висуває нову гіпотезу, що «за часів Володимира Великого в Руській Церкві не було митрополита, бо не було потреби творити метрополію. Так само ніякий зверхник Руської Церкви не був імпортований з-заграниці прямо тому, що в час хрищення Руси в Руській державі існувало вже архиєпископство, основане вже 120 літ перед хрищенням Руси. Таким був архиєпископ Тьмуторокані, полуднево-східньої провінції Київської Руси над Озівським морем на Таманським півострові.» (стор. 258). Автор дуже докладно досліджує справу початків християнства в Україні до Володимира Великого, як також пізніший конфлікт між київськими князями і Візантією, який мав безпосередній вплив на християнізацію в Україні. В цьому аспекті мабуть було б цікаво докладніше проаналізувати конфлікти і їхні наслідки між християнами і поганами по офіційному хрищенню України, який продовжувався протягом цілого XI століття. Християнство в першу чергу закріпилося по містах — городах і охопило головно провідну верству (князь, бояри, княжа дружина, купці) як також тих, що близько неї стояли (прибічна служба, челядь, тощо). Натомість по селах християнство поширювалося повільно і розвивалося в непригожих обставинах старо-українсько-

го поганського консерватизму. Нажаль цей цікавий процес до тепер ще не є докладно насвітлений в історичній і соціологічній літературах.

На нашу думку цінною рисою рецензованої праці є те, що автор пише її з українського становища, де український нарід і його християнство є суб'єктом, а не об'єктом, твором Візантії, Болгарії, чи Риму.

Не улягає сумніву, що праця проф. М. Чубатого є монументального характеру і становить один з найповажніших здобутків української історіографії у вільному світі. Звичайно в праці знайдеться багато спірних питань, гіпотез, тощо — але в цілості монографія під оглядом методологічним і змістово-фактажевим є великим здобутком української історіографії.

При цій нагоді хочемо зазначити, що в бібліографії є деякі пропуски важливої літератури. Взагалі на нашу думку бібліографічний розділ праці слід поділити на два основні відділи — джерела і літературу. З пропусків ми завважили праці проф. Н. Полонської-Василенко «Історичні підвалини УАПЦ» (1964), «Київ часів Володимира та Ярослава» (1944), М. Грушевського — «З історії релігійної думки на Україні» (1925), «Історія української літератури (тт. I—III), О. Лотоцького — «Автокифалія» (2 тт., 1938), І. Франка «Брунон з Кверфурту, гість Володимира» (Причинки до Історії України-Руси, Львів 1909). Звичайно цей список можна б доповнити іншими назвами, які повинні бути подані в бібліографії автора, якщо до уваги візьмемо об'єм цієї праці. Дуже було б добре, якщо б автор також подав резюме в кількох світових мовах (англійській, німецькій і французькій), щоб зазнайомити чужинецьких дослідників з головними висновками автора. Це саме відноситься щодо змісту Історії, який поданий лише в українській мові.

Закінчуючи наш короткий огляд цінної праці проф. М. Чубатого, запрошуємо українських і чужинецьких дослідників українського середньовіччя і історії української церкви взяти участь в джерельному обговоренні цієї праці на сторінках нашого журналу. Це обговорення просимо надсилати до нашої Редакції у формі заміток, або статтей.

Рівночасно бажаємо шановному авторові сил і творчої наснаги до закінчення двох наступних томів його цінної Історії християнства на Україні.

Любомир Винар
Бовлінґ Ґрін, ЗСА.

Богдан Винар. *Матеріяли до історії економічних дослідів на еміґрації, 1919—1964. Мюнхен,* В-во Українське Історичне Товариство, 1965 119 стор. (Серія: Монографії, Ч. 1.)

Працю д-ра Б. Винара корисно поєднує багатосторонне зацікавлення дослідника економіки України і бібліографа та модерного організатора бібліотечної справи. Хто ознайомлений з науковим розвитком автора, відмітить з особливим признанням цей його амбітний вияв довголітніх, наполегливих визбирувань і студій української економічної літератури, а також чужинних досліджень економіки України. А не було це легко в умовах мандрівки, студій у чужих школах та усіх інших труднощів, про які автор згадує на вступі.

Д-р Винар найповніше досі підсумував результати одного з важливих відтинків української економічної науки з увагою і любов'ю предмету сумлінного і відданого обраній ділянці дослідника.

Дореволюційні позиції українських економічних студій небагаті. Зрештою навіть праці деяких видатніших українських економістів, як також окремі дослідження економіки України в умовах її колоніяльної залежности, зараховані звичайно в досягнення неукраїнської науки. Економічні досліди і публікації в українській мові та дослідження України як окремого господарського комплексу пожвавилися дещо після першої російської революції і особливо в роки визвольних змагань та в період розвитку української науки 20-их рр. в установах Української Академії Наук.

Поважна частина українських дослідників-економістів, які були практично причасні при організації і плянуванню народнього господарства України і при творенні основ державного будівництва, вийшов на еміґрацію. На чужині, в кількох країнах Західньої Европи наукові згуртування і утворені установи намагалися продовжувати державно-творчі потреби обсліду народнього господарства України, підховувати практичні молоді кадри економістів, ознайомлених з модерними здобутками господарського поступу західніх країн; ці ж наукові установи стараються також слідкувати за розвитком і соціяльно-економічних перетворень, які проходили на рідних землях, конфронтуючи свої досліди з науковими працями, які розгорталися в наукових центрах Києва, Харкова та інших наукових осередків в Україні. Рівночасно з тим українські економісти на еміґрації підтримують контакти з поступом економічних досліджень у західному світі. Українські економічні студії на еміґрації набирали ваги і щораз більшої потреби особливо у лихопомні роки режімного терору на рідних землях, який сковував свободу громадської господарської ініціятиви і творчої наукової думки. В українській економічній науці на еміґрації відзеркалені також розвиток і досягнення українських економічних досліджень на рідних землях, розміри господарських зусиль і праці української людини у важких підсовєтських умовинах.

Бібліографічний нарис д-ра Винара — це прикладно відчутий і успішно здійснений обов'язок документації наукової праці української еміґрації на відтинку економічних досліджень за роки 1919—1965.

У вступі, при перегляді раніших бібліографічних довідників еміґраційних і чужинних досліджень України слід може було б на тому місці згадати також і працю С. Наріжного «Українська еміґрація», з якої зрештою автор і користає (і згадує у відсилковій нотці на ст. 26), а також бібліографічні огляди і гаслові нариси Енциклопедії Українознавства.

У першому розділі — Початки наукової праці на еміґрації — автор обговорює головно віденський осередок, де вперше стали гуртуватись українські вчені еміґранти. Сюди були перенесені видавництва з краю і тут були закладені основи деяких наукових еміґраційних установ. У цьому розділі д-р Винар дав перегляд українських і чужомовних видань з рр. 1919—21, які безпосередньо відносяться до економічних досліджень України, або принагідно заторкують українську економічну проблематику. Для повноти слід згадати б тут також в-во УНП «Свобода і право», яке видало кілька брошур, головно присвячених проблемі земельних реформ на Україні. Ці брошури проминені в автора, як і також статті і відбитки часопису «Відродження України». А може і слід було б почати взагалі 1918 роком, коли то появляються в західній пресі і

окремих чужинецьких виданнях чимало інформацій і звітів про економічний потенціял України з нагоди Берестейського миру.

Другий розділ присвячує автор переглядові переважно чужомовних публікацій з економіки України з часів першої світової війни і 20-их рр. у Швайцарії, Франції і Великобританії українських і неукраїнських дослідників та урядових довідників цих країн про економіку України.

Три наступні розділи (III—V) присвячені переглядові наукової праці українських установ, головно Українського Вільного Університету, Української Господарської Академії та її продовження Українського Технічно-Господарського Інституту в Чехо-Словаччині за рр. 1919—1944. Тут, як і в інших розділах, порядкує автор матеріял дослідницької праці за поодинокими видатнішими репрезентантами економічної науки, відмічуючи м. н. працю таких дослідників як Ф. Щербина, В. Бородаєвський, Б. Мартос, В. Тимошенко, С. Ґольдельман, В. Іванис, Б. Іваницький, О. Мицюк, В. Доманицький, М. Добриловський, К. Мацієвич, Л. Шрамченко, І. Кабачків, Є. Ґловінський, Р. Димінський та ін. їх співробітників і численних учнів. Чи не годилося б згадати тут і довголітнього інформатора про українську економічну і соціяльно-господарські процеси на Україні в чужомовній зах. пресі Максима Гехтера, який довгі роки проживав на еміґрації у Празі.

В шостому розділі переглядає автор економічні дослідження в Українському Науковому Інституті в Берліні та інші праці, що відносяться до народного господарства в Німеччині, розглядаючи українських і чужинецьких дослідників в рр. 1919—1944.

Сьомий розділ присвячений дослідам економічних проблем в Польщі, головно в Українському Економічному Бюрі (1933—38) і Українському Науковому Інституті у Варшаві.

В осьмому і дев ятому розділах дає автор докладний перегляд економічної літератури, дослідної і високошкільної виховної праці українських економістів в Німеччині за 20 повоєнних років (1945—65), зокрема обговорюючи працю Наукового Товариства ім. Шевченка, Української Вільної Академії Наук, Українського Технічно-Господарського Інституту, Української Високої Економічної Школи та Інституту Вивчення СССР. Тут, за цей період, аналогічно як це чинив автор у попередніх розділах, годилося б подати хоч би коротко вичислення тих сучасних німецьких наукових центрів, їх видань і головніших авторів, які займаються дослідженням економічних відносин Східної Европи, в тому присв'ячують також увагу проблемам економіки України. Адже ж в дев'ятому розділі присв'ячує Д-р Винар також місце відомостям про дослідження економіки України в інших країнах Західної Европи в повоєнні роки (1945—65), головно у Франції і Великій Британії, коротка тільки згадка присв'ячена Швеції і Італії. Думаю, що відомості з Італії слід було б ще доповнити від 1919 р. (хоч би згадати інформаційні статті Е. Інсабато та ін.)

Десятий розділ присв'ячений організації і результатам наукової праці української еміґрації у ЗСА в роках 1945—65, зосередженій головно у двох українських наукових установах — АВ НТШ і УВАН. Також дає тут автор перегляд англомовної інформаційної літератури про господарське життя України від часів першої світової війни — праць Е. Рев'юка, В. Тимошенка, М. Сціборського, Ю. Вернадського, інформаційних видань Стейт-Департменту та публікацій і важніших статтей в сучасних українських видавництвах, які присв'ячують також увагу економічній тематиці: «Українському Квартальнику», в-ву «Пролог», «Віснику» ООЧСУ, «Вільній Україні» та ін.

В одинадцятому розділі збирає автор додатково біо-бібліографічні дані про окремих дослідників старшого і середнього віку, які діяльні в ЗСА у періоді 1945—65 і про яких вже згадував у попередніх розділах — В. Тимошенка, Ґ. Витановича, К. Кононенка, Д. Соловея, Т. Соснового, М. Величківського, С. Процюка, М. Чировського (поминає автор себе). З особливою радістю слід привітати у нарисі Д-ра Винара презентацію нової генерації дослідників економістів, деякі з них вже з поважним дорібком і позиціями в науці — вихованих вже поза межами України — які працюють в американських наукових установах і присв'ячують свою увагу дослідам економічної проблематики України. До цього наукового доросту належать В. Голубничий, З. Мельник, І. Коропецький, В. Бандера, М. Мельник, В. Знаєнко, М. Богатюк, С. Борецький, В. Клачко, Л. Коваль. В цьому розділі дає автор також окремо перегляд головніших американських центрів і видань, які спеціяльно чи частіше у зв'язку з дослідженням підсов'єтської економіки присв'ячують увагу і Україні. Немає в нарисі д-ра Винара згадки про досліди в Канаді і країнах південної Америки.

В коротких заключних виясненнях дає автор загальну оцінку майже 50-ти літній перегляненій праці дослідження народнього господарства України на еміґрації, які ділянки краще обслідувані, а в чому їх недостатність і потреба докладнішого і об'єктивного досліду. В закінченні поданий «покажчик імен» українських і чужинецьких дослідників економіки України останнього півстоліття. Праця цього роду вимагає дуже уважних корект. Крім поданих на кінці деяких виправлень помилок, їх ще більше недоглянених у тексті. От, наприклад, запримічую на стор. 98-99 помилкову дату: замість 1782—1847 має бути 1847—1882; замість скороченого титулу «Studji» має бути «Studia z historji społecznej i gospodarczej». Правильний титул праці на стор. 99 має бути «Західно-українське село, його і с т о р і я і сучасний стан».

Праця д-ра Винара друкувалась окремими розділами у журналі «Сучасність». Добре діло вчинило Українське Історичне Товариство, що видалс її окремим доповненим випуском у своїй започаткованій серії, бо це дійсно допоміжний цінний подарунок українській науці в 50-ліття творчих змагань українських економістів поза межами рідного краю.

І. Витанович
Чікаґо, ЗСА

Ігор С о н е в и ц ь к и й. *Артем Веделъ і його музична спадщина.* Українська Вільна Академія Наук. Музикологічна секція. Нью-Йорк, 1966. Стор. 177 + 2 ненум.

Значення Артема Веделя в історії української музики, зокрема церковної, величезне. Тимчасом ми й досі не мали ні наукової біографії великого українського композитора XVIII століття, ні музикологічної аналізи його творчости. Музична спадщина Веделя не була якслід вивчена й навіть не було складено реєстру його – на жаль, не повністю збережених — творів. Невідомо, де знаходяться тепер оригінали партитур Веделя і взагалі, чи збереглися вони в бурхливих подіях нашого століття. Література про Веделя була дуже бідна: праці Турчанинова й Аскоченського, які (особливо

перша) мають переважно мемуарний характер; загальні курси історії російської і української церковної музики, спеціяльні публікації Петрушевського, Гольтисона й Кошиця. Особливо неуважно поставилися до Веделя совєтські дослідники, і взагалі совєтська доба фактично нічого не зробила для вивчення біографії й творчости композитора. І це цілком зрозуміло: Ведель — чисто церковний, а до того ще глибоко-національний композитор. Не дивно, що в «Українській Радянській Енциклопедії» (т. II, стор. 250) йому відведено лише кілька рядків (втім, досить об'єктивних), а в академічній «Історії Києва» (т. I, К., 1960, стор. 268) ще менше місце.*

Вільна українська наука також не мала досі поважнішої студії, Веделеві присвяченої. Не зважаючи на те, що Веделем цікавилися як музикознавці (О. Кошиць, Ф. Стешко та інші), так історики (В. Щербаківський, автор цих рядків тощо), наукового дослідження життя й творчости Веделя не було. Тому студія молодого й талановитого українського композитора й музиколога — Др. Ігоря Соневицького становить першу справді наукову монографію про Веделя.

Насамперед впадає в око, що автор доклав великих зусиль, щоб створити солідну джерельну базу для своїх наукових дослідів та висновків. У невідрадних умовинах еміґраційної праці над україністикою, не маючи під руками потрібних джерел та літератури, визбіруючи їх мало не по всьому вільному світі, автор спромігся дістати не лише все основне, що було опубліковано (часто-густо в дуже рідких тепер виданнях) про Веделя, але й — що найголовніше — зібрати мало не повну збірку Веделевих творів. Доданий до монографії список використаних автором джерел та літератури (зокрема нотних матеріялів) становить коло 100 позицій (стор. 167-171), і ледве чи кому пощастить поважно збільшити його, так само, як і вперше зреконструований автором список творів композитора (стор. 159-160).

Ще важливіше те, що автор, не історик з фаху, здолав розгорнути широке історичне тло, на якому проходили життя, діяльність і творчість Веделя. Заслуга автора тим більша, що цей період історії України (кінець XVIII — початок XIX ст.) далеко ще не розроблений в історичній науці, а окремі його моменти навіть для фахівця-історика ще не досить ясні. Як історик, що спеціяльно цікавиться цією добою, мушу визнати, що автор монографії, музиколог з фаху, в своїому підході до теми, а головне — в своїому розумінні епохи, її ідей та її діячів виявив себе правдивим істориком. Вправний в аналізі й синтезі історичних явищ, він досконало володіє історичною методою критики та інтерпретації джерел. Він перший зробив критичну аналізу всіх, як дотепер відомих, так і знайдених ним матеріялів про Веделя. Завдяки його пильній, справді філіґранній роботі, біографія Веделя, в якій досі було чимало неясного, сумнівного, а то й просто леґендарного, відтепер поставлена на міцний науковий ґрунт.

У зв'язку з цим, дозволю собі зробити кілька уваг і додатків до монографії.

Автор присвячує спеціяльну увагу проблемі походження Веделя. Він приймає традиційну версію, що батьки композитора «були київські міщани і мали власний дім на Подолі, недалеко Хрещатика» (стор. 28), але застерігає, що «про родину Веделя маємо небагато звісток» (стор. 28), і що «прізвище композитора не має українського вигляду...» (стор. 31). Автор робить довгий і цікавий генеалоґічний екскурс про роди Веделів

* Щойно останнього часу помітний більший інтерес до Веделя, у зв'язку з 200-літтям його народження. Див. М. Б., До 200-річчя Артема Веделя. — «Український Історичний Журнал», 1967, ч. 8, стор. 127—128.

у різних країнах Західньої Европи (стор. 31—38) — і не виключає можливости, що «в воєнних часах хтось з німецьких чи, може, з данських Веделів поселився в місті Києві», хоч зауважує, що «на те покищо не знайшлися ніякі документарні докази», й що «однозвучність прізвища може бути зовсім припадковою» (стор. 38).

Важко сказати, чи був якийсь фамільний зв'язок між чужоземними Веделями й родом нашого композитора. Але сам автор подає про Веделів у Києві деякі матеріяли, які, можливо, допоможуть з'ясувати походження Артема Веделя. Збереглися відомості про те, що року 1776, у Києві відбувалися якісь містичні зібрання (мабуть, масонські), учасником яких був київський провізор Ведель («Кіевская Старина», 1893, липень, ст. 127). Чи не був цей Ведель родичем нашого композитора? Автор схиляється до неґативної відповіді на це питання, бо й сам композитор, і його батьки були православні кияни, а провізор Ведель був, очевидно, німець і, мабуть, протестант. Але зовсім виключити можливість якогось споріднення, на мою думку, не можна. Аджеж відомо, що в Києві, у другій половині XVIII століття було дві аптеки: державна — київської військової залоги (російської) на Печерську, і приватна на Подолі, що належала аптекареві Бунґе. Вона заведена була десь у 1750-х роках і, міняючи своїх власників, існувала аж до нашого часу (року 1917 — аптека гр. Сонґайло на розі вулиць Олександрівської й Борисоглібської; згодом державна). Тут же поблизу, на схилах Андріївської гори, був розташований у XVIII ст. «город лікарських рослин», заведений ще в другій половині XVII ст. Провізор Ведель, який, мабуть, працював у подільській аптеці Бунґе, як мешканець Подолу й приватний службовець, правдоподібно не-дворянин, мусів перебувати в юрисдикції Київського маґістрату, й тому належав до київського горожанства («гражданства»). Звідси могла й походити версія про міщанське походження композитора. Так чи так, той провізор Ведель міг бути якимсь родичем батька композитора — Лук'яна Веделя, який числився київським міщанином, займався сніцарством і мав власний дім коло Борисоглібської церкви. До речі, Київо-подільська традиція вказувала на один старовинний будинок на Борисоглібській вулиці (по лівому боці, ідучи до Дніпра), як на дім, де жив і помер композитор Ведель.

Питання про те, чи скінчив Артем Ведель повний курс Київської Академії (стор. 42—47), розв'язати, мабуть, не важко. Річ у тім, що Київська Академія XVIII століття являла собою комбінований тип високої школи: загальна освіта закінчувалася філософічною клясою (що тривала 2 роки), яку скінчив і Ведель, а богословська кляса, якою завершувалося навчання в Академії, була обов'язкова лише для тих, хто обирав собі церковну (чи церковно-освітню) кар'єру. Зрештою, чимало світських студентів закінчували свої студії клясою реторики. Отже, Турчанинов слушно каже, що Ведель закінчив студії в Академії, а примітка редакції «Домашней Бесѣды» (стор. 43) — це, безперечно, непорозуміння. Очевидно, Ведель не призначав себе для церковної діяльности (в духовному стані), а тому й не пішов до богословської кляси.

Автор заперечує думку про те, що П. І. Турчанинов був українець, як це прийнято було в українській науці (стор. 13—14). Справді, Турчанинов народився в Петербурзі і був син російського дворянина. Але справа національного походження Турчанинова все-ж залишається неясною. Мати його походила з Вильна, отже, мабуть, не була росіянка. Турчанинови були й на Україні у XVIII—XIX ст. і споріднені були з деякими лівобережними старшинсько-шляхетськими фамілїями (приміром, зі Стаховичами). А найголовніше те, що П. І. Турчанинов, учень Веделя, своє музичне вихо-

вання здобув на Україні, де він довго жив (1787—1801), вчився і працював, і вплив української музики на його творчість безперечний. Протектори Турчанинова — Леванідов і Теплов також були зв'язані з Україною — службою, маєтками, родинними, а навіть політичними (Леванідов) стосунками. До речі, Олексій Теплов — це син відомого Григорія Теплова (натурального сина Теофана Прокоповича), роля якого в історії України досить відома, але в історії української музики потребує ще спеціяльного досліду. У Сєвській Єпархії (сумежній з Україною), де також працював Турчанинов, були поважні українські впливи (мабуть ще з часів Гетьмана Івана Мазепи, який мав там великі маєтки), завдяки також сєвським архиєреям українського походження (зокрема відомому Кирилові Флоринському). Взагалі питання про вплив української музики на мистецьке життя Східньої Европи XVIII ст. вимагає дальших студій, які досі обмежувалися, головне, Березовським і Бортнянським, залишаючи в тіні А. Рачинського, Веделя і багатьох інших українських музичних діячів того часу (приміром, братів Федора й Дмитра Дублянських, Марка Полторацького тощо). До речі, згаданий автором (стор. 59—60) скрипаль-композитор Іван Остапович Хандошкін, що керував Катеринославською музичною академією в 1780-х р. р., був українець (справжнє прізвище — Хандожка), який походив, мабуть, з Новгородсіверщини: Галактіон Хандожка був сотенним хорунжим (1777 р.) і осаулом (1781 р.) Шептаківської сотні Стародубівського полку.[1]

Питання про взаємини генерала Андрія Леванідова з Веделем, якого я торкався в своїх попередніх публікаціях,[2] набирає особливого інтересу в світлі нових матеріялів про українські симпатії Леванідова. Виявляється, що Леванідов, тоді ще підполковник російської армії, року 1767 записався «в товарищи в курень Деревянковский» Війська Запорозького Низового.[3] Це пояснює нам пізніший інтерес Леванідова до історії України, зокрема Запоріжжя, його увагу до українських справ, протеґування Архипові Худорбі, авторові Історії України, «очень вольно и против (російського) правительства» писаної, нарешті, його прихильне ставлення до Веделя.

Автор згадує також політичну ситуацію на Україні в останніх роках XVIII століття, слушно пов'язуючи з нею певні зміни в житті Веделя (стор. 82—83, 93—94). В часи Павла I політичний стан Імперії був дуже напружений. Це особливо відчувалося на не-російських теренах держави — на Смоленщині, Донщині і, головне, на Україні. На Смоленщині, де серед місцевої шляхти завжди були сильні автономістичні настрої й течії, пов'язані й з українськими автономістами на Гетьманщині, року 1798 було викрите таємне політичне товариство, яке мало широкі зв'язки в армії, зокрема також на Україні. Є неясні відомості про політичне товариство на Україні того часу, що прагнуло відокремлення України від Росії.

---

[1] Нащадки цих Хандожок були в Новгородсіверському повіті ще в кінці XIX століття й називалися Хандожинськими. До речі, це ім'я походить не від «Гандошки, чи може Антошки», як, слідом за російськими дослідниками, гадає автор (стор. 59), а від «хендогий = рос. чистый, опрятный» (*Б. Грінченко*, Словарь Української мови, том IV, К. 1909, нове видання: К., 1959, стор. 395).

[2] *О. Оглоблин*, Андрій Леванідов. — «Арка», 1947, ч. 2—3, Мюнхен; *його-ж*, Люди Старої України, Мюнхен, 1959, стор. 128—136.

[3] *В. О. Голобуцький*, Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734—1775. Київ, 1961, стор. 161.

Взагалі в 1790-х р. р. пожвавлюється діяльність українських автономістів (Новгородсіверський патріотичний гурток, закордонна місія Капніста 1791 року тощо) — політична й культурна. Саме на 1798 рік припадає видання «Енеїди» Котляревського, «Ябеды» Капніста й «Записокъ о Малороссіи» Якова М. Марковича. Були в той час таємні політичні гуртки й на Слобідській Україні. Звичайно, ці політичні течії й організації були більш небезпечними для російського уряду, ніж льокальні селянські розрухи.

Збереглася традиція про причетність Веделя до якогось таємного політичного товариства. Автор правильно ставить у зв'язок з цим арешт Веделя в Охтирці й ухвалу уряду про його ув'язнення в «Смирительномъ домѣ» у Києві, з царським наказом «не давать ему ни пера, ни бумаги, ни чернилъ» (стор. 96—101).

Цікаві також міркування автора, в зв'язку з причетністю Дмитра Трощинського до змови проти Павла I й перевороту 11. III. 1801 року (стор. 101—103). Відносини Трощинського з українськими автономістами (В. Капніст, М. Миклашевський, П. Коропчевський тощо) досить відомі, як і його роля мецената української культури (В. Гоголь-батько, Я. М. Маркович тощо). Але роля самого Трощинського в українському автономістичному русі лишається й досі недослідженою. Важлива вказівка автора на знайомство Веделя з Трощинським (стор. 102—103) й протеґування останнього композиторові. Чи це мало якийсь політичний характер, важко сказати. Але, будь-що-будь, воно дає новий доказ визначної ролі Трощинського в історії української культури, а головне, стверджує традицію про зв'язки Веделя з українськими автономістами.

Проблема масонства Артема Веделя, на що є натяки в літературі, залишилася в монографії д-р І. Соневицького недослідженою. Автор заперечує причетність Веделя до масонства (стор. 95—96). На мою думку, це питання потребує дальшого досліду.

Дуже докладно, майже вичерпливо вивчена в монографії музична спадщина Веделя (стор. 112—146). Завдяки цьому, українська наука, нарешті, має науковий опис творів Веделя й заразом їх мистецьку й ідеологічну характеристику та оцінку. Цікава, але, на жаль, не розгорнена автором вказівка на Сковородинські мотиви в творчості Веделя (стор. 149). Зате надзвичайно важлива думка автора про національно-визвольні мотиви творчости Веделя й їх глибоку спорідненість з провідними ідеями творчости Шевченка (стор. 145, 150—154).

Гадаю, що Ведель був знайомий не лише з концертами Рачинського (стор. 64—65), але й особисто з їх автором. Див. мою працю «Люди старої України», стор. 211.

Окремий розділ монографії (стор. 147—154) подає стислу, але яскраву характеристику особи композитора та його світогляду.

Читач (зокрема чужинецький) подякує авторові за досить докладне резюме в українській (стор. 155—160) і в англійській (стор. 161—166) мовах.

Можна щиро поґратулювати д-р Ігореві Соневицькому, який виконав великий, в умовах еміґрації — просто героїчний труд над складними проблемами біографії й творчости Веделя й дав наукову монографію, що становить вельми цінний вклад в українську історичну науку і, певне, в українську музикологію.

Олександер Оглоблин

Історія Української РСР. Видавництво «Наукова Думка». Київ 1967. Том I, 806 стор.; том II, 860 стор.

Під фірмою Академії Наук Української РСР — Інституту Історії, у зв'язку з відзначуванням 50-річчя радянської влади видано наново перероблену працю *Історії Української РСР* у двох томах. Загальну характеристику *Історії* подає та частина передмови, що її тут наводимо: «... На базі великого документального матеріялу в ній висвітлюються найважливіші проблеми історії України і викриваються реакційні, буржуазні і буржуазно-націоналістичні концепції... В основу дослідження покладено марксистсько-ленінське вчення про розвиток способів виробництва, продуктивних сил і виробничих відносин, про вирішальну роль народних мас в історії про класову боротьбу — рушійну силу класово-антагоністичного суспільства. Готуючи цю синтетичну працю, авторський колектив керувався історичними рішеннями XX, XXI, XXII і XXIII з'їздів КПРС...»

Найбільш суттєва різниця між старим і новим, переробленим виданням *Історії* є в тому, що з нової усунено всі посилання на праці Сталіна й викреслено цитати з його творів. В засаді це не була надто складна справа, як це засвідчує такий приклад: На 51 сторінці старого видання *История Украинской ССР*, Киев 1953, том I (російської версії *Історії* в розділі про *Утворення древньоруської держави* читаємо: *«Господствующий класс крупных землевладельцев — феодалов, сосредоточивший в своих руках власть над массой восточнославянского населения, состоял из князей и бояр. Боярами (мужами) становились частинно робовые старейшины, частинно старшие княжеские дружинники.*

И. В. Сталин отмечает, что при феодальном способе производства «основой производственных отношений является собственность феодала на средства...» і т. д. (далі слідує продовження п'ятнадцяти стрічкової цитати Сталіна з праці *Вопросы ленинизма*, стр. 595. Дальше слідує такий текст: *«Главным средством производства при феодализме была земля, являвшаяся собственностью феодалов и служившая основой эксплуатации феодально зависимых крестьян...»*

Після перерібки згаданий текст в новому виданні *Історії* виглядає так: *«Клас великих землевласників-феодалів, що складався з князів і бояр, зосередив у своїх руках владу над масою східнослов'янського населення. Боярами (мужами) ставали почасти родові старійшини, почасти старші князівські дружинники.*

Головний засіб виробництва при феодалізмі становила земля, яка була власністю феодалів і основою експлуатації ними феодально залежних селян...» (Історія Української РСР. Том I, стор. 45, Київ 1967).

Як бачимо, перерібка цілком нескладна. Її міг виконати навіть друкарський складач без допомоги редакційної колегії.

Думаємо однак, що незалежно від усунення всіх признак «культу особи» зі сторінок *Історії*, у ній пороблено ще й інші зміни. Проте варто було б, щоб українські історики у вільному світі перевели докладну її аналізу і то не тільки під кутом зіставлень тверджень радянських істориків з історичними джерелами, але також під кутом розшифрування тих рушійних сил і тих директив партійних вождів, що ними керувались українські науковці працюючи над переробленням *Історії*.

Мине ще багато часу заки можна буде виловити реакцію пересічного читача у радянській дійсності на цю «перероблену» історію, проте, не від речі тут буде віднотувати голоси деяких рецензентів, які осторожно відмічують її позитиви і негативи. І так в рецензіях на *Історію*, друкованих

в 1-му числі *Українського Історичного Журналу* за січень 1968 р. рецензентка першого тому ствердивши, що «через усю працю червоною ниткою проходить ідея спільності походження, історичного розвитку, віковічної дружби українського і російського народів» додає, що «автори викривають реакційну політику царизму, який душив українську культуру, переслідував українську мову...» Рецензентка також стверджує, що «авторський колектив дав об'єктивну оцінку ряду історичних подій, явищ, що раніше перекручувались та окремих осіб, які були незаслужено забуті...» Відважніший рецензент другого тому *Історії* пише: «Схвалення заслуговує те, що в *Історії Української РСР* розповідається про славних синів і дочок народу, які свого часу були незаконно репресовані, а імена їх замовчувалися.» Російський шовінізм добре знаний авторові; він пише: «Автори переконливо показують реакційну антинародну суть буржуазного націоналізму, але слабше викривають прояви великодержавного шовінізму...» Рецензент здає собі справу, що російський шовінізм це не тільки прикмета царської урядової верхівки — він існує теж в російських робітничих низах. Тому то, каже він, «Автори правильно наголошують на недооцінці деякими більшовиками національного питання на Україні.» Коментуючи відсутність делеґатів з Донеччини і Криворіжжя на Всеукраїнському з'їзді Рад в Києві в 1917 р., рецензент пише: «На наш погляд не слід пов'язувати підготовку III з'їзду Донецького і Криворізького басейнів лише з „недооцінкою" значення Всеукраїнського з'їзду Рад з боку частини керівних партійних працівників тих районів (як це твердять автори *Історії* на 58 стор. — примітка наша, Жд.). Слід було б також говорити про іґнорування ними українського національного питання.»

Зовнішнє оформлення обидвох томів дбайливе: добрий папір, велика кількість ілюстрацій і карт, хронологія важливіших подій та іменний і географічний покажчики віддають велику прислугу читачеві. До кожного тому додана література предмету, яка на превеликий жаль перейшла дбайливу перевірку партійців — не має серед неї тих праць, що не писані з позицій марксизму. Таким чином підставова праця до нашої історії — Історія України-Руси М. Грушевського все ще на індексі, хоч її перевидання неофіційно і обговорюється в наукових колах України.

Поза відсилачами до творів Леніна, Маркса та Енґельса жадних інших не має; таким чином «велика кількість архівних матеріялів і історичних досліджень», яку нібито використано при переробці *Історії* залишається неконтрольованою таємницею авторів.

В праці над перерібкою брали участь тридцять три автори, таким чином на одного автора припадає приблизно п'ятдесять сторінок тексту. Parturiunt montes — nascetur ridiculus mus, як писав Горацій.

М. Ждан
Клівленд, ЗСА.

Woycenko, Ol'ha. *The Ukrainians in Canada.* A Concise History of a Major Canadian Group. Canada Ethnica IV. Ottawa—Winnipeg: 1967. Pp. 271.

Студія Ольги Войценко, одна з серії «Канада Етніка», без сумніву, збагачує досі ще відносно бідну чисельно інформативну літературу на англійській мові про українську спільноту в Канаді. Ювілейний рік 1967 був поштовхом теж до інших ювілейних видань і треба побажати, щоб

вони започаткували дальші студії в тій ділянці. Крім праці Ольги Войценко, появилися теж дві короткі праці англійською мовою, сенатора Павла Юзика Ukrainian Canadians: Their Place and Role in Canadian Life. Toronto: 1967., і 38-сторінкова статистична розвідка д-ра В. Дарковича: Ukrainians in Canada — The Struggle to Retain their Identity. 1967. Праця сенатора Павла Юзика вийшла теж у французькому перекладі, здається одна з перших таких праць про українців в Канаді тою мовою.

Праця Ольги Войценко зладжена старанно, маючи на цілі дати загальний образ української спільноти в Канаді, не так для фахівця-історика, як для ширшого англо-мовного круга читачів.

Писання історії не є легкою річчю з тої простої причини, що, як каже соціо-історик Чарлс Е. Берд, історик не може бути зовсім невтральним і об'єктивним, бо він є під впливом свого часу, свого окруження і обставин, в яких живе.* Це в певній мірі відноситься теж і до авторки нашої студії, що зрештою не зменшує її вартости. Треба мати на увазі, що авторка мала доступ в першу чергу до матеріялів, преси, архівів, одної галузі української спільноти, тому в першу чергу покликається на ті джерела, а з часописів цитує здебільшого витяги з «Українського Голосу», з яким вона ознайомлена до найбільших деталів, бо аналізувала його зміст в трьох обширних томах «Літопису українського життя в Канаді». Архівальні матеріяли других груп, крім преси, не були для неї доступними. Це історики повинні брати під увагу аналізуючи її працю.

Студія обіймає чотирнадцять розділів, два додатки, бібліографію, наприкінці список української преси в Канаді, давньої й теперішньої, а на окладинці (внутрішній) фронтовій і кінцевій, подані мапи розподілу українців у степових провінціях після перепису 1961 р., які виготовив д-р Іван Тесля.

По вступному слові слідує перший розділ, «Українці», який ілюструє хто вони є. Другий розділ обговорює три хвилі української імігрції до Канади, а третій розділ, аналізує ідентичність українців, їхні традиції і поступове просякання в життя Канади. В четвертому розділі, дбайливо опрацьованому, хоч об'ємом обмеженому, авторка подає зразок осягів українських поселенців на полі рільництва. Багато інформацій поданих в цьому розділі маловідомі не-українському загалові, наприклад осяги на полі пчільництва або городництва, і др. У п'ятому розділі про соціо-економічні стремління і осяги, цікавий є під-розділ про маловідомі українсько-жидівські взаємини у перших десятиліттях української імігрції. У шостому розділі авторка обговорює незвичайно складне церковне питання в початках української імігрції. Незважаючи на те, як безсторонно, об'єктивно історик буде старатися його представляти, все буде наражений на більш або менш гостру критику тих, що з його поглядами не погоджуються.

«Церковна дуальність» (ст. 80). Пояснення її не зовсім правильне. Правда, населення Східної України повністю належало до греко-православної церкви, але в першій фазі української імігрції до Канади, майже всі поселенці — крім кількох одиниць — походили з греко-католицької Галичини і в меншій кількості з православної Буковини. Навіть друга фаза імігрції, після першої світової війни, теж походила переважно з Західної України з малими винятками (Волинь).

* „A historian cannot be neutral, he is influenced by his age, his enviroment and his culture. However, the historian or eye-witness should be able to set down some truth and objectivity." (Charles E. Beard).

Сьомий розділ обговорює шкільництво і дає зразок його розвитку в перших роках поселення, освітлює ролю, яку відігравали учителі в піднесенні освіти не тільки молодого покоління, але й старшого. Воно й сьогодні відіграє таку саму ролю. Цей розділ можна було основніше представити, для зілюстрования твердження. Порівнюючи, українці перевищували — і нині перевищують — пропорціонально усі другі слов'янські групи. Ось кілька цифр з переписів населення 1931, 1941, 1951 і 1961 років для з'ілюстрування: 1931 — учителів українців — 192 (148 мущин, 44 жінок) на 225,113 укр. населення. 1931 — учителів поляків — 67 (37 мущин, 30 жінок) на 145,503 польського насел. 1941 — учит. українців — 1,313 (760 мущин, 553 жінок) на 305,929 укр. населення. 1941 — учит. поляків — 369 (143 мущин, 226 жінок) на 167,485 польського населення. 1951 — учит. українців — 2,235 (1,118 мущин, 1,117 жін.) на 395,043 укр. нас. 1951 — учит. поляків — 691 (260 мущин, 431 жін.) на 219,845 польського насел. 1961 — учит. українців — 4,230 (2.076 мущин, 2,154 ж.) на 473,337 укр. нас. 1961 — учит. поляків — 1,932 (776 мущин, 1,156 жінок) на 323,737 польськ. нас.

В окремому під-розділі подана історія дво-мовних шкіл. Їх знесення 1916 року дало поштовх до зросту приватного «народного шкільництва», до заснування інститутів, де студенти по денній науці в школах, вивчали українську мову, слухали викладів з української історії, літератури. Авторка влучно звернула увагу на брак консолідації й координації між українськими приватними школами. Бракує одностайних, спільних всім школам підручників, бо немає порозуміння між інституціями, які удержують школи українознавства, хоч усі мають однакову ціль.. Через це терпить рівень навчання. Були спроби консолідації, але до повної консолідації незважаючи на серйозні зусилля досі не дійшло.

Восьмий розділ обговорює участь українців в політичному житті Канади, від самих його початків і дає добрий зразок зросту зацікавлення українців цією важливою ділянкою.

Дев'ятий розділ обговорює письменницьку діяльність українців, від появи першої друкованої книжки в 1904 р. дотепер. Поверх двадцять більш або менш продуктивних поетів друкували свої вірші в українській пресі, або окремими виданнями. Поряд з поезією йшли оповідання, спомини. Осип Назарук закликав, щоб «не переносити болів і жалів Старого Краю на канадійську землю, але творити оригінальну, канадійську тематику гідну тої назви.» Усе більше авторів вибирали канадійські теми і врешті три-томний твір Іллі Киряка, «Сини Землі», поставив українське письменство в Канаді на рівні з другими літературами. Зразок багатої літературної діяльности, який подає авторка, напевно здивує англійських читачів осягами і продуктивністю українців на полі пера. Рівночасно зауважує авторка, що українських письменників в Канаді починають відповідно оцінювати лише після їх смерти, тоді як вже запізно допомогти їм присвятитися повністю літературній діяльності, як це в других водиться.

Десятий розділ присвячений науковій діяльності українців у Канаді, обговорює діяльність таких наукових інституцій як УВАН, НТШ, Волинь, заснування Українсько-Канадійської Дослідної Фундації синами і внуками перших українських поселенців в Канаді і їх осяги. На полі наукових видань згадує в першу чергу праці УВАН, далі переклади поезій Тараса Шевченка і других поетів англійською мовою, які вийшли заходами КУК та ін.

Розділ одинадцятий присвячений архітектурі, а розділ дванадцятий українським артистам, скульпторам, малярам і другим. Вичисляючи малярів, варто було згадати теж визначного артиста сл. п. Юліяна Буцманюка і його малярську школу, з якої вийшов ряд молодих артистів.

Розділ тринадцятий має повних 29 сторінок друку і обговорює розбудову української спільноти в Канаді. Поділений на три частини, в яких порушені усі аспекти українського життя. Згадуючи УНО, було б доцільним відмітити, що організація притягала теж поважне число в Канаді родженої молоді, багато з них опісля брали участь в канадських збройних силах під час останньої війни.

Згадуючи (ст. 205) «Пастирський лист Єпископа Будки» коротко перед вступленням Канади по стороні Аліянтів в Першій Світовій війні, порушила авторка дразливу тему. Можливо, що коли були б знані усі факти, подія мала б менше різкий аспект. Напевно існував лист австрійського генерального консуля до єпископа Будки з проханням проголосити заклик до австрійських підданих (які ще не стали канадськими громадянами), щоби зголошувалися до австрійської військової служби, коли вони до неї зобов'язані. При вибиранні пашпортів до Канади, кожний молодий чоловік в «поборовому віці» підписував таке зобов'язання. Можна припускати, що той лист далі спочиває між давніми актами, він досі не був публікований. З приступленням Канади до війни, заклик генерального консуля стратив значіння і українці без винятків заявили свою солідарність і лояльність Канаді.

Обговорюючи початок заснування Комітету Українців Канади і його дальшу працю, авторка обстоює думку, що управа КУК повинна бути виборною (в розділі чотирнадцятому). Вона вірить, що скорше чи пізніше до того дійде.

«Апендикс А» подає список (хоч не зовсім повний) давньої і теперішньої української преси в Канаді (автор Данило Лобай). Для англійського читача інформація не тільки цікава, але можна сказати — ревеляційна.

«Апендикс Б» — це короткий витяг з внесення УВАН до Дво-мовної і Дво-культурної комісій з року 1964.

Бібліографія (дуже обширна), індекс імен, список ілюстрацій і мапа на обкладинці закінчують працю.

З деякими поглядами Ольги Войценко можна не погоджуватися, але загально-інформативна частина виготовлена бдайливо, хоч і обмежена з огляду на об'єм одно-томової книжки. Авторці належиться за її працю признання.

В. Ю. Кисілевський
Оттава, Канада.

Enrique Martinez Codó, *Guerrillas tras la cortina de hierro.* Prologo del General D. Luis Garcia Rollan. Instituto Informativo-Editorial Ucraino, Buenos Aires, 1966. 419 стор.

Автор цієї книги, — це високий аргентінський старшина запасу, викладач воєнних шкіл та співробітник багатьох військових журналів у цілому світі. Його зацікавлення найновішою воєнною українською історією (УПА, 1 УД УНА) виникло з близького знайомства з п. Юрієм Тисом-

Крохмалюком і досі позначилося статтями й книгами на цю тему. Ще в 1960 році стаття Енріка Мартінеза Кодо («Партизанська війна в Україні») була надрукована в органі американської колеґії генерального штабу (*The Military Review*, XI, 1960) і передрукована в збірнику статтей про новітню партизанку, що появилася під редакцією Френкліна Марка Осанки (*Modern Guerrilla Warfare*, 1962). Передруки цієї статті появилися в таких журналах: VOJNO DELO (Югославія), *Revista Militar del Peru* (660/1960), *Revue Militaire Générale* (5/1963), а також в *The Ukrainian Quarterly* (3/1961) і *ABN Correspondence* (5/1962). Ці передруки, без сумніву, свідчать, що боротьба УПА здобула собі широкий розголос у світі, а теж, що проблема цієї боротьби викликає значне заінтересування серед військових експертів. Причини цього заінтересування не тільки в тому, що, як пояснює редакція органу американського генерального штабу статтю п. Кодо, «така партизанська війна в Україні може відновитися, коли настануть сприятливі умови», але, головно, тому, що, під сучасну пору, партизанські «національно-визвольні» війни набирають великого значення у світі. Боротьба УПА в Україні була такою «партизансько національно-визвольною» війною, але вона теж засвідчила перед цілим світом, що такі в і й н и н е м у с я т ь б у т и к о м у н і с т и ч н и м м о н о п о л е м! Студія методів і форм партизанської війни, що, тепер, стала обов'язковим предметом у військових школах, мусіла б цю істину, якоюсь мірою брати до уваги і, подекуди, вона її бере. Очевидно статті й праці п. Кодо сприяють цьому.

В 1963 році, в Буенос Айрес появилася велика студія п. Кодо п. н. *Резистанс в Україні (La Resistencia en Ucrania)* і, врешті, книга ПАРТИЗАНИ ПОЗА ЗАЛІЗНОЮ ЗАВІСОЮ, що є предметом нашого обговорення.

Книга ця має передмову еспанського генерала і професора воєнної академії, Д. Льюіса Ґарція Роллана, введення автора, пояснення термінів і різних назв місцевостей (російські, німецькі, польські, інші) та розділи: I. Театр операцій (26—43), II. Період 1941—1944: Проти німців і росіян (44—77), III. Період 1944—1950: Проти росіян, поляків, мадярів і чехів (78—136), IV. Період 1950—1965: Підпілля (138—175), V. Організація (176—203), VI. Розвідка, контррозвідка, психологічна війна (204—237), VII. Операції (238—284), VIII. Постачання (286—301), IX. Озброєння (302—317), X. Польові фортифікації (318—350), XI. Леґальні проблеми (351—366), XII. Висновки та можливості (367—405). В додатку (406—414) маємо біографії Романа Шухевича, Дмитра Грицая, Олександра Гасина, Романа Клячківського, Омеляна Грабця та Василя Сидора. Скромна бібліографія (415—419) закінчує книгу; індексу, зі шкодою для видання, немає.

Вже перегляд розділів книги показує, що автор цілком не ставив собі завдання дати політичну чи соціологічну аналізу УПА, або хоч дати перегляд її історії, навіть чисто в хронологічному аспекті. Для цього, в автора, бракувало б знань, а навіть немає виразного зацікавлення в цьому напрямі. Коли ми (з допомогою знання латини й словника) слідкуємо за текстом, то ціль праці п. Кодо стає очевидною. П. Кодо добре знає теоретичні основи партизанської війни і літературу предмету, і він шукає в досвіді УПА, що з тих основ виправдується чи не виправдується в практичному застосуванні. З цього погляду, книга п. Кодо має практичне значення для кожного військовика, що студіює методи й форми партизанської війни, і ми цілком не подивувалися б, якщо б книгу п. Кодо переклали на інші мови. А втім мене вже інформували, що англійський переклад книги п. Кодо вже підготовляється, а поширення її в латиноамериканських країнах вже сьогодні велике. Кандидати на провідників і керівників «національно-ви-

звольних» воєн у Латинській Америці (Болівія, Еквадор, Колюмбія, Венесуела) можуть багато дечого повчитися з досвіду УПА, але можуть з нього повчитися теж їх противники. Посередньо через нього, знання української проблеми дійде і в найдальші закутини латинської Америки. З цього погляду, книга п. Кодо має для нас значну пропаґандистську вартість, тим більше, що п. Кодо дає багато історичної й політичної інформації про український народ і його визвольну боротьбу. Зокрема, дуже пластично ним представлено обставини війни на два фронти, проти гітлерівських окупантів і проти більшовиків під час минулої світової війни. І це важливо, бо в широкому світі, за вийнятком експертів, немає певного уявлення про становище українського народу в цій війні. Дехто вважає, що українці, загально боролися в рядах Червоної армії чи теж червоних партизанів проти Гітлера, але дехто гадає, що українці були більшим чи меншим союзником гітлерівської Німеччини проти СССР. Адже ж, відомо, що дехто навіть дії армії ген. Власова записує на український рахунок, а твердження, наприклад, про співпрацю українців (та балтійських народів) з гітлерівцями у винищуванні жидів, є дуже поширені. Тут власне п. Кодо на багатьох сторінках подає факти про дійсну ситуацію в Україні під час нацистської окупації та розповідає про виникнення і дії УПА на протинімецькому фронті.

Сконцентрувавши свою увагу на дії УПА, на її організації, тактиці. озброєнні, запіллі, бункрах і фортифікаціях, п. Кодо дає мало інформації, що була б корисна для історика. Відомості про УПА черпає п. Кодо з українських та ворожих джерел, але він їх обмежує до періоду найбільшого організаційного та теренового поширення УПА. В автора слідне ознайомлення з еспанськомовною працею О. Р. Мартовича, POR LA LIBERTAD DE UCRANIA (B. A. 1952), з працею Петра Мірчука, УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (1953), з деякими статтями в журналі ДО ЗБРОЇ (Мюнхен 1946—1955) і т. п. Знайомі йому теж праці польських дослідників (ген. Блюм, майор Шота, головно дві праці полк. Яна Ґергарда), а з чеських — праця Вацлава Славіка, Pravá tvař banderovců (Прага, 1948), але ніякої кореляції цих джерел автор собі як завдання не ставив. Він цікавиться одним: представити партизанський (організаційний та тактичний) досвід УПА у зв'язку з тими теоретичними засадами ведення партизанської війни, що їх опрацювали німці, американці, китайці (Мао-Цзе-дун), латинські американці (Кастро, Ернесто «Че» Ґевара) югослави (Тіто) та інші. На цьому виграє наука партизанської стратегії й тактики і, очевидно, терпить історія УПА, що автором представлена доволі односторонньо. Односторонність автора в тому, що він УПА показав статично, в періоді її найбільшого поширення, а не в динаміці та русі, що в зв'язку зі зміною умов, вимагали теж зміни ф о р м боротьби УПА. Адже ж, уже в 1944 році, після боїв під Гурбами (квітень), Лукавицею нижньою (Стрийщина — вересень 1944), Ліщавою горішньою (Добромильщина — жовтень 1944) виявилося, що більші з'єднання УПА не можуть діяти в большевицькому запіллі. Це й стало причиною зміни організаційних форм УПА вже на переломі 1944 і 1945 років, що полягали на розчленуванні куренів УПА і потворенні з них «відділів» (сотні) та (підвідділів» (чоти), які закріплено за відповідними теренами, а після закінчення війни в Європі, в 1946 році, переведено демобілізацію великої більшости відділів та підвідділів УПА, звільняючи повстанців, або переводячи їх у підпільні клітини. В 1946—1947 роках існували ще відділи УПА на Закерзонні, а теж, до 1949 року, в Карпатських горах. Все ж таки, на місці УПА постав на терені її дій «революційний пляцдарм», про дії якого написали чимало наші підпільні публіцисти Петро

Полтава, Осип Горновий, Улас Кужель та інші. Дії цього пляцдарму, що зумів в 1953—1956 рр. поширитися теж на концентраційні табори в Сибірі та Арктиці й організувати там низку страйків та повстань, які мають уже чималу літературу очевидців, у чужих мовах, з погляду політичних та соціяльних наук представляють неабиякий інтерес, зокрема теж з огляду на долю цього «пляцдарму» під сучасну пору. Як відомо, накопичена в одному місці енергія не може зчезнути без сліду, вона мусить знайти собі якийсь вихід і таке мусіло статися з великими масами енергії, накопиченій на «революційному пляцдармі» в Західній Україні. Питанням, який це був «вихід», займається в своїй книзі про ДРУГУ СОВЄТСЬКУ РЕСПУБЛІКУ, УКРАЇНУ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (Нью Брансвик, 1964) проф. Ярослав Білінський (†) і займається наш автор ... (розділ: Період 1950—1965: Підпілля). Проф. Білінський старається знайти відповідь на це питання у політичних, соціяльних і психологічних умовах сучасної дійсности в СССР; п. Кодо, відкидаючи ці умови, дає «ідеалістичне» і «волюнтаристичне» пояснення, яке є мало переконливе, незважаючи на чисельні цитати з совєтських газет та журналів. А втім, на мою думку, помиляються обидва автори і про те може прийдеться сказати в іншому місці. У цьому місці бажаю тільки зауважити, що кожний схематизм і доґматизм є ворогом пізнання; не можна створити собі схеми і тільки для цієї схеми шукати підтвердження у фактах, бо тоді сходимо на манівці.

Незважаючи на деякі недоліки, які виникають з браку, в автора, критичного підходу до українських і чужинецьких джерел, праця п. Кодо заслуговує на увагу і буде цінною позицією в інвентарі праць у чужих мовах, що присвячені українській проблемі, а зокрема визвольній боротьбі українського народу. Для кожного військовика, що має якесь відношення до партизанської війни, вона стане потрібною, підручною книгою. Запал п. Кодо до своєї теми (боротьба УПА) є подивугідний: я ніяк не вмію собі уявити українця, що бажав би простудіювати визвольний рух каренського народу в Бірмі та вивчити засади й тактику партизанської боротьби, що її ведуть карени вже десятки років, проти британців, китайців, бірманців тощо. *Мутатіс мутандіс* (каренів — 4 мільйони, українців — понад 40) аргентінський автор вивчив визвольну боротьбу українського народу та організацію й тактику УПА і дав про неї обширну студію на 419 сторінок, вже перед тим добре попрацювавши для популяризації цієї боротьби в різних мовах. На кожній сторінці, слідна любов п. Кодо до старшини й бійця УПА, його захоплення їхніми героїчними подвигами і це зворушує українського читача. Український народ переконується, що в аргентінцеві п. Кодо (нар. 1926 р.) має свого щирого й відданого приятеля, якого варто було б і надалі, в цьому характері утримати і його зацікавлення для нашої справи тільки посилити. Відома ж істина, що в широкому світі друзів нашого визволення є небагато і кожного треба зберігати як зіницю ока. Книга п. Кодо, видана Українським Інформаційно-Видавничим Інститутом у Буенос Айрес дбайливо з багатьома ілюстраціями.

Лев Шанковський
Філядельфія, ЗСА.

---

* Yaroslav Bilinsky, *The Second Soviet Republic: The Ukraine After World War II.* Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1964, 539 стор.

Ukrainians in Canada — The Struggle to Retain their Identity. By William Darcovich, Ph. D. Printed under the auspices of the Ukrainian Self-Reliance Association, Ottawa Branch: (1967), pp. IV—38.

Студія «Українці в Канаді» — це короткий, але основно, на статистичних джерелах базований образець української етнічної групи в Канаді. Автор починає її цитатою з промови, яку виголосив 21 вересня 1936 року Лорд Твідсмуйр (Tweedsmuir) генерал-губернатор Канади на українському святі в Манітобі. Уривки цеї знаменної промови українці залюбки повторяють, особливо його кінцеві слова: «... ви будете кращими канадцями, коли будете добрими українцями».

Другий розділ, це короткий огляд трьох періодів української іміґрації до Канади. Третій, найширший і найголовніший, названий «Українці в дзеркалі перепису 1961 року» подає докладну аналізу української етнічної групи в Канаді, так як вона представляється на підставі даних перепису 1961 року. Для порівняння автор подає теж цифри других етнічних груп, що дає ясніший зразок, яке місце займає українська група в Канаді, чи в її окремих провінціях. Пояснення і коментарі багато причиняються до кращого з'ілюстрування української групи.

На підставі статистичних цифр автор звертає увагу, в якій ділянці українська група виявляє недомагання; наприклад (стор. 26) українці остаються позаду в ділянці шкільного виховання і в наукових осягах; в порівнянні з другими групами, відносно університетського вишколення, відсотково стоять вони на десятому місці, зараз після французів (які є на девятому місці). Недомагання в шкільному підготованні відбивається відсотково на заняттях (стор. 28), як показує порівняльна табеля.

На стор. 34—37 подає автор цікавий опис-аналізу «Українців в столиці Канади» теж на підставі статистики 1961 року. Остання сторінка (38) це резюме і авторські зауваги.

Ця вміло зладжена статистична студія написана англійською мовою і внаслідок того доступна широкому загалові (включаючи англомовну третю і четверту українську ґенерацію). Трохи дивно, що хоч праця призначена для широкого вжитку і базована виключно на загально-доступних статистичних матеріялах, на переписі 1961 року, на річних звітах міністерства громадянства й іміґрації, на Річниках Канади, видавці застерігають для неї «копірайт» і тим самим можливість вживання студії як підручника автоматично обмежується.

Автор студії, д-р Вадим Даркович належить до молодої ґенерації українсько-канадських науковців. До Канади прибув дитиною з батьками, які поселилися в провінції Саскачеван, в околиці Курокі, де він провів дитячі й хлопячі літа й учащав до нижчих і середніх шкіл. Університетську освіту закінчив на університеті в Саскатуні, зі ступнем бакаляра (Б. А.) і магістра (М. М.). Докторат з економіки і статистики одержав на університеті в Айова, США. Після закінчення студій вступив на державну службу в Оттаві. Протягом ряду літ працював в Домініяльному Статистичному Бюро, а тепер працює як дослідник-економіст. Він є автором ряду студій на полі економіки і статистики і є членом наукових товариств, включаючи Наукове Товариство ім. Шевченка (Осередок в Оттаві).

В. Ю. Кисілевський
Оттава, Канада

Mladen Bošnjak: *O štampariji, štamparu i izdavaču Ukrajinskih inkunabula na narodnom jeziku*, Zagreb 1967.

Проф. Младен Бошняк досліджує перші хорватські (глаголичні) друкарні і першодруки (інкунабули). Ці його досліди пов'язані з іншими слов'янськими друкарнями та першодруками. Загально, у слов'ян їх не багато. Найбільше посідають чехи, за ними хорвати, а найменше українці та чорногорці

Досліджуючи їх, проф. Бошняк друкував вийнятки із заплянованої більшої праці п. з. «Слов'янська інкунабулістика». У 1965 р. появилась його стаття (теж окремою відбиткою 1966 р.) про «Питання перших хорватських друкарень у світлі слов'янської інкунабулістики». Ця стаття поміщена в «Бюлетені» Інституту образотворчого мистецтва Югославської академії науки та мистецтва (Загреб, ч. 1—3 за 1965).

У цій статті автор коротенько подав дані про Швайпольта Фіола, його видання та друкарню. У тексті поміщена фотокопія «Осьмогласника» («Октоїх»).

У цьому «Бюлетені» через рік (ч. 1—3 за 1966 р.) появився розділ з Бошнякової праці під вищеподаним заголовком із французьким підзаголовком та французьким резюме. Цей український розділ появився теж окремою відбиткою 1967 р. на 20 сторінках друку, 5 фотокопій, список українських першодруків із їх докладним описом і аналізою, із зазначенням, де вони зберігаються (Осьмогласник, Часословець, Тріод постная, Тріод Цвітная та Псалтир).

У праці автор докладно прослідкує родовід Ш. Фіола, його життьовий шлях і працю та тісну пов'язаність з українцями. Далі, розглядає, хто опрацював неповторні кириличні букви, призначені тільки для українського першодрукаря, його перші книги, коли та за яким здогадним порядком вони появились; його арешт, суд над ним інквізиції та заборону друкувати кириличні книги, як вислів ворожого наступу латинників «спрямованого в першій мірі проти грекокатоликів».

Проф. Бошняк з'ясовує коротенько відродження українського культурного життя при кінці XV віку, організацію братств та їх ролю в культурному житті, а з тим корисніші умовини для друкарської праці Фіола. Далі, досліджує його мандрівку після виходу з в'язниці в Кракові, як теж і самої друкарні. У всьому тому, пише автор, цікаве те, як Ш. Фіол постійно перебуває в українськім середовищі і просто шукає українського оточення» (стор. 7).

Автор каже, що досі «не відомий ані один взірець Фіолових видань». Він підкреслює думку З. Кузелі, що потрібна типологічна студія видань Фіола, «яка, на жаль, ще не зроблена». Крім інших питань, зв'язаних «з українською першою друкарнею», на його думку, «треба б основніш простудіювати на основі документів, насамперед, справу порівняння всіх збережених примірників».

Цих примірників, стверджує автор, найбільше в Росії, бо — з одного боку — там не були заборонені кириличні книги, а навпаки — радо бачені, а з другого — треба мати на умі, що «імператорський царський централізм тягнув усі культурні добра до столиці та до інших російських центрів, тоді й зрозуміло, чому куди менше число видань збереглося в Україні, ніж у Росії, і поготів від того, що збереглось у Польщі, де й друковані Фіолові видання».

Автор дослідив і встановив, що «Фіол має свій окремий спосіб сиґнування, так що він лічить гільки сиґновані картки, а при цьому зробив незалежний варіянт у Часослозці». Автор докладно опрацьовує це питання, закінчуючи таким ствердженням: «Без сумніву український спосіб сиґнування — окремий і ніде не стверджений у літературі, а в інкунабулістиці зовсім невідомий».

Річ ясна, автор цих рядків дає тільки загальний огляд праці хорватського дослідника, а не критичну оцінку про наші першодруки, бо він з цим питанням недостатньо обзнайомлений. Це зможуть зробити наші фахівці з цієї ділянки, бо праця проф. М. Бошняка «Слов'янська інкунабулістика» незабаром повинна вийти з друку і то насамперед англійською мовою, а потім уже хорватською.

Все ж таки нам здається, що це одна з основніших праць про наші першодруки і поготів, коли це можна буде бачити в книжці, де насвітлені теж інші погляди на цю проблематику. Крім того, автор використав багату, всю йому доступну, літературу, а між нею численну українську.

Ми можемо висловити тільки сумнів щодо поняття «грекокатолики», що про них говорить автор, бо їх у той час узагалі не було. Не тільки тоді Україна була православна. але й сам термін «грекокатолики» появився за Марії Терези (18 вік).

У хорватському тексті автор стосує міжнародню транслітерацію слов'янської азбуки, при чому, між іншими українське «г» передає латинським «g». Це не тільки не віддає духа української мови (заголовок говорить про народню мову), але й не згідне з дійсністю, бо в той час українська мова не мала букви «г».

Антін В. Івахнюк
Торонто, Канада.

Jendrzejewicz Jerzy. *Noce Ukraińskie albo Rodowód Geniusza;* opowieść o Szewczence. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa; 1966, 620 pp.

Автор Єжи Енджеєвіч, видатний польський перекладач і есеїст, лавреат п'яти літературних нагород, переклав понад сорок томів з клясичної російської, української, італійської й німецької прози. З українських авторів переклав твори Коцюбинського, Шевченка і Рильського, а теж є автором багатьох статтей з історії уранської літератури. Свою ранню молодість провів в Україні (гімназія в Катеринославі) і тоді, як і пізніше, проміряв Україну вздовж і впоперек, що й залишило в нього глибоку любов до української землі і її народу. У висліді його довгорічних студій історії України і є його «Українські ночі або родовід генія». Ця праця є «спробою нового погляду на життя і творчість одного з найвизначніших поетів і революціонерів 19-го століття, спробою включення Тараса Шевченка в культурні напрямки і політичні події епохи...».

Це завдання досягає автор у своїй розповіді про Шевченка, і в книжці, що складається з пролоґу, чотирьох частин і епілоґу, а теж включає 48 ілюстрацій — художніх творів Шевченка, він малює з великою літературною майстерністю і глибоким та багатогранним знанням цієї доби, неза-

бутній та зворушливий образ життєвого шляху Шевченка від раннього дитинства, його геніяльного таланту як художника і поета, його твердого й незламного характеру, як людини і революціонера. Спираючись на численних джерелах і літературі, автор пов'язує життя і творчість Шевченка з подіями і національно-визвольними рухами та літературними процесами в тогочасній західній Европі, Польщі, Чехії, Україні й Росії.

У відміну від офіційних радянських тенденційних зображень Шевченка, як перш за все борця проти соціяльного поневолення, і замовчування або применшування його національних мотивів, Є. Енджеєвич дає вірний та зрівноважений образ Шевченка як, в першу чергу, борця за національну свободу українського народу, а соціяльне поневолення Шевченко у великій мірі вважав за вислід чужого політичного пригноблення. І тому то знане всім ставлення Шевченка до Богдана Хмельницького, про якого всі поеми — і ті, які в радянських виданнях або зовсім не появляються або тенденційно підроблені — автор цитує і вірно аналізує. За його словами Шевченко «ставив Хмельницького високо і навіть любив за все, що цей, без сумніву талановитий воїн і державний муж зробив для піднесення престижу і добробуту України. Не міг одначе простити йому нефортунної угоди з царатом». (стор. 322). Автор також стверджує самостійницькі погляди Шевченка: «Ніколи не переставав (Шевченко) визнавати в Козаччині і Гетьманщині речей для народу найцінніших: проявів власної, оригінальної і незалежної державности» (стор. 322).

Широко і з подивугідною об'єктивністю, яку не часто стрічається в польських діячів, автор аналізує польсько-українські відносини на протязі історії, а спеціяльно події, як: Коліївщину, Барську Конфедерацію, діяльність Кармелюка, як теж тогочасні польські й українські політичні спірні проблеми, які мали відгук в творчості і в житті Шевченка та в його численних і сердечних зв'язках з передовими поляками, серед яких він мав дуже щирих приятелів. Ця щира аналіза подій минулого і розумні висновки автора могли б мати велике значення для укладення польсько-українських відносин в сучасності, яка має багато подібностей до ситуації обидвох народів в час життя і діяльности Шевченка.

М. Д.

Микола Старовійт, У *Листопадовому Рейді*. Лос Анджелес; Каліфорнія, 1968, 56 стор. з 8 ілюстраціями і мапою Листопадового рейду.

Це спогад учасника Листопадового походу в 1921 році в Україну вояків Армії УНР, що були інтерновані в Польщі. Зміст цієї невеликої книжки своїм правдивим описом подій без запізнених уяв з тенденційними намірами має *документальну вартість*.

Автор є учасником загону полковника М. Палія-Сидорянського, що в листопадовому поході мав відігравати допоміжну ролю для наступу на Волинь головної північної групи генерала Юрка Тютюнника. Ця група вирушила в напрямку на Коростень і мала в своєму складі тисячу вояків, багато старшин вищої ранги таких як генерал Янченко, полковник Отмарштейн, полковник Сушко, полковник Шрамченко, полков. Вітко, пполков.

Ступницький, пполков. Ремболович, пполков. Добротворський, пполков. Блащенко та багато діячів-фахівців цивільного управління на чолі з інж. Сергієм Тимошенком, що сподівались на виникнення в усій Україні загального повстання проти російських большевиків.

Загін полков. Палія вирушив на південь з Копиченець через Збруч на Поділля. Крім того було ще два відділи генерала Нельговського та поручника Гапончука з метою зв'язку між повстанськими групами на місцях.

Підготовкою до походу з Польщі в Україну керував Партизанський Повстанчий Штаб (ППШ) з ініціятиви генерала Юрка Тютюнника, що розпочав свою діяльність влітку 1921 року у Львові в будинку 2-го розвідчого відділу польської армії. Діяльність штабу була ніби дуже таємною, але про неї вороги знали більше ніж українці. В цьому відношенні ніби дотримувалось гасло Святослава «Йду на вас!» Дійшло до того, що в самому ППШ працював большевицький аґент якийсь Нестеренко, що удавав з себе великого українського патріота. В той час в Україні поширився повстанський рух проти російських большевиків та прийшло до об'єднання повстанських груп під проводом Центрального Повстанського Комітету, від якого приходили зв'язкові до ППШ, серед яких не бракувало большевицьких аґентів.

Загальне повстання мало розпочатись в час відібрання большевиками урожаю як продподатку, а тому групі Ю. Тютюнника належало вирушити в похід не пізніше 1-го вересня. Але успіх повстання в Україні не був в інтересах поляків. Вони не дозволили інтернованим воякам Армії УНР вирушити раніше з таборів. Тому початок повстання зі сторони ППШ затримався так довго доти большевики не розгромили Центрального Повстанського Комітету. До того ж у листопаді рано розпочалась сурова зима, що припинила чинність роз'єднаних повстанців...

Лише в кінці жовтня до загону полковника Палія Сидорянського прибуло в Копичинці 450 вояків без зброї й кепсько одягнених та взутих. Пізніше прийшла зброя, але лише 250 рушниць російського зразка та дуже мало набоїв. Тоді ще перед вирушенням загону за Збруч відділ сот. Дуткевича в кількості 25 козаків зробив перший рейд за Збруч, успішно захопив Чемерівці розгромив большевицьку міліцію, знищив ЧК, здобув 25 рушниць і кулемет та повернувся назад...

Загін Палія мав чотири сотні. Командиром 1-ої сотні був автор спогаду Микола Старовійт, 2-ої — Григорій Маслівець, 3-ої — Мерінов і 4-ої — Новиків. Вночі з 7 на 8 листопада (25/26 жовтня ст. ст.) вони перейшли Збруч і остаточно устаткувались в с. Бондарівці, де в загоні залишилось 44 старшин і 330 козаків. Частина тих, що не мали зброї повернулись назад, а півсотні ще неозброєних пішли здобувати зброю у ворога...

Перший успіх був в селі Ольхівці, де було знищено 60 червоноармійців учбової команди та здобуто 73 рушниці, 2 кулемети і 30 тисяч набоїв. Потім в с. Згарок з несподіваним наскоком на большевиків, що святкували день Жовтневої революції, було розбите червоне козацтво, захоплений червоний прапор, 45 коней, 4 кулемети і кільканадцять рушниць. Це дало можливість загону Палія мати кінну сотню...

Після цього безупинно продовжувався рух на Північ для з'єднання з головною групою ген. Тютюнника, з якою треба було зустрітись в Коростені. 12 листопада загін перейшов ріку Бог в с. Березному біля Хмельника. Найбільш кривавий бій був 14 листопада під Авратином, коли загін втратив біля сотні вбитими, а полков. Палій, сотник Г. Маслівець та десяток козаків були ранені. Тоді керування загоном перебрав полковник Сергій Чор-

ний. В загоні залишилось лише 80 кінnотчиків та 220 піших з 7 кулеметами. Ранені з полковником Палієм з великою охороною повернулись до Польщі. Сотник Маслівець залишився в загоні до кінця ...

Далі то уникаючи, то вступаючи в одчайдушні бої з большевицькою кінnотою при лютих морозах загін полковника Чорного пішов в напрямку на Коростень. Але всі спроби для з'єднання з головними силами Тютюнника за браком належного зв'язку, що провадився лише по чутках від селян, не вдавались. Наші повстанці опинились ніби в зачарованому колі. Уникаючи переслідування від большевицької кінноти загін Чорного двічі пересік шлях, по якому пройшла група Тютюнника і своєчасно не приєднався до неї...

Лише завдяки місцевим повстанцям отамана Орлика, що мав 45 кінnотчиків, загін Чорного, в якому 17 листопада було 165 кінних, 150 піших, 25 ранених і 5 з відмороженнями, врятувався від знищення большевиками. Без огляду на втрати в час боїв він збільшився приєднанням місцевих повстанців. Загін щасливо уник долі групи Тютюнника, що була розбита в с. Малі Міньки большевицькою кінnотою Котовського з відомим трагічним кінцем в Базарі.

За допомогою й порадами повстанців отамана Орлика загін полковників Палія і Чорного повернувся до Польщі, а частина його залишилась з Орликом. Цей загін ще тиждень протримався на українській землі й лише 30 листопада 1921 року в складі 145 кінних, 100 піших, 25 ранених і 5 з відмороженнями перейшов польський кордон між Острогом і Милятином...

Так скінчилась героїчна епопея Листопадового Рейду вояків УНР.

Василь Прохода
Сан-Франціско, ЗСА

Бібліографічні нотатки

The Chornovil Papers. Compiled by Vyacheslav Chornovil. Mc Graw-Hill. New York — Toronto—London—Sydney—Johannesburg—Mexico—Panama. 1968, pag. XXI + 246. pr. $ 5.95.

Англійський переклад матеріялів зібраних В. Чорноволом це надзвичайна книжка з багатьох причин. Адже ж англомовні дослідники й читачі матимуть перед собою на цей раз не загальний нарис української історії, літератури чи мистецтва, а живе дзеркало сучасного стану в Україні, чи принаймні деяких аспектів цього життя. Завдяки цій книзі чужинець зможе ввійти в саму тущавину сучасної проблематики Радянської України. Для багатьох це буде справжнє відкриття. Таким чином ця книжка зможе принести більше користи ніж цілий ряд інформаційних і пропаґандистських видань, на які українці у вільному світі витрачають стільки енергії й коштів.

Обговорюване видання редаговане краще ніж українське і матеріял упорядкований доцільніше. Так, наприклад, матеріяли С. Караванського подано після писань усіх інших «злочинців» (стор. 166—221). Першу частину праці становить лист В. Чорновола прокуророві УРСР, голові нар. суду УРСР і голові комітету державної безпеки при раді міністрів УРСР. Цього листа не включено в українське видання «Лихо з розуму». З другого боку в англійському виданні нема літературних творів та ілюстраційного матеріялу.

У передмові до книжки Збіґнев Бжезінський висловлює правильне, мабуть, припущення, що «в майбутніх десятиліттях національне питання в Радянському Союзі стане політично важливішим фактором ніж расове питання є тепер у Сполучених Штатах» (стор. VII).

Матеріяли Чорновола переконали Фредеріка Барґгорна погодитися, як він сам признається, написати вступ до книжки. Дуже коротко і об'єктивно він подає дані, необхідні на його думку, для розуміння проблематики. Він підмічає гуманні, політичні й культурні моменти в документах і розглядає їх у зв'язку з цілим станом боротьби за свободу й лібералізацію в Радянському Союзі. Висновки автора обережні: хоч у сучасну пору Україна має малі шанси здобути політичну й культурну самостійність, проте нема також шансів на те, щоб у близькому майбутньому Москві пощастило знищити національну свідомість в Україні.

На стор. XVII—XIX поміщено три мапи: европейської частини СРСР, Української РСР і Мордовської АРСР, а на кінці книги подано список деяких творів засуджених (стор. 227—246).

Є дрібні помилки. Тепер ми вже знаємо, що Чорновіл відбуває покарання в Україні, а не в Мордовії, як згадано в замітці на стор. XXI. У змісті не зазначено окремо додатку Дзюбиної промови в Бабиному Яру (стор. 222—226). Але це дрібні недотягнення, які не мають значення. Матеріяли Чорновола у виданні англійською мовою привітають не лиш українці, але й усі, що цікавляться совєтознавством, адже ж у цю галузь науки це чи не найбільший вклад протягом минулих років.

М. А.

М. Остапович і О. П. Озерський, *Президент. Життя і діяльність Михайла Грушевського.* Нью-Йорк: «Наша Батьківщина», 1967. 74 стор.

Популярний, публіцистичний нарис про життя Грушевського. В 14 коротких розділах автори ясними барвами охопили діяльність Грушевського, наголошуючи її суспільно-громадський і політичні аспекти. Для дослідника життя Грушевського ця брошура має вартість головно задля цитат з контроверсійної брошури Ст. Томашівського «Наша політика і М. Грушевський» (1911), яку тепер неможливо розшукати. Видавці цього нарису не зазначили, що перше видання праці Остаповича і Озерського появилося у Львові в 1937 році у видавництві «Самоосвіта».

Р. Д.

Iwan L. Rudnytsky, „The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule", *Austrian History Yearbook*, Vol. 3. Pt. 2. 1967. pp. 394—429.

В своїй цінній праці д-р І. Л. Рудницький дає стислий огляд національного життя галицьких українців під австрійською владою в роках 1772 до 1914. Автор розглядає політичний, соціяльно-економічний і культурний розвиток галичан, наголошуючи зокрема їхнє політичне життя. Він також з'ясовує коротко взаємини Галичини з Великою Україною і проблеми співжиття українців з поляками в Західній Україні. У своїй праці автор використовує багато історичних джерел і важливішу літературу.

Досліджуючи розвиток галицької політичної думки в першій пол. XIX ст. доцільно було б згадати „Slowo przestrogi" о. Василя Подолинського з 1848 року в якому яскраво віддзеркалюється рання національна ідеологія галицьких українців. На нашу думку було б корисно в такій праці присвятити окремий розділ зв'язкам галичан з придніпрянцями, які, як відомо, мали вирішальний вплив на розвиток національного життя в Галичині. Звичайно тут треба згадати побіч впливу М. Драгоманова і В. Антоновича, як це робить автор, також зв'язки Олександра Кониського і інших провідних діячів з Великої України. Коментуючи зв'язки В. Антоновича з Галичиною, автор в своїй обширній бібліографії не згадав важливої праці Мирона Кордуби «Зв'язки В. Антоновича з Галичиною» (*Україна*, кн. 5. 1928, стор. 33—78). Також було б корисно обширніше згадати про ролю Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, а зокрема про *Записки НТШ*, побіч інших публікацій, що їх вичисляє автор. Взагалі розвиток української науки, наукових установ і шкільництва у зв'язку з українським національним відродженням в Галичині, заслуговує на обширні коментарі.

В основному праця І. Л. Рудницького робить корисне враження під оглядом змісту і історичної документації і як така є цінним історичним причинком до історії Галичини в англомовній історіографії.

Л. В.

Василь Прохода, *Симон Петлюра*, Новий Ульм, 1968. 51 стор.

Автор — відомий дослідник української воєнної історії 1917—20 років, колишній підполковник армії УНР, видав нову працю присвячену життю і діяльности Симона Петлюри. На тлі короткого біографічного нарису про діяльність Головного Отамана, автор накреслює в дуже чітких формах ідеологічний зміст боротьби Симона Петлюри, який зводився до таких положень-постулятів:

1. Українське військо стоїть на сторожі державности власного народу з добровільною свідомою карністю у виконанні свого обов'язку перед Батьківщиною.

2. Військо є носієм і оборонцем української ідеї. Українська воєнна ідеологія базується на історичній традиції з часів козаччини, яка з національним визволенням набрала нових форм.

3. Військова традиція має моральну силу, а сконсолідована національно-суспільна свідомість вояків витворює моноліт. (стор. 40).

У дальшому автор подає періодизацію визвольної боротьби в 1917—18 роках, в яких кристалізувалася національна ідеологія Симона Петлюри. Загалом, праця написана ясним стилем і легко читається. Поруч інших праць про Симона Петлюру, розвідка В. Приходи дає деяке нове насвітлення його державницької діяльности, а зокрема її ідеологічне підложжя.

ЛРВ

В. Міяковський, *Дмитро Антонович*, Вінніпеґ: Українська Вільна Академія Наук. Серія: Українські Вчені ч. 14, 1967. 47 стор.

Монографічний нарис проф. В. Міяковського про Дмитра Антоновича складається з чотирьох основних розділів: Вступ, мистецтвознавча і культурна діяльність, громадсько-політична діяльність, додаток: список писань Антоновича. Найбільше місця в своїй праці присвячує автор науковій і культурній праці Дм. Антоновича. Він аналізує зокрема його праці, що відносяться до малярської спадщини Т. Шевченка, як також інші монографічні дослідження Антоновича присвячені західньо-европейському мистецтву й історії українського театру. На думку В. Міяковського «Найбільша заслуга Дм. Антоновича полягала в його піонерській праці над систематизацією пам'яток українського мистецтва» (стор. 23). У збірнику «Українська Культура», який появився за редакцією Д. Антоновича для студентів УТГІ в Чехо-Словаччині (перевидано цей Збірник в 1947 році в Берхтесґадені) розвиток окремих галузей культури (орнаментика, скульптура, театр, музика і др.), він розглядав за схемою розвитку західньо-европейського мистецтва. Окрему увагу присвячує автор обговоренню німецької праці Дм. Антоновича про німецькі впливи на українське мистецтво (1942) і його цінній монографії «Триста років українського театру» (Прага, 1925). Крім того автор обговорює інші важливі праці Дм. Антоновича, які не втратили наукової вартости до наших днів.

В дальшому В. Міяковський коротко зупиняється над науково-організаційною і політичною діяльністю Дм. Антоновича. Він брав безпосеред-

ню участь в роботі Центральної Ради, а потім в міністерствах УНР. Ця праця висунула Дм. Антоновича «в перші ряди тих, що винесли на собі організаційну роботу бурхливих революційних часів» (стор. 30). Тут треба згадати також праці Дм. Антоновича в царині української геральдики. Він і проф. Грушевський працювали над проєктом національного гербу відродженої держави, у висліді якої затверджено т. зв. малий і великий герби української держави, який виконав В. Кричевський. Автор дальше згадує ролю Антоновича в організації Українського Вільного Університету, якого він був тричі ректором, в оснуванню в Празі Української Студії Пластичних Мистецтв (1923) і в створенні Музею Визвольної Боротьби (1925).

В історії української еміґрації, пише автор, «Дмитро Антонович зайняв видатне місце в науковому світі, особливо в організації культурного і наукового життя. Наукові зв'язки в'язали його з українськими центрами в Берліні, Варшаві, Парижі, з Києвом і Америкою» (стор. 35). Треба пригадати, що завдяки ініціятиві проф. В. Міяковського у 25-річча УВАН у США, названо Музей-Архів УВАН іменем Дм. Антоновича.

В додатку в праці В. Міяковського передруковано із статті А. Жука «Автобіографія Дм. Антоновича» (*Сучасність*, ч. 1, 1961) бібліографію праць Дм. Антоновича.

Українська читацька громада повинна бути вдячна проф. Міяковському за його цінну працю, який опрацював мабуть першу обширну працю про заслуженого вченого і суспільно-громадського діяча проф. Дмитра Антоновича. Треба зазначити, що крім кількох друкарських чортиків, праця видана дуже охайно, за що належиться признання д-рові М. Ї. Мандриці — редакторові серії «Українські вчені» Канадського УВАН.

Л. В.

Stephen M. Horak, „The Kiev Academy: A. Bridge to Europe in 17th Century", *East European Quarterly*, vol. 2. Nr. 2. 1968, pp. 117—137.

В новому англомовному «Східньо Европейському Квартальнику», що його видає Колорадський Університет в Болдері, появилася цінна праця проф. Стефана Горака з Східньо Іллінойського Університету, про ролю Київської Академії в 17 столітті в культурному житті Европи. Праця базована на численних історичних джерелах і літературі і являється першим англомовним дослідженням на ту тему. Автор аналізує ролю Києва, як культурного центру України, оснування Київської Академії, історію і діяльність Академії і значення Київської Академії в російській історії. Постання Академії автор нав'язує до Богоявленської школи, що існувала в другій пловині XVI ст. в Києві. Автор також подає свою періодизацію історичного розвитку Академії. Виїмково цінним являється розділ в праці автора про вплив і ролю Академії на культурно-історичний процес в Московщині. Джерельно автор виказує низький культурний рівень Московщини в XVII і на початку XVIII віків і «культуртреґерську» ролю вихованців Київської Академії. Свої твердження автор скріплює посиланням на історичні праці деяких російських істориків, які уважали, що киевляни в першій половині XVIII ст. були «промоторами» освіти в

Московщині. Треба зазначити, що згадана праця проф. С. Горака вперше була виголошена на форумі річних зборів Американської Історичної Асоціяції в грудні 1966 року в Нью Йорку.

ЛРВ

Проп. Г. Домашовець, *Нарис історії Українсъкої Євангельсъко-Баптистсъкої Церкви.* Ірвінґтон, Торонто, 1967, 22 x 14, 596 стор.

Бурхлива доба української історії впродовж першої половини XX-го стол. складається з низки суспільних рухів-проявів у всіх ділянках укр. життя. Це відноситься також і до релігійного життя нашого народу у всіх його галузях. Відродилася Укр. Православна Церква, розквітла Укр. Католицька Церква і одночасно відродилися й протестантські течії в Україні. До останніх належить і новітній Укр. Баптистський Рух, що розпочався ще в першій половині XIX стол.

Це знайшло свій відбиток у відповідній літературі в Краю і на Чужині. Визначний церковний і культурно-освітній діяч в цій царині — *проп. Гр. Домашовець* зібрав деякі коротенькі про це матеріяли і видав був брошуру п. з. *«Коротка історія християн баптистів»*, загально-світового руху, Рава Руська 1936. «Ця книжечка, — згадує її автор, — кинула була світло на український тоді ще молодий баптистський рух в Галичині».

Від того часу український баптистський рух розвинувся настільки, а розпорошення його вірних по світі поважно до цього спричинилося, що *проп. Гр. Домашовець* вважав можливим і корисним опублікувати поновно на цю тему твір обсяжного, довідкового характеру п. з. *«Нарис історії Укр. Євангл.-Баптистсъкої Церкви»*, Ірвінґтон, Торонто, 1967, 8° 596 стор. Вона призначена для нового, сучасного типу, укр. євангельсько-баптистської людини, що вже обізнана з творами Т. Шевченка, чи Ів. Франка, а також з історією М. Грушевського та з археологією Яр. Пастернака! «Ця праця, застерігається автор, не є завершенням, але киненням невеликого світла для майбутньої Укр. Євангл.-Баптистської Церкви.»

Дослідник, поза загальними відомостями поданими в цьому творі, довідається у відповідних розділах про: XII. Початки укр. євангл.-бапт. руху; XIII. Розвій укр. євангл.-бапт. церкви та її перешкоди; XIV. 1917 рік і історію з'їздів баптистів в Україні, зокрема про 5-тий Всеукр. З'їзд Християн Баптистів у 1928 р.; XV. Німецьку окупацію України в 1941—45 рр. та статистику укр. баптистів, ітп.; XVI. Укр. Євангл.-Бапт. Церкву в Галичині; XVII. На Буковині й Закарпатті; XVIII. Другу світову війну і труднощі із-за неї в розвою укр. євангл.-бапт. церкви; XIX. Укр. Євангл.-Бапт. Церкву в Німеччині; XX. Об'єднання Укр. Євангл.-Бапт. Церков у ЗДА; XXI. Таке ж Об'єднання в Канаді; XXII. Укр. євангл.-бапт. рух в Півд. Африці та в Австралії; XXIII. Відомості про Укр. Євангл.-Бапт. Братство у століття його виникнення (1852—1952), рух у Франції, в Англії та підсумки укр. євангл.-бапт. руху.

Праця *Гр. Домашовця* має подвійне завдання: промостити дорогу до дальших студій укр. баптизму та зміцнити розпорошене по світі братство, з'єднати його з минувшиною й сучасністю. Обом, згаданим завданням, твір Гр. Домашовця відповідає в достатній мірі.

Лев Биковський.

Михайло Брик-Дев'ятницький, *Ми Брики. Родинна хроніка.* Лессер, Голяндія. Зош. 1—2, стор. 1—83 + X стор. додатків. 1966—1967.

Під цим заголовком український історик-славіст *М. Брик-Дев'ятницький* став укладати й видавати матеріяли для історії свого шведсько-українського роду.

З цієї тематики на зміст 1-го зош., з вересня 1966, стор. 1—56, склалися такі причинки й нариси: М. Скрипник — Вступне слово. Від автора. *М. Брик-Дев'ятницький* — При битій дорозі (про шведа Йоганна фон Брика, родоначальника укр. галузі Бриків, з 1704 р.). *Його ж* — Родовід Бриків і примітки. *Його ж* — Ротмістр Іван Стрільбицький, старшина армії Наполеона I. *Його ж* — Мої розмови з шведським Бриком... *Його ж* — нариси: Батько і Перстень. До тексту додано портрет шведського короля Карла XII та ілюстрації: шведська райтарія, піхота й артилерія, райтар і ротмістр з 1700—1712 рр. Крім того — плян села Дев'ятники з Західній Україні і дороги з Дев'ятник на Кривче. На титульних сторінках відрисовано герб роду Бриків.

На зміст 2-го зош., з жовтня 1967, стор. 57—83, склалися різноманітні матеріяли й нариси про розкиданий по багатьох країнах і розгалужений рід Бриків. З них — Ів. Брик: З карти забутого, з відомостями про нього і фотографією. Крім того нариси й відомості *Мик. Брика,* зокрема його «Дещо про роди Бриків в Стрийщині, Скалатщині й Канаді. Нариси *Гр. Брика, Ант. Брика* та інших представників роду Бриків. «Дещо про лицарські роди споріднені з родом Бриків». (за польським «Гербяжем» Каспера Несецького). «Про рід Філіповських» (з книги про Соцініянів). В додатках (стор I—X) подані історично-літературні нариси *М. Брика-Дев'ятницького* — 1) «Дев'ятнослав», город Білих Хорватів, перейменований згодом у Дев'ятники; 2) «Варяги», про їхні відвідини околиць заселених Білими Хорватами, зокрема суч. Дев'ятників; 3) «Ятв'яги», історія села Ятв'яги в бобрецькому повіті Західньої України, з мапками-розселення Ятв'ягів і суч. с. Ятв'яги.

Дбайливо опрацьовані зошити, з засібним матеріялом і текстовими та ілюстр. додатками, формату 28 x20, представляються естетично. Вони відбиті на циклостилі, на правах рукопису, в 150 прим., призначених виключно для членів роду Бриків, або споріднених з ним людей, та для українських наукових установ.

Л. Б.

Шашкевичіяна. Збірник Заповідника Маркіяна Шашкевича у Вінніпеґу. Відповідальний редактор: М. Г. Марунчак. Вінніпеґ: «Голос Спасителя», ч. 10. 1968, 193—224.

Вже повних шість років появляються збірники «Шашкевичіяни» за редакцією д-ра М. Г. Марунчака. Ці невеличкі розміром зшитки характеристичні різнородністю свойого змісту, що охоплює поезію, прозу, короткі статті і замітки присвячені пробудителеві Галицької України. В останньому випуску, побіч популярних статтей о. Степана Семчука і статті Степана Шаха про Маркіяна Шашкевича, знаходимо цінний передрук панегі-

рика Миколи Устияновича з 1846 року «Згадка за Маркіяна Шашкевича во вічную Єго память» з коротким, але змістовним вступним коментарем редактора Збірника.

Як відомо, в Совєтській Україні появилися останніми часами в «Літературній Україні» декілька статтей і дописів у зв'язку з 125 річницею смерти Маркіяна Шашкевича. Було б доцільно, якщоб редакція збірника систематично провадила біжучу бібліографію публікацій про Шашкевича, яка охоплювала б видання в Україні і у вільному світі. Уважаємо, що видавання окремих періодичних Збірників присвячених Маркіяну Шашкевичу не лише вказує на пієтизм української громади до «Подвижника Галицького Відродження» — але збагачує нашу популярну і популярно-наукову літературу про заслуженого галицького діяча і поета.

Р. Д.

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Наші втрати:

Дня 29 грудня 1967 року помер в Торонті на 80 році життя генерал-поручник Армії УНР *Михайло Садовський*, член-основник УІТ, директор Українського воєнно-історичного інституту і музею в Торонті, редактор Збірників «*За Державність*».

15 лютого 1968 року помер в Мюнхені на 85 році життя *проф. д-р Михайло Міллер*, член-основник УІТ, дійсний член УВАН і НТШ, професор Українського Вільного Університету при катедрі археології Філософічного Факультету і видатний вчений.

Вічна Їм Пам'ять

Нові члени:

Проф. Дам'ян Горняткевич (ЗДА), д-р Степан Ріпецький (ЗДА), полк. Степан Лазуренко (ЗДА), п. Анна Рижевська (ЗДА), д-р Богдан Роздільський (Канада), п. Маріян Коць (ЗДА), проф. А. Михайленко (Канада), проф. д-р Зенон Погорецький (Канада), мґр. Соня Ціпивник (Канада), адв. Ю. Стечишин (Канада), інж. Антін Івахнюк (Канада), проф. д-р Юрій Ґерич (Канада), мґр. Юрій Кульчицький (ЗДА), д-р Марта Богачевська-Хомяк (ЗДА).

Кожний кандидат в члени УІТ зобов'язаний надіслати свою біографію.

Українське Історичне Товариство об'єднує істориків, дослідників допоміжних історичних наук і любителів української історії.

Членська вкладка.

Річний внесок для членів у ЗСА і Канаді становить з 1968 року 12.00 амер. долярів, для членів в інших країнах — 7 дол. Членська вкладка включає передплату «*Українського Історика*» і *Бюлетеня УІТ*.

У зв'язку з підвишкою поштових оплат і видатків зв'язаних з друком У. І. ми були приневолені піднести членську вкладку на два дол. Всіх членів, які вже заплатили свою вкладку в сумі 10.00 дол., просимо додатково надіслати поштовим переказом 2 дол.

Просимо всіх наших членів в якнайкоротшому часі вирівняти свою залеглість за 1968 рік.

Управа УІТ

У зв'язку з розгорненням праці УІТ, до Управи Товариства вибрано шляхом листовного референдуму двох нових членів: д-ра Марка Антоновича (Канада) і проф. д-ра Омеляна Пріцака (ЗДА).

Видавничий Фонд

У зв'язку з розгорненням нашої видавничої діяльности, а зокрема видаванням «Українського Історика», вирішено розгорнути збіркову акцію на видавничий фонд У. І. Всі члени нашого Товариства повинні собі усвідомити, що вдержання і розбудова нашого журналу повністю залежить від усіх членів УІТ. У зв'язку з посиленням цієї допомогової акції просимо наших членів у всіх більших скупченнях україн-

ців дати ініціятиву до створення окремих комітетів допомоги У. І., або гуртки любителів української історії, які сповнювали б також допоміжну ролю в розгорнені нашої акції. Також просимо приєднувати меценатів У. І., які би зобов'язалися вплачувати щорічну пожертву на У. І. від 10 дол. вгору.

Рівночасно просимо якнайшвидше повернути збіркові листи, які ми надіслали Вп. Членам перед Різдвом з проханням перевести одноразову збірку на У. І. Лише спільними зусиллями причинимося до розбудови нашого історичного журналу.

Архів УІТ.

Під кінець 1967 року в Архіві УІТ основано нову секцію, присвячену проф. Крип'якевичеві, в якій будуть зберігатися матеріяли пов'язані з його життям і творчістю. Частина цих матеріялів буде друкована на сторінках У. І. Секція присвячена М. Грушевському начислює до тепер біля 150 архівних одиниць.

Пригадуємо, що в Архіві УІТ зберігаються також біо-бібліографічні матеріяли і публікації членів УІТ. Просимо членів УІТ надсилати їхні праці до Архіву в двох примірниках.

Бюлетень УІТ.

Починаючи з 1968 року *Бюлетень УІТ* появляється що два місяці. Він служить листком зв'язку між поодинокими членами УІТ і як такий віддзеркалює індивідуальну працю нашого членства. Всі матеріяли до Бюлетеню просимо надсилати на адресу його редактора д-ра Романа Климкевича, або на адресу Редакції У. І.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

27 квітня 1968 року у Мюнхені відбулася чергова Професорська Рада УВУ, яка розглянула звідомлення з діяльности за останні два роки і обрала нові Керівні органи Університету.

Ректором на новий академічний рік обрано проф. д-ра В. Янева, а проректором згідно зі статутом зістався проф. д-р В. Орелецький. На декана Філософічного Факультету поновно обрано проф. д-р Н. Полонську-Василенко, а на Правничому Факультеті проф. д-ра О. Ґ. Горна.

Новий Ректор плянує основну реорганізацію УВУ, яка повинна запевнити продовження світлих університетських традицій, які дадуть Університетові певну стабільність. У своєму кінцевому слові проф. Янів звернув основну увагу на доплив свіжих сил — нових габілітантів, як також на співпрацю з українськими професорами в ЗСА. Не улягає сумніву, що без належної фінансової бази, УВУ не зможе розвинути задовільної діяльности. Тому реактивізація Т-ва прихильників УВУ в ЗСА і Канаді є дуже на часі. Уважаємо, що при малім зусиллі українська громада і головно фінансово-господарські установи в цих двох країнах, зможуть допомогти нашому Університетові. Новому Ректорові проф. д-р В. Яневу бажаємо успіхів в його трудній і відповідальній праці.

☆

8 березня 1968 р. з рамени УВУ відбулася в Мюнхені в Домі Української Науки гостинна доповідь проф. д-ра Юрія Шевельова на тему: «Шашкевич, Ходкевич, Міцкевіч: З історії слов'янських прізвищ».

4 квітня 1968 року на святочному засіданні Німецько-українського товариства в Мюнхені були виголо-

шені доповіді про Мировий договір в Берестю Литовському (18. лютого 1918 р.). Доповідачами були: проф. д-р Т. Оберлєндер, б. міністер уряду Західньої Німеччини і д-р Петро Горбань, член УІТ.

Старанням Деканату факультету права і сусп.-економічних наук УВУ відбулася 6. 9. 1968 р. в Домі Української Науки в Мюнхені гостинна доповідь доцента Колежу Нью-Йоркського Муніципального Університету Всеволода Голубничого, тема: «Аналіза сучасних економічних зв'язків України із Східньою й Західньою Европою та Росією».

З рамени УТПГ в Мюнхені, 25. жовтня 1968 р., виголосив доповідь проф. Свирид Довгаль на тему: «Відродження Срібної Землі».

8 листопада 1968 р. в Дому Української Науки в Мюнхені з рамени УТГІ мав доповідь проф. Богдан Кордюк на тему: «Права національних меншин в Україні 50 років тому».

КАТЕДРИ УКРАЇНОЗНАВСТВА НА ГАРВАРДСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Не улягає сумніву, що основання катедр українознавчих дисциплін на Гарвардському Університеті буде тривалим успіхом нашої спільноти в ЗСА. Заплянований український науковий центр в Гарварді має складатися із трьох катедр і одного інституту, а саме: катедри історії України, катедри української літератури, катедри українського мовознавства та з науково-дослідчого інституту українознавства. Головний промотор цього плянування є проф. Омелян Пріцак, який очолює Гарвардський Комітет Українських Студій, в склад якого входять професори Горас Лянт, Ричард Пайпс і Ігор Шевченко. Перша катедра української історії вже започатковує свою працю з початком нового академічного року 1968/9. На першого гостинного професора запрошено Голову УІТ проф. О. Оглоблина, який провадитиме семінар з історіографії та джерелознавства Козацько-Гетьманської Держави 17-18. ст. Дуже важливо, щоб Гарвардський Університет нав'язав тісну співпрацю з поважними українськими науковими установами у вільному світі. Як довідуємося з листа проф. Пріцака вже надійшли зголошення восьми аспірантів, що хочуть партиципувати в семінарі проф. О. Оглоблина.

ВІД РЕДАКТОРА «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Беручи до уваги періодичні опізнення «Українського Історика», ми вирішили в 1968 році видати почвірне число нашого журналу в збільшеному об'ємі. В наступному році надіємося, що наш журнал буде появлятися без зайвих опізнень.

В наших численних редакційних зверненнях, які появлялися майже в кожному випуску У. І., ми звертали увагу української спільноти у вільному світі на вагу і значення історичного журналу для української культури і взагалі нашої загальної справи. Ми також пригадували, що У. І. появляється завдяки самопосвяті нечисленного гурта наших вчених, які дуже часто коштом своїх особистих і родинних справ, повністю присвятили себе розбудові нашого журналу. Ми також просили наших читачів і взагалі любителів рідної історії допомогти нам у цій важливій і відповідальній праці та матеріяльно піддержати наш журнал.

Таку піддержку ми одержали від нечисленних осіб, які зрозуміли вагу історичних дослідів і відгукнулися на наш заклик. Тут треба зазначити, що значний відсоток з тих жертводавців становлять сеніори нашої науки (емерити), які тісно з нами співпрацюють і є членами Українського Історичного Товариства, або передплатниками нашого журналу. Ці факти промовляють самі за себе і не потребують додаткових коментарів.

Перед нами виринає основне питання мобілізації загальної громадської опінії нашої спільноти і наших фінансових і запомогових установ, які повинні допомогти в праці українських істориків і доложити свою цеголку в розбудову нашого журналу.

«Український Історик» під оглядом змісту і технічного оформлення може рівнятися з найповажнішими чужинецькими науковими періодиками. Ми плянуємо в наступному році ще більш розбудувати У. І. і тематично його поширити на історію української культури і інші українознавчі дисципліни, які є занедбані. Окрему увагу хочемо присвятити історії нашої спільноти в ЗСА, Канаді і інших країнах поселення, як також історичній бібліографії. Реалізація цих плянів вимагає додаткових видавничих фондів і активної співпраці всіх читачів «Українського Історика», які повинні стати промотором допомогової акції нашому журналові. Таку акцію можна переводити у формі творення окремих комітетів, гуртків любителів української історії, окремих збіркових акцій, приєднання нових передплатників і меценатів У. І. та інших засобів.

Ми хочемо звернути увагу Вш. Читачів У. І. на одне дуже інтересне явище в Україні у зв'язку з створенням Українського Товариства Охорони Пам'ятників Історії і Культури. Як відомо згадане товариство відбуло свої установчі збори в грудні 1966 року в Києві. Основним завданням товариства є охорона, збереження, вивчення і популяризація пам'ятників української історії, які, як відомо, систематично в Україні руйнуються за таємними інструкціями комуністичної партії. В дуже короткому часі товариство начислювало біля пів мільйона членів, які зрозуміли вагу справи і надіслали свої лепти для допомоги товариству. В цю акцію включилися селяни, робітники, інтеліґенти і деякі установи — всі вони зрозуміли вагу історичних пам'яток і взагалі історичних дослідів. Це був спон-

танний вияв українського патріотизму всупереч режимним настановам систематичної русифікації України.

Нашим тривалим історичним пам'ятником у вільному світі є саме наш історичний журнал «Український Історик» та інші наші історичні видання. В журналі видатні вчені в формі друкованого слова творять тривалі історичні пам'ятники української нації, які тематично охоплюють усі періоди нашої історії. Це наш тривалий вклад у народну скарбницю, в українську культуру і науку, яка в Україні не має можливости свобідного розвитку. Ми віримо, що наше громадянство в вільному світі зрозуміє вагу «Українського Історика» і допоможе розбудувати цей бастійон української вільної історичної науки.

Тепер слово і діло перш за все за читачами нашого журналу.

Головний редактор У. І.

Любомир Винар

ЗБІРНЕ МЕЦЕНАТСТВО «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Наступні особи і установи стали меценатами «Українського Історика» в 1968 році.

По $ 50.— зложили: У.К.К. відділ Філядельфія, інж. Лев Биковський (Денвер), Українська Кредитова Спілка в Монтреалю.

По $ 25.—: Іван Панчук, д-р Степан Дудяк, д-р Роман Кос, проф. Б. Роздільський.

По $ 20.—: Г. Пінюта, д-р Н. Гнатчук, Дарія Витвицька, Мирон і Ірина Завицкі. $ 16.—: Александер Ліст.

По $ 10.—: В. Надрага, п-ні М. Биковська, д-р М. Ґрушкевич, проф. П. Сиротюк, д-р В. Голонько, п-і А. Рижевська, І. Микитинський, о. прал. д-р В. Кушнір, о. А. Баран, проф. Наталя Климкевич, мґр. Р. Кузьмич, д-р Ю. Ґерич, Т. Лех, В. Клос, М. і О. Омецінські, Ст. А. Тальпан, проф. Ю. Каменецький, Е. Басюк, П-во С. і Т. Зеневич, проф. М. Заклинський, О. Кришталович.

На Збіркові листи в амер. долярах зложили

Збірщик Іван Фарійон, Чікаґо: З. Федорович 5, Ю. Кокорудз 5, Ол. Куріца 5, п-ні Стецько 5, М. Фарійон 7, І.Фарійон 2, Б. Ганущак 2, І. Левкович 2, І. Ваварак 2, Ю. Косалевич 2, Т. Павлишин 2, С. Запухляк 2, К. Хомич 2, Б. Фостак 2, В. Бойко 1, нечиткий підпис 1.

Проф. П. Сиротюк, Ґудеон: П. Сиротюк 5, Сеник-Скрипчук 4, п-во Охримовичі 5, п-во Сеники 3.

Семен Федюк, Нью-Йорк: О. Паражинська 5, С. Паражинський 5, С. Федюк 10 (меценат).

Інж. Лев Биковський, Денвер: Лев і Марія Биковські 2, М. Антоненко 1, І. Орищин 1, В. Решетник 1, прот. о. Діяпелович 1, нечиткий підпис 1.

Проф. Ігор Ґавдяк, Колеж Парк: І. Ґавдяк 5, М. Бохно 3, С. Рапавий 2, О. Зенюк 2, М. Бартошек 2, О. Ґавдяк 3, М. Лис 3.

В. Виннич, Денвер: П-во В. І. Н. Виннич 5, Ст. Коцюба 2, Кропивянський 1, М. Антоненко 1, Ґноєвий 1, 2 нечиткі підписи 2.

Мґр. М. Дупляк, Сиракюзи: М. Кузьма 5, В. Майкович 10 (меценат), Ст. Вовк 5, інж. Гр. Коваленко 5, П. Гаргай 2, Ст. Пилипишин 2, інж. Р. Войтович 2, О. Занкевич 2, М. Болозовський 2, М. Петришин 1, Г. Астазов 1, Л. Петришин 1.

Проф. М. Заклинський: Дарія Витвицька 20 (меценат), М. Заклинський 10 (меценат), О. Ляшкевич 5, М. Клецюк 5, Кропивянський М. 5, В. Вишня 1.

НА ВИДАВНИЧИЙ ФОНД «УІ» ЗЛОЖИЛИ:

По $ 6.—: д-р С. Кротюк. По $ 5.—: В. Шипракевич, о. В. Ковалик, д-р Рома Олійник, д-р В. Кліш, проф. В. Міяковський, Микола Яремко, Я. Клим, д-р Д. Квітковський. По $ 4.—: Ф. Юревич, Т. Мацьків. По $ 3.—: Ґр. Славута, д-р Протиняк, П. Саварин. По $ 2.—: О. Оменцінський, П. Ярмак, К. Турянська, Р. Довбачук, Я. Дацків, М. Коваленко. По $ 1.—: Е. Дозорський, В. Савчак, Р. Білинський, М. Ставничий, І. Дурбак, Ол. Бережницький.

Мюнхен: ред. М. Добрянський НМ 50.—, рад. М. Керницький НМ 5.—, проф. В. Мацяк НМ 60.—.

Лінц (Австрія): О. Салабан НМ 25.—.

Всім Шановним Збірщикам і Жертводавцям щиросердечну подяку складає адміністрація журнала «Український Історик».

JUNIOR SLAVICA

A Selected Annotated Bibliography of Books in English on Russia and Eastern Europe (East European Area Studies Series, No. 1)
By STEPHAN M. HORAK

In the past decade over two-thousand titles dealing with Russia and Eastern Europe were published in this country. Few libraries can afford to acquire all this material, however, college, public, and school libraries are confronted with increasing demands for books in English about Russia, Czechoslovakia, Ukraine, Poland, and Eastern Europe in general. JUNIOR SLAVICA, compiled by a teacher of Russian history and a former slavic librarian, is intended to fill the special needs of these libraries and their readers.

This bibliography of 611 titles is designed to emphasize material most useful in teaching courses in East European Area Studies on the undergraduate level and is a helpful selection guide for college libraries that support instructional offerings in this rapidly developing area studies field. Teachers and librarians will find suggestions for choosing the most valuable and purposeful titles to form the nucleus of a worthwhile slavic collection. JUNIOR SLAVICA is especially useful as a student guide to selected readings in the social sciences. A notable part of the annotation for each book is the citation of published reviews of the work.

The compiler of this work, STEPHAN M. HORAK, teaches Russian history at Eastern Illinois University. He received his Ph. D. in 1949 after studying at the Universities of Erlangen and Bonn, Germany, and was a research fellow at the East European Institute at the University of Tübingen. In 1960 he received a degree of MA in LS from the University of Michigan and was appointed Slavic librarian at Indiana University. His published works include: **Poland's International Affairs, 1919–1960; A Calendar; Poland and Her National Minorities, 1919-1939;** and **Ukraine in der internationalen Politik.**

244pp. L. C. Card No. 68-26959 Published Nov. 15, 1968 cloth $7.85

EAST EUROPEAN AREA STUDIES SERIES

JUNIOR SLAVICA is the first number in a new series under the editorship of Bohdan S. Wynar. The projected titles in the series include translations and original works for the study of history, political science, economics, and literature; reprints; guides to resources; bibliographies, and other reference books.

LIBRARIES UNLIMITED INC.
P. O. BOX 9842 • ROCHESTER, NEW YORK 14623

Українське Історичне Товариство
Серія: Монографії ч. 2

Ілля Витанович

АҐРАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ 1917—1920

Ціна амер. $ 2.00. Цю працю видано дуже малим накладом.

*

Українське Історичне Товариство

Олександер Оглоблин

ПРЕДКИ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Ціна амер. $ 1.50. Наклад праці дуже малий.

*

Українська Вільна Академія Наук
Історична Секція

Олександер Оглоблин

ОПАНАС ЛОБИСЕВИЧ 1732—1805

Книжка має 100 стор., ціна амер. $ 2.00.

Замовлення і гроші на вище подані книги слати на адресу:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio 43402
USA

Дмитро Дорошенко

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

в 2-х томах, передмова проф. О. Оглоблина

Обидва томи перевидано однією книгою, разом 600 стор. в полотняній оправі амер. $ 10.—, брошуровано амер. $ 8.50, або рівновартість у іншій валюті.

*

Соломон І. Ґольдельман

ЖИДІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ В УКРАЇНІ 1917—1920 років

140 стор. великого формату, брошуровано амер. $ 2.75, або рівновартість у іншій валюті.

*

Наталя Полонська-Василенко

ЗАПОРІЖЖЯ XVIII СТОЛ. ТА ЙОГО СПАДЩИНА

в 2-х томах, передмова проф. О. Оглоблина, 650 стор., брошуровано амер. $ 8.50, або рівновартість у іншій валюті.

Адреси для замовлення й для вплати грошей:

„Dniprowa Chwyla", 8 München 2, Dachauerstr. 9/II, Germany
Roman Klimkevich, 573 N.E. 102nd St., Miami Shores, Fla. 33138, U.S.A.